UDK 930.(05)

ISSN 0351-3017

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

30

НОВИ ПАЗАР 2007.

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР
Петар Влаховић
Марко Поповић
Александар Кадијевић
Саво [illegible]
Слободан Чуровић
Драгица Премовић-Алексић

УРЕДНИК
Драгица Премовић-Алексић

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК
Душко Савковић

ЛЕКТУРА
Милосав Ћурчић

КОРЕКТУРА
Јакуб Кочан

ПРЕВОДИ
Драгана Кораћевић

ИЗДАВАЧ
Музеј „Рас", Нови Пазар

Насловна страна: [illegible] из Новог Пазара

YU ISSN 0351-3617
Тираж – 500
Штампа «Мерак», Нови Пазар

УДК 930.(06) YU ISSN 0351-3417

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

30

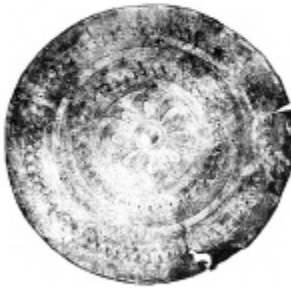

НОВИ ПАЗАР 2007.

NOVOPAZARSKI ZBORNIK
30

EDITOR-IN-CHIEF
Dragica Premović-Alaksić

EDITORIAL STAFF
Petar Plaković
Marko Popović
Aleksandar Kadijević
Seit Kalajdžić
Svetlana Čeković
Dragica Premović-Alaksić

TRANSLATOR
Dragana Kadijević

PUBLISHER
Museum «Raška», Novi Pazar
YU ISSN 0351-3017
Printed by «Monolit», Novi Pazar

САДРЖАЈ – SOMMAIRE

Викторија Соколовска
ЈОШ ЈЕДНОМ О УБИКАЦИЈИ ДАМАСТИОНА 5
Марко Поповић
АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА О КТИТОРСКИМ
САХРАНАМА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ 15
Тамара Огњевић
АТРИБУЦИЈА ЗАСТАВИЦЕ СА ЛИКОВИМА ТРОЈИЦЕ
ЈЕВАНЂЕЛИСТА У МИРОСЛАВЉЕВОМ ЈЕВАНЂЕЉУ 49
Драгиша Милосављевић
МАНАСТИР ДОБРУН — СТРАДАЊА И ЖИВОТ 59
Богумил Храбак
ВОЈНУЦИ У ТРГОВИШТУ (РОЖАЈУ), БИХОРУ,
БУДИМЉИ, ПЕЋИ И КЛОПОТНИКУ 1485. ГОДИНЕ 83
Никола Самарџић
ПРВО УРЕЂЕЊЕ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ
— КАРЛОВАЧКИ МИР 1699. 93
Ђорђе Кадијевић
УМЕТНОСТ И ОБИЧАН ЧОВЕК 107
Зоран Лакић
ЗАВИЧАЈ У ИСТОРИЈИ — ИСТОРИЈА У ЗАВИЧАЈУ 115
Анђа Цвејић
О ДОБРОГ ЛИ ДАНА У КЛИПИНИ ТВОЈОЈ 121
Салих Селимовић
ЏАМИЈА У КЛАДНИЦИ 139
Јован Вучинић
СТЕНИЦА У ОКРУЖЕЊУ ШАНЧЕВСКИХ
И ДРУГИХ УТВРЂЕЊА 143
Андрија Аврић
ТРАНСМИГРАЦИЈЕ ЦРНОГОРАЦА ПРЕКО
НОВОПАЗАРСКОГ САНЏАКА 1689. И 1690. ГОДИНЕ 151
Хусеин Ђерџевић
КРАТКЕ НАРОДНЕ УМОТВОРИНЕ ИЗ САНЏАКА 157
Момчило Михаиловић
НАЧИН ЖИВОТА И ОБИЧАЈИ НОВОПАЗАРСКИХ ЈЕВРЕЈА .. 213

Момчило Шуњевић
ПАШИЋ И НЕУСПЕЛА ДРЖАВНА КОНСОЛИДАЦИЈА
ПРВЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 183
Александар Кадијевић
ПРОБЛЕМИ ИСТРАЖИВАЊА И ТУМАЧЕЊА
СОЦРЕАЛИЗМА У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ 211
Милан Попадић
О АРХИТЕКТУРИ ХОТЕЛА «ВРБАК» У НОВОМ ПАЗАРУ 219
Светлана Чечовић
ЛИКОВНА КОЛОНИЈА «СОПОЋАНСКА ВИЂЕЊА»
1976–2006 233

ОСВРТИ, МИШЉЕЊА, КРИТИКЕ

Милица Церовић, Александар Кадијевић
ДРАГОЦЕН ПРИЛОГ МЕЂУНАРОДНОЈ
АРХИТЕКТОНСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ
Кенан Гурсел, *Од почетка до стила (From Origins to Style)* 253
Александар Кадијевић
ПЕТНАЕСТИ КОНГРЕС ТУРСКОГ
ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА 255
Јасмина С. Ћирић
«НА МЕСТУ ЗВАНОМ ГРАДАЦ».
Оливера Кандић, Манастир Градац.
Историја и архитектура манастира 261
Срђан Катић
ОЛГА ЗИРОЈЕВИЋ, СРБИЈА ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ
1459–1804 267
Лидија Вучковић
ГРУПА АУТОРА: СЈЕНИЧКИ КРАЈ, АНТРОПОЛОШКА
ИСТРАЖИВАЊА (НАУЧНА МОНОГРАФИЈА) 269

РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА И ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ

Драгица Премовић-Алексић
ИЗВЕШТАЈ О АРХЕОЛОШКОМ ИСТРАЖИВАЊУ
КОВИЉКЕ И ДРУГИХ ЛОКАЛИТЕТА
У ОКОЛИНИ СЈЕНИЦЕ У 2006. ГОДИНИ 285
Светлана Чечовић
ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ МУЗЕЈА «РАС»
У 2006. ГОДИНИ 293

IN MEMORIAM

ЕДИБ ХАСАНАГИЋ 297
СНЕЖАНА МАРИНКОВИЋ 299
САРАДНИЦИ НОВОПАЗАРСКИХ ЗБОРНИКА 301

Викторија Соколовска
Музеј Македоније
Скопље

УДК 904 "652" (497.11)

ЈОШ ЈЕДНОМ О УБИКАЦИЈИ ДАМАСТИОНА

Археолошка истраживања извођена последњих деценија двадесетог века показала су да убикација Дамастиона стоји у тесној вези са косовско-агријанским простором, односно са територијом коју данас испуњава делом држава Република Македонија. Међутим, у новијој, претежно нумизматичкој литератури, појавила се тенденција за игнорисање новијих мишљења [illegible] од стране истраживача који желе да [illegible] проблематику везану за античку провинцију Македонију и региона која ја окружују.[1]

Повод да се још једном осврнем на проблематику везану за убикацију Дамастиона је чланак Д. Ујес-К. Ромић, објављен под насловом «Почетак града Дамастиона», где су изнета веома интересантна запажања и нека нова момента везана за овај мистериозни град.[2]

У чланку Ујес-Ромић проблем је третиран углавном из два аспекта: историјско-нумизматичког и геолошког. Веома концизно, а у исто време прегледно, наведени су сви релевантни подаци везани за Дамастион и његове ковнице:

— цитати из Страбонове «Географије» где се помиње Дамастион;
— дамастионско ковање и његови владари;
— детаљна [illegible] дистрибуција дамастионског новца;
дискусија о досадашњем лоцирању Дамастиона;
геолошка и геоморфолошка проспекција рудних лежишта региона где би требало да се тражи Дамастион.

---

[1] [illegible]

[2] Д. Ујес-К. Ромић, *Почетак града Дамастиона*, Гласник Српског Археолошког друштва 11, Београд 1996, 77–90; Idem, *Recherches sur la localisation de Damastion et ses mines*, Revue Numismatique, vol. 158, Paris 2002, 103–129.

У вези утврђивања локације града Дамастиона, Ујес полази од два основна чиниоца, која гласе:

— да ли се на том простору јавља дамастионски новац?

— и да ли у том региону постоје одговарајућа рудна лежишта?

Та два питања представљају базу овог чланка.

После систематске анализе и компарације са топографско-[illegible] подацима и [illegible], Ујес-Рошић закључује да је зона за убикацију града Дамастиона и његових рудника сребра најперспективнија област Метохије и Косова, на шта упућују дистрибуција дамастионског новца, као и постојање рудних ресурса. Подстакнута овим радом, а с обзиром да сам се и сама бавила проблемом Дамастиона,[3] желим овде да укажем на неке моменте који можда бацају (мало) светла на даље продубљивање проблема везаних за Дамастион.

Према већ добро познатој констатацији да се Дамастион, судећи према свему што је до сада познато, налазио у непосредном суседству Пеоније, Ујес даље каже: «Границу територије пеонског краљевства у 4. веку пре н. е., чији краљеви кују новац, на западу, према Илирији, чине области од тока Вардара на северу до Пелагоније на југу, док Северна граница [illegible] Дарданаца».[4] Ова констатација Д. Ујес требало би да претрпи извесне корекције, али и допуне. Северна граница Пеоније ради притиска од стране Дарданаца знатно трпи померања према југу, [illegible] за време Аудолеонта и после њега. У току 4. века, када Дамастион [illegible] новац, Пеонија је стабилна на својој северној граници (осим притиска Аутаријата 310 год. пре н. е. када македонски краљ Касандар притиче у помоћ Аудолеонту тако што је дозволио да се 20.000 Аутаријата са породицама насели негде око Орбела на крајњој граници Македоније).[5] Када Дарданци пређу и [illegible] северну пеонско-агријанску границу, дамастионска ковница већ не функционише, чему су сами Дарданци допринели.[6]

[illegible] дистрибуцију дамастионског новца од унутрашњости Балкана преко Јадранског мора, односно према Сицилији, Риму и [illegible], Д. Ујес [illegible] констатацију [illegible] путних праваца проширења дамастионског новца, односно правац од Скадра према Софији. Ова констатација подудара се са [illegible] у горе поменутом раду. Осим западног дела овог путног правца (од Ме-

---

[3] В. Симоновска, [illegible] Дамастион, ЗНМ 11, Скопје 1990, с. 34. У овом раду обрадила сам све моменте везане за Дамастион и [illegible] Дамастиона в [illegible].

[4] Д. Ујес-К. Рошић, оп. цит. 80.

[5] Diod. XX, 19, 1.

[6] У науци је већ одомаћено мишљење да Дарданци [illegible] у скопско-кумановску област крајем Аудолеонтове владавине, [illegible]

тилије до Јадранског крајбрежја), или простора [illegible] источних Агријанаца, којима приписујемо у највећој мери употребу дамастионског новца типова 4. века пре н. е.[7]

Супротно мишљењу Д. Ујес да је новац Пелагије и Дасарије од несумњивог значаја за лоцирање Дамастиона, сматрам да је управо њихов новац, за који се зна да је кован у ковници Дамастиона, као и претпостављене локације ових градова, добар аргумент за убикацију Дамастиона. Градови Дасарија, Пелагија и Сарнуа морали су се налазити у близини Дамастиона где је био кован њихов новац, при чему су, као што је познато, коришћени дамастионски типови. Али, тешкоћа је у томе што не знамо ни локације ових градова.

Посматрајући дуготрајна студијска проучавања овог проблема, дошли смо до констатације да је простор од Косова на западу до Пирина на истоку, од Грделичке клисуре на северу, до приближно, Таорске клисуре на југу од 7. века пре н. е. па до времена Аудолеона био настањен племеном Агријана. На њиховој територији, по свему судећи, налазили су се градови Пелагија (са могућом локацијом код Тетова), Сарнуа (вероватно Градиште-Брод код Скопља) и Дасарија (могућа убикација на Кале-Крушевица код Врања).[8] На читавом агријанском простору констатована је хеленизација у свим доменима живота (посебно у архитектури, развијена металургија, развијени занати, форме и стилови у керамици), другим речима, Агријанци су имали контакте са грчким градовима.[9] Оваквој цивилизованој средини није била страна употреба новца као средство плаћања у обављању трговине. Управо на овом простору, у највећој мери циркулисао је дамастионски новац (налази у [illegible], Приштини, Косовској Ми-

---

[7] Видети нап. 3.

[8] Ове претпоставке о локацијама базиране су на [illegible]. На [illegible] агријанском простору [illegible] [illegible] Скопје 1999, [illegible] Дасарија, Сарнуа и Пелагија су [illegible].

[9] О хеленизацији овог простора [illegible] за ову прилику наводим само неке радове: Н. Микулчиќ [illegible] Врањски гласник [illegible] Врање 1968; [illegible] Н. Микулчиќ [illegible] В. [illegible] МАА 11, Скопје 1998, 79–105; [illegible] Скопје 1998, [illegible] Кале-Крушевица, Београд 2005 [illegible] у Врањски гласник кн. XXXIII, Врање 2005, 23–38.

[illegible], [illegible], [illegible], Телову, Градашцу-Грацу,[10] Врању, Кулини под [illegible], [illegible], [illegible]), о [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], као и [illegible] [illegible] ([illegible], [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible] [illegible] у [illegible] [illegible]). Сви ови [illegible] [illegible] [illegible] указују да се [illegible] налазио у [illegible] [illegible]. Тако, [illegible] [illegible] [illegible] су [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] треба да се [illegible] [illegible] Ко-[illegible], при чему оно, као [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] на Ибарској магистрали, [illegible] од [illegible] Митровице, где се у римско доба налазио Municipium D. D., као такав [illegible] на три епиграфска споменика из римског времена. Као [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] да се у њој [illegible] [illegible] Municipium Dardanicum [illegible].[11]

Municipium D. D., према мом мишљењу, није [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]:

— [illegible] се на [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] под [illegible] [illegible] [illegible], чија је [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible], са [illegible] [illegible] [illegible] који [illegible] [illegible] [illegible] области ([illegible] са [illegible] и [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible]), [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] реке Ибар [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— [illegible] је [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] који је [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible].

— [illegible] [illegible] да је то била већа [illegible] у којој је [illegible] [illegible] број [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] су [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] сребром и [illegible] [illegible], [illegible], [illegible]. Када је [illegible] [illegible] да [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 3. [illegible], [illegible] је [illegible] [illegible] да [illegible], па [illegible], [illegible] у римско доба, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] на [illegible] [illegible] у Со-[illegible], [illegible] [illegible] да се [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] је [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible] је [illegible] [illegible] **DIMOSTI**, [illegible] [illegible] [illegible] »**Tabula moderna Bossinae, Serviae, Graeciae et Sclavoniae**«. То је карта коју је [illegible] [illegible] [illegible] картограф **Martin Waldseemüller** 1513. год. у [illegible] [illegible] »Птоломејеве географије«. У [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] су градови [illegible], [illegible], Охрид, [illegible], Скопље и друга, [illegible], [illegible] места. На простору који је за нас од интереса, [illegible] су

---

[10] На [illegible] Градашцу-Грацу, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Телово и [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible], [illegible] у [illegible]. Види код В. [illegible], 1991, 29–29, сл. 23.

[11] В. [illegible], 1998.

[12] Карту [illegible] Г. [illegible] у [illegible] [illegible], Кн. XIX, Београд 1972, 10–46.

Нови Пазар као NOVI, Ново Брдо као NOVOMONT, Скадар као SCUTRI, а [illegible] од свог окружења обележено је место DIMOSTI.

У констелацији наведених места чија се локација драстично разликују од њиховог реалног географског положаја, тешко може да се одреди положај Димостија. Ујес прави велики искорак у тумачењу [illegible] за Табулу модерна. У студији која обухвата идентификацију топонима са ове карте, долази до закључка да Димости треба географски лоцирати, да се лоцира у области Метохије, мада овај закључак [illegible].[17]

Није ми познато да ли топоним Димости може да буде искварена форма Дамастиона. Претпоставити би могло и тако нешто рећи. Међутим, чини ми се да се присуство овог топонима на једној карти из почетка 16. века која [illegible] не треба да се занемари, посебно када се има у виду његова географска локација. Пада у очи да су на карти означена места која су у то време имала већи значај. Улога и место Новог Брда су већ добро позната. Нови Пазар је био важан трговачки центар, познат из сачуваних докумената из времена Модерне карте у вези са трговином сребра.[18] Овај податак наводи на помисао да је сребро било [illegible] у базену Новог Пазара и [illegible] дистрибуирано ка другим дестинацијама. Логично би било да на карти буде означен центар тог рудоносног региона где је сребро вађено. А, то је могао да буде само Дамастион.

Мој предлог да се Дамастион лоцира код Сјенице Д. Ујес није сматрала да прихвати као могуће, сматрајући тај простор [illegible]. Међутим, растојање од Новог Брда до Сјенице, на пример, не прелази [illegible] око 65 км. То, за то време, не представља велику раздаљину, која би могла да се савлада обичним запрежним колима за 8–10 часова. Један од разлога што се Дамастион не помиње више у изворима (осим код Стр. VII, 7, 8; VIII, 6, 16) је и тај што су се град и његови рудници налазили далеко на северу у залеђу Македоније.

Када сам систематизовала радове везане за убикацију Дамастиона, двоумила сам се између Новог Брда и Сјенице као његове локације. Данас, када сам упознала податак из Валдземилерове Модерне карте на којој су забележени топоними Димости и Новомонт, уверила сам се да на Новом Брду не може да буде лоциран Дамастион, већ да је његов положај усред Копаоничког региона, богатог сребрним рудама, који се налази у долини реке Ибра, на [illegible] страни.

Као што сам на почетку овог текста напоменула, убикација Дамастиона расветлила би многе проблеме из античке прошлости Македоније и њеног [illegible] окружења.

---

[17] Исто, 91.

[18] Видети нап. 12.

1. Пре свега, било би [illegible] тачно да много претпоставке које су у [illegible] о локацији овог знаменитог града, за којим се трага више од једног столећа.

2. Постала би јаснија територијална разграничења између Аутаријата, Агријана и Дарданаца, чија се тромеђа у рано античко доба, укључујући и 4. век пре н. е., као што изгледа, налазила на простору јужно од Косовске Митровице.

3. Показало би много јасније [illegible] територија Дарданаца односно су они припали у освајању околног простора — према југу Скопско-кумановски регион и Тетовско-гостиварски Полог, према истоку Врањско-моравски регион, а према северу долину реке Ибра и Копаоничке регион.

4. Показало би се да је Ибарска долина, која је као што знамо била дарданска, претходно била аутаријатска, односно илирска.

5. Као резултат овако освајања дошло до проширења рада дамастионских ателиера, што се догодило вероватно крајем владавине Августа, можда мало пре тога. Другим речима, показало би се да је освајање Ибарске долине од стране Дарданаца утицало на проширење рада дамастионских ковница.

6. Постало би јасно да је [illegible] у [illegible] за простору [illegible] агријанско-пеонском [illegible], чиме би било потврђено мишљење да су Дарданци били отворени према колонизацији. Са овом констатацијом, које мишљење, које смо већ пре [illegible], да су Дамастиј, Пелагија и Сарнос агријанска градска [illegible] Ибарске и Сјеничке [illegible] добија реалнију основу.

Viktorija Sokolovska

ONCE MORE ABOUT LOCATION OF DAMASTION

On the map of *Martin Waldseemuller's* Tabula Moderna Bossinae, Serviae, Greciae et Sclavoniae, published by G. Škrivanić, there is toponym DIMOSTI. Making a comment on this toponym, D. Ujes thinks that it can be located in the region of Metochia. Taking in mind that on the Tabula Moderna are marked the names NOUMONT (Novo Brdo) and NIBUI (Novi Pazar), from my point of view, I believe that Dimosti should identified with Damastion, for which I have proposal a location at Sočanica, where, on the three epigraphic monuments are preserved shortened form of the town – Mun. D. D., in which I see Municipium Damastion Dardanorum. This location would be in accordance with information preserved in *Strabo*: his location on the territory of Illirians, in this case *Autariatai*. Their coins circulated on the territory of *Agrianes* which comprised the Plain of Kosovo, South Morava region, northern territory of Republic of Macedonia. The coins of *Agrianian* towns (Pelagia, Sarnoa, Daparria) and *Agrianian* rulers (Nikandros, Simonos), as it is known, are minted in the mint of Damastion.

Марко Поповић
Археолошки институт
Београд

УДК 904:726.821(497.11)"04/14"

АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА О КТИТОРСКИМ САХРАНАМА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ*

Добро је познато да су у животу и схватањима средњовековног човека смрт и сахрана представљале кључну етапу у преласку из пропадљивог и привременог материјалног света у стање спокојног чекања наступања будућег века. Добра припрема за смрт сматрана је важним задатком сваког правог хришћанина. Руковођен чврстом вером у реалност васкрсења и спасења, човек је још за живота припремао своје гробно место, како би спремно дочекао други долазак Христов. У сложеној друштвеној подељености света средњега века место, начин и ритуал сахране појединаца били су у непосредној зависности од његовог социјалног положаја.

Посматрана у том, социјалном контексту, ктиторска сахрана представља изузетно сложену појаву која се мора размотрити у ширим истраживачким оквирима који подразумевају [illegible], а широко интердисциплинарна проучавања историчара, историчара уметности, археолога и антрополога. Са друге стране, ктиторска сахрана се нужно мора посматрати и као идеолошки феномен. Осим што илуструје [illegible] схватање света, као суштински вид средњовековне цивилизације и менталитета, она представља [illegible], те [illegible] односе и прилике, нарочито у сложеним околностима појединих раздобља средњег века.

Наша разматрања биће овом приликом усредсређена на један садржајем ограничен али битан аспект ове теме. То је археолошки аспект ктиторске сахране, односно покушај интерпретације и [illegible] материјалних остатака гробних места, [illegible], утемељено на перцепцији. Разматрање овог питања које је, уз бројне регионалне специфичности, присутно у читавом православном свету, ограничили смо на европске провинције Ромејског царства, као и суседне, самосталне словенске државе — Србију и Бугарску, које

---

[*] Овај рад под насловом «*Les Funérailles du ktitor. Aspect Archéologique*» саопштен је у виду пленарног реферата на XXI међународном конгресу византолога, у Лондону, августа 2006. године, а [illegible] објављен у *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London 21–26 August 2006, Vol. I, Plenary papers*. 99–110.

су својим положајем и сталним културним развојем чинили [illegible] [illegible] део компактнијег византијског [illegible]. Унутар хиљадугодишње историје, у [illegible] [illegible] светилишта Кападокије,[1] значајни су примери из азијских области Царства, док изучавање ктиторских [illegible] у другим земљама православне васељене, попут Јерменије, Грузије или Русије представља посебну тему.

Са становишта археологије, ктиторске задужбине су релевантне кроз примере из средње и касновизантијског времена, а нарочито из раздобља владе династије Палеолога, када су и најучесталије. У Балканским земљама, то је период Другог бугарског царства, а у средњовековној Србији, епоха владавине династије Немањића, као и раздобље кнежевине и деспотовине које му је уследило, а претходило коначном [illegible] и турском освајању.

Ктитори и њихова права

Под појмом ктитора, добро је познато, подразумевају се појединци [illegible] [illegible] права са низом утврђених обавеза, правима и ограничењима која произилазе из њиховог донаторског дела. Уобичајено је да се ктитором назива оснивач манастира или цркве, било градитељ или обновитељ, као и приложник [illegible].[2] Тај чин, који је подразумевао и сагласност, односно благослов надлежног епископа, у земљама византијског света био је регулисан читавим низом правних аката, о чему овом приликом неће бити речи.

Главни ктитори били су на првом месту владари као и чланови владајућег дома. У каснијем раздобљу, као оснивачи задужбина јављају се и многи припадници [illegible], представници обласног племства, али и прелати цркве. Слично Византији, ктиторска делатност се пратила и у средњовековној Србији. Током 12. и 13. века то су ктитори готово искључиво краљеви и личности из владајуће куће Немањића. Од почетка 14. века међу задужбинарима су већ и представници високог племства, затим црквени [illegible] и [illegible], да би се до краја истог столећа и у првим деценијама наредног, круг ктитора проширио и на представнике нижег племства и свештенства.[3] Сагледану структуру ктитора, као репрезентата средњовековног друштва, веома добро илуструју и њихове задужбине, од монументалних архитектонских храмова, било оснивачких цркава или катедрала, преко манастира-задужбина краљева владара, све до скромних једнобродних цркава, које су, изгледа, биле и најбројније.

Обавезе оснивача неког манастира биле су превасходно материјалне природе. То се на првом месту односило на подизање главне цркве са прате-

---

[1] Teteriatnikov 1996, 141–170.
[2] Троицки 1935, 81–96.
[3] Ђорђевић 1994, 11–43.

[illegible] здањима, почев од опремања самог храма свим богослужбеним потребама, као и обезбеђивањем материјалне основе за свакодневицу [illegible] задужбине. Извршавањем ових обавеза задужбинар је стицао ктиторска права — статутарна и административна, затим економска, као и ритуална, која су га знатно разликовала од [illegible].

Ктиторско право у земљама византијског света било је наследно, што је потомцима задужбинара [illegible] могућност [illegible]. Са оснивањем манастира као ктиторске установе било је [illegible] и њено [illegible] и економског пословања. Оно је обухватало у одржавању и довршавању главне цркве, као и других одговарајућих здања, затим помагање у вођењу и имањима, што је омогућавало даљу ктиторску [illegible] задужбине. Такав [illegible] је добијао [illegible] ктиторска права која [illegible], у крајњем смислу, готово изједначавао са оснивачем задужбине.[4]

Осим оснивања или обнове манастира постојала је и пракса да се дворске, односно приватне цркве, вољом ктитора или његових наследника трансформишу у манастире или се са имањима поклоне већем манастиру, са [illegible]. Један од раних примера тог типа, без сумње је цариградски манастир *Myrelaion* (данас Бодрум џамија), задужбина Романа I. Вољом ктитора, првобитна дворска црква и маузолеј у коме је између 922. и 961. сахрањено шест чланова породице Лакапина, укључујући и цара узурпатора, претворена је са суседном палатом у манастир.[5] Таква пракса, када су у питању властелинске приватне цркве, била је готово уобичајена у средњовековној Србији, у околностима које су претходиле турским освајањима. Међу многим примерима, као [illegible] те праксе може се навести добро проучени пример Липовца код Алексинца, придворне и гробне цркве породице властелина — [illegible] која је 1399. године вољом једног од наследника претворена у манастир.[6]

Правила устројства и живота у новоосновaном манастиру ктитор је имао право да регулише издавањем посебног документа — типика. Иако, [illegible] ктиторски манастири [illegible] типике. У Византији, [illegible] задужбине [illegible] манастира. У Србији, посебан типик посвећен је само Студеници, гробни храм и сакрално средиште оснивача династије, чије су одредбе ктитори других српских манастира својим оснивачким повељама само допуњавали или у [illegible].[7] Као [illegible] примера [illegible] документа, међу [illegible] значаја за [illegible] разматрања су ос-

---

4 Троицки 1935, 97.
5 Striker 1981, 6–8.
6 Поповић, М. 2002, 157–175.
7 Троицки 1935, 100–106.

[illegible] такве царске задужбине — Пантократоровог манастира, као и са стране ктитора Јована II Комнина, као и овај царски указ Теодоре Палеологине за доградњу Липсовог манастира (сада Фенари Иса џамија) у Константинопољу.[8]

Не упуштајући се у разматрање укупног односа између оснивача и њихове задужбине, задржаћемо се на једној од основних привилегија донатора, а то су ригуларна ктиторска права. Она су обухватала право да [illegible] место за право богослужења у храму и током времена; право осликавања ктиторског портрета; право на сахрану у храму ктиторије; право на годишње помене, као и друга богослужења над гробом, у складу са одредбама типика или тестамента ктитора. Ова права, у начелу доживотна, уживали су и чланови породице ктитора, јер су наследници ктиторских права, као и [illegible], односно [illegible] ктитори.[9] Право на сахрану у храму задужбине, по вољи ктитора, ако је судити по примерима из праксе, изгледа да су имале и друге личности ближег ужег породичног круга. То показује гроб архиепископа Јоаникија у Сопоћанима[10] или Михаила Торника у јужном параклису Константинопољског манастира Христа у Хори[11] (садашња Кахрије џамија).

Право на сахрану у храму, које је обезбеђивало молитве за њихову душу, била су најчешће основни мотиви за подизање задужбина, односно заснивање ктиторија. Та мотивација, када су владари у питању, уједначено је изражена у средњовековној Србији, где није постојао јединствени династички маузолеј, какав је случај био у Византији Комнина и Палеолога, а [illegible] и суседној Бугарској.[12] Српски владари су своје главне задужбине, већ од краја 12. века, градили као гробне цркве за личну потребу и сахрану чланова своје уже породице. Узоре владара-ктитора, као и гробне цркве следила је властела, како она ближа двору, тако и она нижа, знатно скромнијих могућности.

Значај који су ктитори придавали свом гробу посведочен је изузетном пажњом са којом су га осмишљавали. Гроб је унапред [illegible] у простору где би [illegible] ктитора, често и под његовим личним надзором, а отуд је по правилу грађено у [illegible] са храмом, о чему ће касније бити више речи. Положај гробница, личности којима су намењене, као и распоред сахрана могли су бити регулисани и типиком, какав је случај са јужном црквом Липсовог манастира. У оснивачком акту датованом у крај 13. века, ктиторка Теодора Палеологина одређује гробове у јужној цркви за своју

---

[8] BMFD, vol. 1, no. 28; vol. 3, no. 39.
[9] Марковић 1925, 115–117.
[10] Поповић, Д. 1992, 44.
[11] Underwood 1966, vol. 1, 276–280.
[12] Поповић, Д. 1992, 177–181.

Сл. 1 Лешак код Тетова (око 1350), јужна певница — гроб са псеудосаркофагом ктитора, калуђера Јоаникија

ћеа, мајку и себе, [illegible], а за све који ће бити сахрањени прописују редовно држање годишњих помена. За разлику од Јужине, налажу гробова у северном делу цркве — новог породичног маузолеја, краљица [illegible] слободнијој вољи свога сина Андроника II.[13]

Као пример најбоље брижљиво уређења сопственог гроба, издвојићемо и једна ретки случај из манастира Лешак код Тетова. У цркви Св. Атанасија, грађеној током прве половине 14. века, њен ктитор-монах Јоаникије за живота је уредио своје гробно место у јужној певници. Обележио га је раскошним псеудосаркофагом, са уклесаним дугим аутобиографским текстом и посебном иконом, ново је гроб ктитора, поред му је вечни помен (сл. 1). Изузетност Јоаникијеве [illegible] састоји се у томе што је монументални гроб са [illegible] ктитор [illegible] на месту, крај свог [illegible] архијерејског трона, од кога су остали сачувани остаци.[14] Тако [illegible], за које тренутно не располажемо блиским паралелама, много говори о личности самог ктитора — његовој самосвести и особеној намени, како сопственог, тако и институције коју представља.

Када је реч о припремању будућег места вечног покоја приликом подизања задужбине, можда је најупечатљивији фунерарни програм у цркви манастира Милешеве, грађеној током треће деценије 13. века. Ту је ктитор, будући краљ Владислав, још у свом раном младићком узрасту припремио себи

---

[13] BMFD, vol. 3, no 39, 1278–1279.

[14] Грујић 1933, 56–62.

гроб, у који ће бити положени сви четири [illegible] (сл. 2). Ова чињеница, како ћемо даље видети, [illegible] да је битно утицало на [illegible] краљевог гроба. Иста пракса уочена је и у Сопоћанима, задужбини Владислављевог брата, краља Стефана Уроша I, као и у сада разореној гробној цркви у Ариљу.[15]

Постоје и случајеви када ктитор промени [illegible] свог гроба припремљеног у младости, а градећи нову задужбину одреди друго место за свој будући [illegible]. Један од најпознатијих примера [illegible] Исак Комнин. У својим младим данима, као царски син, он је био ктитор обнове древног манастира Христа у Хори, где је и припремио себи гроб, да би три деценије касније [illegible] своју првобитну замисао, опредељујући се за нову задужбину. У типику (1152. г.) за нови манастир Богородице Космосотире у Вири ктитор [illegible] да се из Хоре у цркву [illegible] гробу, [illegible] Космосотира.[16] Можемо претпоставити да је слично било и са гробовима српског великог жупана Стефана Немање. У време док је био обласни господар, као ктитор Св. Николе у Топлици (око 1165. г.) [illegible] храма одређено је за своје гробно место.[17] Касније, као владар Србије за свој нови, знатно монументалнији [illegible] гроб [illegible] новоподигнутог манастира Студенице (после 1186. г.), где је [illegible] и сахрањен.[18]

Стање очуваности ктиторских гробова

[illegible] на просторима Балкана често је било изложено уништавањима и разним разарањима, која [illegible] до наших дана. У сукобу цивилизација ислама и хришћанства, током турске инвазије, на удару су нарочито били цркве и манастири. У таквим околностима, нису били поштеђени ни фунерарни ктиторски комплекси. У Константинопољу — престоници Царства, није остао сачуван ни један византијски храм у свом изворном облику, укључујући и гробне [illegible]. Такође, готово да и нема владарских гробова који су до наших [illegible], а слично је и са гробовима ктитора из редова високог племства и свештенства. Изузетну реткост представљају још увек, чини се, нетакнути фунерарни [illegible] гробница ктитора у [illegible][19] или гроб архиепископа Данила II у Богородичиној цркви Пећке Патријаршије.[20]

---

[15] Чанак-Медић 2002, 245–247.

[16] BMFD, vol. 2, no 29, 828; Ševčenko 1984, 135–140; Ousterhout 1999, 34.

[17] Љубинковић 1968, 180; Шупут 2000, 177–178.

[18] Поповић, Д. 1992, 24–32.

[19] Радојчић 1968, 28–29, Т 15/а; Радојчић 1994, 427–428, сл. 3–6.

[20] Поповић, Д. 1992, 324–341.

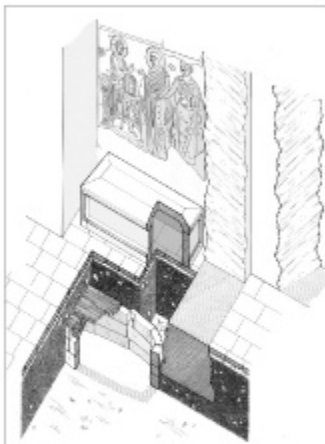

Сл. 2 — Манастир Милешева (око 1220) — гроб ктитора,
краља Владислава († око 1264)

Поред [illegible], које су уобичајене [illegible] [illegible] [illegible], ктиторски гробови [illegible] су [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], те су [illegible] и више пута отварани. Има случајева, уочених током археолошких истраживања, да је гроб [illegible] и убрзо после сахране, при [illegible] тела. Изворно стање ктиторских гробова често је мењано [illegible] сахранама, које су [illegible] уобичајену норму. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] је и [illegible] [illegible] [illegible] током 19. и у првим деценијама 20. века, али о њима није остала никаква документација, какав је случај са царским маузолејом — црквом Четрдесет Мученика у Трнову, Бањском на Косову и већим бројем других.

Археолошка истраживања ктиторских сахрана

[illegible] стање [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] гробних целина [illegible] [illegible] [illegible] ктитора. [illegible] [illegible] указала је на потребу да се детаљнији истраживања, на првом месту [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] и конструкција. Нажалост, савремени истраживачи често овој значајној теми нису посвећивали дужну пажњу. У [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] архитектура [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] комплекса, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. То се нарочито добро [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] на [illegible] [illegible]. У [illegible] [illegible] радова, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] конструкцијама, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. При томе, како је већ давно уочено,[21] у археолошкој документацији [illegible] су [illegible] [illegible] гробних конструкција — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] конструкцијама.

[illegible] [illegible], и у [illegible] [illegible] у [illegible] су [illegible] [illegible] археолошка истраживања, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] да се на основу [illegible] материјала дође до [illegible] [illegible] о [illegible] теми, [illegible] [illegible] је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] да [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] треба [illegible] у [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. С обзиром на [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] могу се [illegible] [illegible] само на основу увида у [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] простора, као [illegible], [illegible] [illegible] ктиторских са-

---

21 Ćurčić 1984, 178.

храма. Ипак, ваља истаћи да је током последње две-три деценије методологија истраживања фунерарних локалитета видно унапређивана, па су поменути примери све ређи. Мада смо још увек далеко од задовољавајућег стања, на основу доступних резултата и готових чињеница, проблем ктиторских сахрана је, у општијим координатама, могуће расветлити и тако указати на правце даљих трагања.

Места ктиторских сахрана

Положај ктиторског гроба у простору храма у византијском свету није био строго одређен, али се одређене законитости ипак уочавају. Оне се могу посматрати како у хронолошкој равни, тако и у односу на појединe области Царства или суседних словенских држава. Старији примери, који можда одражавају [illegible] идеју, откривени су у неким пећинским црквама Кападокије, где су уочена три начина сахрањивања — у посебној гробној капели, која би се могла сматрати малом крстом крипти, затим под аркосолијумом и у гробној [illegible] ранијег доба.[22] Следећи старију традицију, гробови у храму углавном заузимају простор [illegible] и нартекса, док су гробне нише, за разлику од [illegible], [illegible] и аркосолијуми за сахрану без [illegible]. Гробови у наосу су знатно ређи, и углавном се налазе под аркосолијумима дуж бочних зидова. Нажалост, у овим литичким комплексима тешко је издвојити ктиторске гробове, мада се неки простори могу сматрати породичним гробним капелама, стеченим на основу родбинских веза с ктитором.[23]

Ктиторске сахране у криптама, које су представљале старије наслеђе и у каснијим вековима Царства остале у употреби током читавог средњег века, у Византији нису биле уобичајене. Јединствени пример цркве *Myrelaion*-а са гробом цара-ктитора у крипти, у каснијем раздобљу није имао следбеника. Један од ретких случајева, крипта у манастиру Хосиос Лукас у Фокиди, могла би се можда повезати са ктиторском сахраном,[24] као и крипта цркве у Асеновом граду. Ктиторске сахране, за разлику од старијег мишљења,[25] нису констатоване ни у двоспратној Бојанској цркви, нити у сличној цркви у комплексу Бачковског манастира.[26] На подручју средњовековне Бугарске, усамљени пример у том смислу представљала би за сада само крипта испод наоса цркве број 5 у Перперику, намењена сахрани два појединца.[27]

Као што је већ [illegible] ктиторских сахрана, [illegible] из раздобља Палеолога, у каснијој Византији могли су бити важан узор, што

---

[22] Teteriatnikov 1996, 142.
[23] Teteriatnikov 1996, 154–157.
[24] Babić 1969, 161–163; Connor 1991.
[25] Grabar 1968, 888–895.
[26] Чанева-Дечевска 1999, 186.
[27] [illegible] 2003, 69–70.

су у том погледу рочније и знатније репрезентативније решење. За ктиторске сахране у царском маузолеју у Липсовом манастиру, са 20 гробних места, била је намењена јужна страна дограђене цркве, а функцију маузолеја имала је и јужна половина нартекса, са низом аркосолијума.[28] По угледу на ову царску задужбину у истом раздобљу, на прелазу из 13. у 14. век, дограђене су још две значајне цариградске цркве. Уз обновљену цркву Богородице Паммакаристе (данас Фетхије џамија), за протостратора Михаила Главаса дограђена је са јужне стране функционална параклис са гробом ктитора у западном делу наоса, као и још четири гроба под аркосолијумима у нартексу, намењеним члановима породице.[29] Сличан случај је био и са обновљеним манастиром Христа у Хори, задужбином Теодора Метохита, где је, такође са јужне стране, приграђен параклис са четири аркосолијума, од којих је један био намењен сахрани ктитора.[30] У оба ова храма, [illegible] сахране, [illegible], остварене су у наосно-планираним просторима отвореним према [illegible] или бочних нартекса.

У градитељству Царства утицај је одавно утврђен [illegible] Нажалост, археолошки подаци за Србију су веома оскудни те се ова појава може наслутити, али не и поуздано пратити,[31] док су наши примери из Мистре знатно јаснији. У цркви *Хођегитрије Афендико* манастира Врондохиона, уочен је дограђени култно-сепулкрални [illegible] са јужним бочним нартексом, односно тремом. Он је средином 15. века преграђивањем и дограђивањем [illegible] аркосолијума адаптиран за функцију [illegible] сахрану [illegible] ктитора. Међутим, за сахрану главних ктитора овога храма — деспота Теодора I Палеолога и игумана Пахомија, били су намењени гробови под аркосолијумима у северној капели нартекса.[32] И у обновљеној цркви Светог Теодора (око 1295) бочне капеле су изгледа биле предвиђене за сахране ктитора, што је за сада документовано једним гробним натписом Манојла Палеолога из С-И капеле.[33] У цркви Св. Софије, задужбини првог деспота Мореје, Манојла Кантакузина, могу се такође претпоставити ктиторске сахране у бочним капелама, како оној са С-И стране, тако и у накнадно дограђеном уз њу, у С-З углу.[34]

Наведени примери из Мистре указују на функцију бочних капела као гробних места ктитора. У питању је појава која је, изгледа, била честа у грчким земљама Царства. Недовољна археолошка истраженост не допушта нам да у бројним бочним капелама, у којима нема јасно дефинисаних

---

[28] Macridy 1964, 269–271, fig. 5.

[29] Mango et Hawkins 1964, 327–328.

[30] Ousterhout 1987, 33–34, plan 8.

[31] Vokotopoulos 1997, 111.

[32] Chatzidakis 1985, 56–67.

[33] Chatzidakis 1985, 51.

[34] Chatzidakis 1985, 68.

[illegible] одељења, претпостављамо могућа места ктиторских сахрана. За сада, може се само констатовати да су то, углавном, били [illegible] нартексом, али функционално [illegible] за раније [illegible]. Карактеристичан пример те врсте је С-З капела у Нерезима, где је уз трагове [illegible] и трагова гробних рака.[33] Појава гробова [illegible] у неким од бочних капела, за сада не указује на њихову примарну фунерарну функцију, што се доводи у везу [illegible] да су то били простори у којима су [illegible] заупокојене службе.[34]

Посебну појаву, која се запажа и на ширем балканском простору, представљају [illegible] параклиси, најчешће уз јужну страну храма. Без поузданих археолошких сведочанстава, ослањајући се на поједине конструктивне моделе, можемо само претпостављати да су неки од њих били намењени сахрани оснивача или другог ктитора. Као карактеристичан пример такве праксе могла би се навести црква манастира Богородице [illegible] у [illegible] (сл. 3). Ту се у јужном зиду параклиса [illegible] цркве (12. век) налази аркосолијум са [illegible] — гроб, по свему судећи, једног од [illegible] ктитора. [illegible] гробне конструкције у [illegible], својим особеним [illegible].[35]

За разлику од бочних капела, параклиса и нартекса, у земљама византијског света олтар и средишњи простор наоса нису коришћени за сахране. У централном делу храма за гробове ктитора, [illegible], били су предвиђени само простори уз бочне зидове и то првенствено са јужне стране. [illegible], када су у питању [illegible] Царства, указујемо само на неке карактеристичне примере.

У архитектонском склопу базилике Св. Ахилија у Преспи (крај 10. века) означено место за сахрану ктитора, уз јужни зид бочног брода, наглашено је и [illegible] конструкцијом јужне колонаде (види сл. 4). Низ зиданих стубаца био је на свом средишњем делу првобитно прекинут са два [illegible] стуба која су [illegible] у бочној [illegible] са [illegible] бродом и [illegible] гробове Самуила и чланова његове породице.[36] Нешто старији примери (крај 9. почетак 10. века) из Охрида и околине такође указују на положај уз јужни зид као место ктиторске сахране. Гроб Климента Охридског био је [illegible], уз јужни зид [illegible] цркве манастира Св. Пантелејмона, [illegible].[37] Сличан је случај и са гробом Нау-

---

[33] [illegible] 2003, 33–34.
[34] Бабић 1969, 162–173.
[35] [illegible] 1994, 36, сл. 2 и 11.
[36] [illegible] 1960, 114–120; [illegible] 1968, 495, бр. 15.
[37] Коцо 1958, 138–143.

Сл. 3 Манастир [illegible] у [illegible] гроб «другог» ктитора у јужном параклису

Сл. 4 — Баргала код Штипа, црква Св. Ђорђа (13. век) — гроб ктитора

уса Охридског чија је гробна рака, поред вероватно надвишена аркосолијумом, налазила у самој структури јужног зида његове задужбине.[40] Поменимо још цркву Св. Ђорђа у Баргали код Штипа (13. век) са гробом вероватно ктитора у јужном делу наоса (сл. 4) и параклисом уз јужни зид нартекса (око 1340), где се вероватно налазио гроб другог ктитора.[41]

У средњовековној Србији гробна места у цркви почивала је на византијском моделу, али се одликовала и извесним локалним специфичностима. Ктитор храма по правилу је сахрањиван у западном делу

---

[40] Коцо 1958, 72–76.

[41] Расолкоска-Николовска 1978, 121–128; Ђорђевић 1994, 139–148.

наоса, са јужне стране. Изузетак су ретки, а међу њима значајни су ктиторски гробови архиепископа у црквама Св. Димитрија и Св. Богородице у комплексу Пећке патријаршије, који се налазе у северном делу западног травеја. У српским владарским маузолејима, почасно место уз северни зид, намењено ктиторском гробу, припадало је најчешће неком од најближих чланова породице. Други припадници владарског дома, а по правилу и жене, сахрањивани су у унутрашњој припрати (Студеница, Милешева, Сопоћани, Бањска). Када је о Србији реч, о гробној функцији [illegible] су бочне капеле [illegible] је [illegible] [illegible]. Према [illegible], гробну намену имале су само бочне капеле уз припрату Бањске.[42] У једној од њих била је сахрањена краљица Теодора, мајка цара Стефана Душана. Гроб ктитора у западном травеју [illegible] [illegible] владарских, а потом и властелинских сахрана код Срба, уколико пре што представља правило, [illegible] са [illegible] у којој [illegible] да нема аналогија у средњовековном хришћанском свету. Принцип који је крајем 12. века успостављен са ктиторским гробом Стефана Немање у Студеници остао је на снази током читавог средњег века.

У властеоским задужбинама, како монументалним тако и скромним сеоским, овај узор био је доследно поштован. Гроб у ЈЗ углу наоса или [illegible], када су у питању мањи властелински храмови, готово увек припадао је главном ктитору. За чланове властелинске породице ктитора, међутим, тешко је утврдити закономерност места сахране. Иако се може рећи да су гробове [illegible] ктитора [illegible], указано је на сахрану [illegible], попут примера у [illegible],[43] често указују тако [illegible] старијих сахрана.

Специфичност за поменуто функционисање храмова у Србији указала се и кроз [illegible] ситуација ктиторских сахрана у средњовековној Бугарској, на [illegible] месту у владарским маузолејима у Трнову. У цркви Четрдесет мученика (око 1230) задужбини цара Јована II Асена, главни ктиторски гробови налазе се у јужном броду храма.[44] И у [illegible] маузолеју, дворској цркви Св. Параскеве, главни ктиторски гроб налази се у ЈЗ углу наоса, док су остали у простору припрате.[45]

Структура ктиторског гроба

Ктиторски гроб представљао је сложену целину не само у идејном, већ и конструктивном смислу, нарочито када су у питању били гробови намењени за врх друштвене хијерархије. Они су се састојали из неколико

---

[42] Поповић, Д. 1992, 176–177.
[43] [illegible] 1999, 111–134.
[44] [illegible] 2002, 34–38.
[45] [illegible] 1984, 100–101; Поповић, Д. 1992, 131.

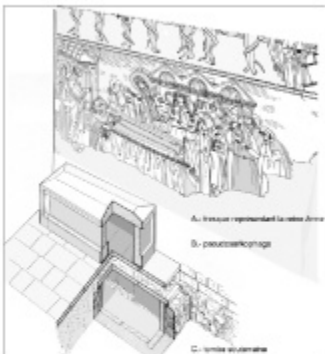

A.- fresque représentant la reine Anne
B.- pseudosarcophage
C.- tombe souterraine

Сл. 5 — Манастир Сопоћани (око 1265) — гроб краљице Ане,
мајке ктитора краља Уроша I

основних елемената: подземне гробне — *крипте*, надгробног споменика различитог облика — *саркофага* и по правилу, сликаног портрета покојника.[60] Функционално разликовање прва два основна елемента ктиторског гроба од капиталног је значаја за тачно разумевање и тумачење фунерарних целина (сл. 5). Фрагментарна очуваност гробних конструкција у храмовима

---

[60] [illegible], 1996; Поповић, Д., 1992, 171–182.

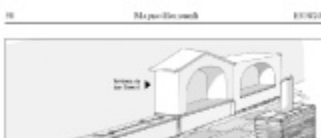

Сл. 6 — Црква Св. Ахилија на Преспи, ктиторска гробница у јужном броду са гробом цара Самуила (према N. Moutsopoulos-у)

[illegible] света [illegible] је отежала [illegible] ове [illegible], а у појединим случајевима водила погрешним закључцима. Као из- [illegible] функције [illegible] — [illegible] у [illegible]. [illegible] су да су у њих [illegible] по своју судбину [illegible] до 11. [illegible] у [illegible] цркви св. Апостола. При томе је занемарена могућност постојања подземних гробница што је, разумљиво, [illegible] у погрешном смеру. Појаву [illegible], које су [illegible] у супротности са [illegible] 11. века. Један од ретких сачуваних примера таквих [illegible] представљају ктиторски гробови у Св. Ахилију у Преспи. У [illegible] су четири гробне коморе [illegible] (сл. 6). Према једној од њих, [illegible] цару Самуилу [illegible], а [illegible] гроб G, [illegible].[27] Оваквих примера могло је бити више у

---

27 Moutsopoulos 1984, [illegible]; Id. 1989, [illegible].

[illegible] раздобљима, али из времена владавине династија Комнина и Палеолога они нису документовани. У складу са [illegible] ставом и библијском препоруком о [illegible] праха прашку, сахрана је у позном периоду средњега века доследно вршена у подземном гробу, односно у земљи испод равни тла.

Подземни гроб — [illegible]

Полагање покојника у земљу, када су у питању ктиторске сахране, међутим није представљало једноставан поступак, а гробне конструкције представљале су, често, сложена постројења. У сваком случају, социјални статус покојника био је тај који најчешће условљава врсту гробне конструкције и начина сахране. Сачувани примери указују на различите облике [illegible] конструкција, чије ћемо основне типове, [illegible] у [illegible], покушати да прикажемо.

Најраспрострањенији вид подземног гроба је простран зидана гробница намењена сахрани покојника у дрвеном ковчегу. Репрезентативни облик оваквог вида сахране, посведочен је у јужној цркви Липсовог манастира, затим [illegible] константинопољским [illegible],[48] као и бројним другим [illegible] храмовима на подручју Балкана.[49] У питању су правилно сазидане правоугаоне гробне коморе са [illegible], или плочама обложеним зидовима, и [illegible] плочама које су најчешће биле испод равни пода и прекривене [illegible]. Познати су и ретки примери двојних гробних комора, [illegible] (сл. 7 и 8). Ове гробне често нису [illegible], али [illegible] конструкција [illegible] обреда. Широко су [illegible] сведоче о третману покојниковог тела. Таква гробница у Липсовом манастиру [illegible] у поплочаном поду [illegible] квадратно удубљење (68 x 68 [illegible]) [illegible] тела покојника.[50] Из истог разлога, већ помињани гроб [illegible] у Св. Николи у Топлици,[51] [illegible] перфориране у виду крста, док је у мермерном [illegible] гробници цара Стефана Душана [illegible] у поду.[52]

Сахрана ктитора у зиданим засведеним гробницама, [illegible] раздобља, [illegible] нису биле [illegible] у [illegible] раздобљима. Зидане [illegible] гробница [illegible]

---

[48] Macridy 1964, 269–272, fig. 5–7 (plans de [illegible]); Mango et Hawkins 1966, 337–338; Ousterhout 1987, 57–60.

[49] Поповић, Д. 1992, 98; Ђорђевић 2002, 33–36.

[50] Macridy 1964, 309.

[51] *Љубинковић* 1988, 158.

[52] Поповић, Д. 1992, 116.

Сл. 7 — Манастир Градац (друга половина 13. века) — двојни гроб ктитора у коме је била сахрањена краљица Јелена (†1314), супруга краља Уроша I (†1278)

кривања у егзонартексу цариградске Хоре (гроб Е) намењена сахрани неке покојнице[47] — што би одговарало уоченим остацима неких сликаних надгробних портрета личности из породице Ирине Раулаине Палеологине, свекрве Метохитове ћерке (сл. 9).

---

[47] Underwood 1966, 288–288; Ousterhout 1987, 14, 75, fig. 121.

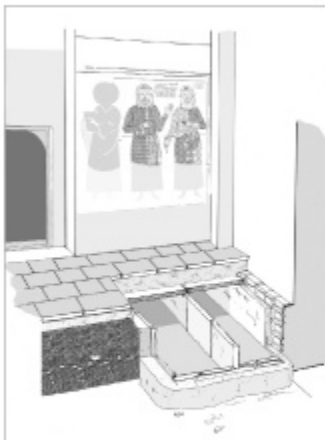

Сл. 8 — Манастир Нова Павлица — гробови ктитора
Стефана и Лазара Мусића (+1388)

Сл. 9 — Цариград, манастир Христа у Хори (сада Кахрије џамија) — гроб Е у егзонартексу (реконструкција према документацији Underwood 1966 и Ousterhout 1987)

За разлику од престоница, далеко чешћи пример представљају зидане гробне конструкције [illegible] [illegible] [illegible] без дрвеног ковчега. Саркофази су доминирали, али често различитих облика. Поред правоугаоних, уобичајени су трапезасти или антропоидни форми, прилагођени обрисима тела покојника. Знатно су ређи рани јасно антропоморфни облика, какав је случај са ктиторским гробницама [illegible] светитеља Климента и Наума,[54] које можда дугују [illegible] обрађене [illegible] [illegible] саркофага, [illegible] у северној цркви Лесновског манастира (14. век).[55] Начин грађења гробних конструкција [illegible] без ковчега, веома је различит — од [illegible] и [illegible] до [illegible], [illegible] од вертикално постављених камених плоча. Приликом ових сахрана над архисолијумом, читава гробна камера је уграђена у структуру западног дела зида цркве. Готово по правилу, овај тип гробних камера [illegible] [illegible], а покривене су каменим плочама или дрвеним конструкцијама [illegible] [illegible] традицијама. У појединим, и то ређим случајевима, горња површина плоча се налазила у равни пода цркве.

Сасвим је могуће, да и неке документоване ктиторске сахране у уобичајеним [illegible] саркофазима. Такав пример [illegible] је [illegible] само у [illegible] гробним [illegible] уз цркву у [illegible] где су откривена два монолитна, грубо клесана саркофага са поклопцима, монументалних размера, укопана око 1 м испод равни пода. Датована су у прве деценије 15. века.[56]

Скромније над ктиторске сахране, какве се обично среће у [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] је [illegible] типа у земљу без посебно грађене гробне конструкције. У неким [illegible] [illegible] [illegible], како је ово у нашем породичном маузолеју у Липљану (крај 14. века) где је била сахрањена цела једна властелинска породица — [illegible] гробница, уз антрополошку анализу, могла да укаже на редослед сахрана и међусобни родбински однос покојника (сл. 10). Штавише, Липљан представља један од [illegible] примера у којима [illegible] на ситуацији гробова дозвољава да [illegible] [illegible] [illegible], у свом [illegible] [illegible] трагично. У западном трему био је сахрањен ктитор, уз [illegible] [illegible] жене преминуле током порођаја, [illegible] [illegible] супруга. Гробова четворо деце старости између 5 и 10 година откривени су у централном делу храма. Један од ових покојника, који је у тренутку смрти имао око 8 година, био је сахрањен са [illegible] [illegible], што указује да је у питању [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] властелинског [illegible].[57]

---

[54] [illegible] 1998, 159–165, fig. 8; [illegible] 1939, 63–76.

[55] Miljković 1994, fig 71–73.

[56] Мадас 1990, 115–116.

[57] [illegible], М. 2002, 167–173.

Сл. 10 — Манастир Липовац код Алексинца (око 1390–1385) — ктиторска црква са гробовима ктиторске породице

Сл. 11 — Станичење код Пирота — ктиторска црква Св. Николе са гробовима ктиторске породице

У појединим, мада и ретким случајевима, покојник је сахрањиван у дрвеном ковчегу или је само покривен дрвеним плочама. Сличан пример, када је у питању овакав вид сахране, представљају ктиторски гробови у нашој властеоској цркви у селу [illegible] код Пирота. Ту су покојници сахрањивани у дрвеним ковчезима који су најпре полагани у раку, а пре затрпавања, заливени масом камена и малтера (сл. 11). Над једним од [illegible] гробова, изнад [illegible] је [illegible] конструкција.[58]

[illegible] надгробно обележје — [illegible]

Социјални статус ктитора најбоље је репрезентовао тип његовог надгробног споменика. Он је могао бити израз престижа, самосвести, али и посебан облик наглашене [illegible] побожности при [illegible] света. Пошто [illegible], [illegible], била је [illegible] од [illegible], што представља предмет посебних расправа. Међутим, у складу са нашим првобитним задатком, овом приликом ограничићемо се само на основне физичке структуре ктиторских надгробних обележја. [illegible] по стању [illegible] ктитора,[59] као и [illegible] у њиховом окружењу,[60] које су чиниле интегрални део гробног ансамбла ктитора.

Уобичајени, [illegible] обележавања ктиторског гроба у српским земљама [illegible] представљало је [illegible], у виду [illegible] у поду храма или спољне, [illegible] конструкције која је чинила архитектонски оквир надгробног споменика (сл. 12). Овај [illegible] облик, дуге традиције и велике постојаности, представљао је репрезентативну [illegible] — [illegible]. Ово је [illegible] ширу [illegible], по [illegible], као и [illegible] Пирота. У [illegible] у различитим облицима и димензијама, у зависности од [illegible] гроба који обележава. Најрепрезентативније примере [illegible] су оставили [illegible] у [illegible] маузолејима, о којима је већ било речи. У питању су по правилу [illegible], [illegible] у којима [illegible] надгробни [illegible] у виду [illegible]. Гробнице су [illegible] са гробним [illegible], али су често и [illegible] у [illegible], попут гробова E, F и G у цариградској Хори.[61] Поред сличне, ређе [illegible], са портретима ктитора и [illegible] или [illegible] покојника, [illegible], у [illegible], могли [illegible]

---

58 Поповић, М. 2003, 32–37, сл. 69.
59 Радојчић 1998; Velmans 1971, 91–140; Ђорђевић 1994, 87–121.
60 Поповић, Д. 1992, 101–105.
61 Underwood 1966, 269–299.

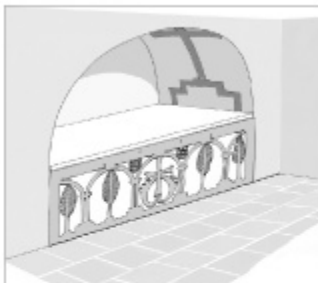

Сл. 12 — Манастир Ватопед — гроб ктитора

вати и вертикални рељефни украс.[62] Полусаркофази, као основни вид надгробног споменика овога су ретко доспели до наших дана у целости. У Константинопољу таквих остварења нема, док су на територији Грчке најчешће очувани у фрагментима. У том смислу изузетни су примери, преостали у изворном стању, као што је ктиторски гроб у Ватопеду, или релативно добро очувани полусаркофази у *Osios Meletios*[63] (види сл. 14) и манастиру Богородице животворног извора у Беотији.[64] Преостали фрагменти пружају доста јасан увид у начин конструкције полусаркофага у односу на аркосолијум. Они су се најчешће састојали само од предње плоче, док су остале стране чинили зидови аркосолијума са спољним њиху-

---

[62] Grabar 1976, 123–130, pl. CIV–CXIV.
[63] Ругина 1988, 77–86.
[64] Ругина 1988, 69, 73, T.IX; Нолан 1998, 36.

стом, или надгробни кенотафи са лежећим плочама, које је могло бити рађено или не веома заштићене страном.

Мања и знатно скромнија аркосолијума јављају се обично као ниже зидане конструкције постављене изнад надгробне плоче. Као репрезенте тог типа споменика, који можда не представљају увек новину, могли би се навести аркосолијуми из припрате манастира Хиландара на Атосу (друге половине 14. — прве деценије 15. века). У питању су при зидовима припрате аркосолијуми над гробовима властелина, која су првобитно служила прво њених ктитора.[65]

За разлику од других земаља Царства, у средњовековној Србији сахрањивање под аркосолијумом релативно је ретко и ограничено, готово по правилу, на гробове ктитора. Регистровано је тек неколико аркосолијума, а од оних који припадају ктиторима познати су само два случаја (Студеница, Љубостиња), која се не би могла довести у везу са ктиторском сахраном. Као карактеристична појава се може издвојити аркосолијум у виду полукружне нише уграђене у зиду наоса, под којом се налази плочом или у њеној равни надгробна плоча, а под зидом гробна ниша над гробном (сл. 15). Облик оваквих је искључиво гробни споменик који су били ктитори (манастир Бања код Прибоја, 1329), или су активно учествовали у грађењу своје катедралне цркве као владарске задужбине (Богородица Љевишка, 1307; Грачаница, 1320).[66]

Особен вид ктиторских сахрана под аркосолијумом сачуван је у манастиру Св. Јована Претече у Менојкејској гори. У дограђеном параклису Св. Николе (око 1365) од стране ктитора, српског великаша Николе Радоње, монаха Герасима подигнут је аркосолијум са гробном комором у коју се преносе и сахрањене кости чланова породице и две кћери, што је посведочено и ктиторским формулом натписом.[67]

Комбинација полукружног или архитектонског оквира аркосолијума, као обележја ктиторског гроба, у грчким земљама Царства није била уобичајена. Примери из Богородице Влахерне у Арти, са богатим рељефним украсом, у том смислу доста су особена појава.[68] За фрагменте из сачуваног Шишатовца, као и оне из околине Волоса (крај 13. века), такође би се могло закључити да су се налазили испод ниже аркосолијума. У питању су били полукружни споменици сличног типа, са призматичним плочама на којима се налази дугачак текст епитафа, и страницама прекривеним рељефним украсима.[69]

---

[65] Поповић, Д. 1998, 211–214; Ђорђевић 1994, 88, сл. 93.
[66] Мандић 1979, 151–155; Ђурић 1995, сл. 87–89.
[67] Суботић, Кисас 1975, 181–182; Ђорђевић 1994, 170–171.
[68] Grabar 1976, 140; Радоша 1968, 42–45, T. 38–39.
[69] Grabar 1976, 131–132.

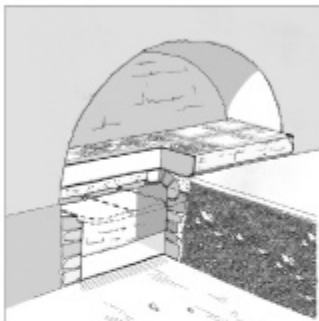

Сл. 15 — Манастир Бања код Прибоја (1329–1330) — гроб ктитора, епископа Никоне

За разлику од грчких примера, у Србији је псеудосаркофаг зидан између аркосолијума представља основни вид монументалног надгробног обележја владара-ктитора. Модел успостављен у Студеници крајем 12. века постао је узор сакралног прототипа и доживео је поштовање све до средине 14. века. Били су то ковчегасти споменици конструисани од мермерних плоча, по правилу са постољем и високим поклопцем закошених страна. Карактеристично је да ови споменици, ако се изузму класични угаони профили, не садрже пластични украс.[30] Они нису никада били [illegible]

---

[30] Поповић, Д. 1992, 178–188.

[illegible] ефекта, који је [illegible] обликовано и [illegible] материјалу. Међу [illegible], [illegible] цара Стефана Душана, над којим се налазио рељефни [illegible].[71] Појава ове [illegible] форме, [illegible] туђе византијском свету, била је [illegible] утицаја око средине 14. века. Оне су [illegible] гробницама са [illegible], које су се налазиле у [illegible] — Дворској цркви у Трнову.

Слично [illegible], и гробови српских [illegible] ктитора били су обележени монументалним псеудосаркофазима. Међутим, за разлику од [illegible], они су имали богату пластичну декорацију која, и морфолошки и семантички, припада византијској традицији. Са становишта [illegible] Пећ [illegible]. [illegible] као један пример псеудосаркофага над гробом једног српског [illegible].[72] Уз псеудосаркофаге, треба поменути и један [illegible] облик надгробног обележја, које се јавља у [illegible] Косову, области [illegible] Херцеговине. Гробови ктитора, [illegible] Сандаља и херцега Стефана који, пред турска освајања, представљају [illegible] традицију, били су обележени [illegible] каменим споменицима у виду саркофага, уобичајених и укорењених у дугу локалну традицију.[73]

Псеудосаркофази, као они у [illegible] Царства, тако и на подручју Балкана, [illegible] богат, али и раскошан украс, клесан у плитком рељефу. Декоративни [illegible] и репертоар мотива [illegible] византијске фунерарне [illegible]. Стандардни мотиви, [illegible] — геометријски, флорални и зооморфни, [illegible] крстова и [illegible] — били су [illegible] једног традиционалног и профилисаног [illegible]. Осим профилактичног смисла, [illegible] била је [illegible].[74] За разлику од рељефне декорације, [illegible] псеудосаркофазима [illegible] је ретко, и по својој [illegible] утицаја са Запада.

[illegible] обележавања ктиторског гроба представљала је надгробна плоча у равни пода, или [illegible] са [illegible] страница. [illegible] су у [illegible] броју, али су често [illegible] ктиторским гробницама. Обично су [illegible] обликом, често са [illegible]. [illegible]

---

71 [illegible] 1967, 24–27.

72 Грујић 1933, 51–62.

73 Бошковић, Ђ. 1992, 134.

74 [illegible] 1988, 89–128.

су орнаментисане, а на некима су [illegible] натписи [illegible] о покојнику. Има и примера где је [illegible] да обележавају гроб ктитора.[75] [illegible] као и [illegible] концентрисани — и стога видљиви изнад равни пода, имали су знатно богатији рељефни украс, између су крстови или пластична обрубна трака. [illegible]

Однос подземне и надземне конструкције ктиторског гроба

Веома важан, архитектонски аспект ктиторског сахрањивања је [illegible] гробне конструкције [illegible] надгробним обележјем, као и [illegible] функције [illegible] архитектуре [illegible] храма. На основу изгледа гроба, уочавају се различита конструктивна решења која [illegible] о бризи ктитора о сопственој сахрани, а такође документују и неке решења практичне природе.

У случајевима [illegible] који су при градњи били предвиђени за сахрану ктитора, као и породичном [illegible], било је [illegible] да се [illegible] гробна конструкција [illegible] у [illegible], а [illegible] обележи псеудосаркофагом. Та пракса [illegible] је у [illegible] маузолејима, затим *Osios Meletios*-у и другим, већ наведеним примерима (сл. 14). Иста појава уочена је и код ктиторског гроба епископа [illegible] у Бањи код Прибоја, где је гробна рака [illegible] у [illegible] масу зида, а изнад [illegible] надгробном [illegible] (види сл. 13). И [illegible] гроб Наума Охридског био је [illegible]. Да то није било [illegible] правило, могло би да [illegible] пример Грачанице, где су [illegible] три [illegible] аркосолијума, али без гробних рака испод. Само један од њих обележава гроб епископа Теодора, чија се гробна рака налазила у [illegible] сахране.[76]

Код [illegible] фунерарни [illegible], као у [illegible] манастира [illegible] у Хори, [illegible] гробна рака [illegible] у аркосолијуму, [illegible]. Аркосолијум са псеудосаркофагом стога је [illegible] надгробне [illegible]. У том смислу, [illegible] гробница и аркосолијума, [illegible] гроба II (види сл. 8).

У српским владарским маузолејима уочена је двојака пракса. Студенички гроб Стефана Немање обележен је псеудосаркофагом постављеним

---

[75] Томовић 1974, 67, бр. 48; 78, бр. 53; 112, бр. 110.

[76] [illegible] 1979, [illegible]; [illegible] 1999, [illegible].

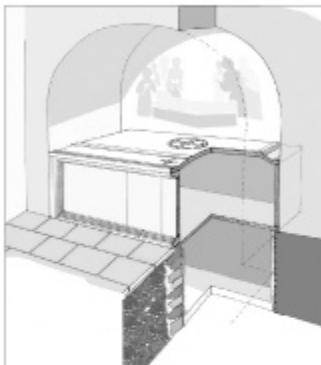

Сл. 14 — Манастир Осиос Мелетиос-а у Беотији — гроб ктитора (реконструкција према документацији Т. Пазарас-а)

изнад гробне раке. Исти је случај и са ктиторским гробницама у многим другим задужбинама, закључно са гробним црквама Косача, где се стећак налазио над раком покојника. Међутим, у Милешеви, Сопоћанима, [illegible] и Ариљу, псеудосаркофаг, као надгробни споменик, био је прислоњен уз зид, изнад ктиторске композиције, док је гробна рака, испод равни пода, била испред саркофага (види сл. 2). Имајући у виду да су у питању уни-

[illegible] гробова, такво решење [illegible] да [illegible] части [illegible]. Оно је омогућавало да се [illegible] ктитора [illegible] [illegible] плоча [illegible].

Код [illegible] ктиторске сахране надгробна плоча је покривала гробно место у равни пода. Нема поузданих сведочанстава да ли је она, [illegible], служила и као поклопница гробне раке. У таквим случајевима, [illegible] у виду да нема [illegible] овог типа, треба претпоставити да је плоча у функцији надгробног споменика [illegible] раке, у равни пода.

Археолошки налази — прилози у гробовима ктитора

Слаба очуваност и ретка појава интактних ктиторских гробова, ограничена искључиво на скромније властеоске задужбине, онемогућава стицање целовите слике о том сегменту ктиторске сахране. Поједини [illegible], уз [illegible] није било [illegible]. Ови, међутим, нису били [illegible], а [illegible] сведочанства [illegible] су гробови ктитора, као [illegible] и [illegible] слојева друштва, често били изложени пљачки. Са друге стране, на [illegible] утицао је обичај [illegible] у [illegible] или на самртном часу, највећим делом у позновизантијском раздобљу, што је подразумевало монашку сахрану, лишену свих [illegible] драгоцености.

Према резултатима досадашњих истраживања, налази у гробовима ктитора били су [illegible]. Од накита, [illegible] у женским, у ретким случајевима, још и [illegible]. Налази новца, [illegible], не представљају ретку појаву. Најчешћи прилози су делови одеће — фрагменти тканина са златовезом и пуцад. Изузетан налаз ове врсте представљају остаци [illegible] Ивана Александра у [illegible], из једног од ктиторских гробова у [illegible] — [illegible]. У овом контексту ваља поменути и [illegible] у гробу [illegible] ктитора у [illegible], о којој је већ било речи. Тај пример [illegible] ктиторских [illegible]. Вредно би било, чини нам се, [illegible] као артефакта, [illegible], историјског сведочанства [illegible]. Један такав пример [illegible] ктиторске сахране у [illegible]. Ту је, у руци покојника, пронађен изузетан налаз — мала икона [illegible] са ликом св. Николе, датована [illegible] 13. века. Она много говори — не само о личној побожности и патрону ктитора,

[illegible] о предмету [illegible] који је, [illegible], био брижљиво чуван [illegible] решавању.[77]

Наш прилог има је за циљ да укаже на сву сложеност археолошке проблематике када су у питању ктиторски [illegible] и указао на основне правце будућих истраживања, које ће омогућити да проблематика [illegible]. [illegible] да [illegible] ктиторских [illegible] и [illegible], [illegible] метода. [illegible] модерне науке (на пример, из области физичке антропологије) која отварају нове [illegible] и могућности [illegible]. Да сумирамо — [illegible] археологија може [illegible] уз [illegible] историјских [illegible] истраживачких основа.

Литература

BMFD *Byzantine Monastic Foundation Documents*, vol. 1–5, ed. John Thomas and Angela Constantinides Hero, DO Research Library and Collection, Washington D.C. 2000.

Babić, G. 1969 G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines*, Paris 1969.

Bouras 1994 Ch. Bouras, Reconstruction of the Katholikon of the Zoodochos Pege Monastery, Dervenosalesi, *Deltion tes Christianikes Archaiologikes Hetaireias* 17, 1993–1994, 26–34.

Connor 1991 C. L. Connor, *Art and Miracles in Medieval Byzantium, The Crypt at Hosios Loukas and its Frescoes*, Princeton 1991.

Chatzidakis 1985 M. Chatzidakis, *Mistra, la cite medievale et la forteresse*, Athenes 1985.

Чанак-Медић 2002 М. Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, Београд 2002.

Чанева-Дечевска 1988 Н. Чанева-Дечевска, *Црквената архитектура в България през XI–XIV век*, София 1988.

Чангова 1983 Ј. Чангова, [illegible], у: *[illegible] II*, София 1983, 12–88.

Ćurčić 1984 S. Ćurčić, Medieval Royal Tombs in the Balkans, *GOTR* 29, 1984, 175–194.

С. Ћурчић 1999 С. Ћурчић, *Грачаница, историја и архитектура*, Приштина 1999.

Дерменџиева 2002 В. Дерменџиева, Каменните гробници [illegible] «Св. [illegible]» в Търновград, *Минало* 4, София 2002, 21–33.

Ђорђевић 1994 И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994.

Grabar 1968 A. Grabar, Les cryptes funéraires bulgares, in: *L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen age II*, Paris 1968, 881–895.

Grabar 1976 — A. Grabar, *Sculptures byzantines du moyen age II*, Paris 1976.

Грујић 1933 Р. Грујић, Полошко-Тетовска епархија и манастир Лешак, *Гласник Скопског научног друштва XII*, Скопље 1933, 56–65.

Herklotz 1985 — I. Herklotz, *«Sepulcra» e «Monumenta» del Medioevo, Studi sull'arte sepolcrale in Italia*, Roma 1985.

Коцо 1948 Д. Коцо, Климентовиот манастир Св. Пантелејмон во Охрид, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет 1*, Скопје 1948, 129–180.

---

[77] [illegible] 1988, 121–126.

Коцо 1958 — Д. Коцо, Проучувања на црквата Св. Ѓорѓи, *Зборник на Археолошкиот музеј II*, Скопје 1958, 181–186.

Љубинковић 1965 — М. Љубинковић, Истраживања манастирског комплекса цркве Св. Николе код Куршумлије, *Археолошки преглед 7*, Београд 1965, 188–192.

Mango and Hawkins 1964 — C. Mango, E. J. W. Hawkins, Report on *Field Work in Istanbul and Cyprus*, *DOP 18*, 1964, 319–333.

Macridy et al. 1964 — Th. Macridy et al., The monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul, *DOP 18*, 1964, 251–315.

Минић 1984 — Д. Минић, Сталаћ, Крушевац 1984.

Мирковић 1925 — Л. Мирковић, Ктитори, живопис дуковници и људи, *Прилози за КЈИФ*, Београд 1925, 100–124.

Мијовић 1979 — П. Мијовић, Црквени простор Грачанице, *Зборник Народног музеја IX–X*, Београд 1979, 325–346.

Moutsopoulos 1984 — N. Moutsopoulos, Le tombeau du tsar Samuel dans la basilique de Saint Achille à Prespa, *Études balkaniques 1*, Sofia 1984, 114–126.

Moutsopoulos 1989 — N. Moutsopoulos, *I vasiliki tu Agiu Achilliu stin Prespa, Tom. 1–3*, Thessaloniki 1989.

Ненадовић 1967 — С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Свети арханђели код Призрена*, Београд 1967.

Ousterhout 1985 — R. Ousterhout, Where was the Tomb of Isaak Komnenos, Byzantine Studies Conference. *Abstracts of Papers 11*, Toronto 1985, 34.

Ousterhout 1987 — R. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, *DOS 25*, Washington D.C., 1987.

Pazaras 1988 — T. Pazaras, *Anaglyfes sarkofagi kai epitafies plakes tis mesis kai ysteris vyzantinis periodou stin Ellada*, Athina 1988.

Pazaras 1994 — T. Pazaras, The Funerary Tomb in the *Katholikon* of the Vatopedi monastery, *Byzantina 17*, Thessaloniki 1994, 407–428.

Поповић, Д. 1992 — Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992.

Поповић, Д. 1991 — Д. Поповић, Гроб архиепископа Данила II, у: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ур. В. Ђурић, Београд 1991, 329–342.

Поповић, Д. 1998 — Д. Поповић, Сахрана и гробови у српском веку, у: *Манастир Бањска*, ур. Г. Суботић, Београд 1998, 205–214.

Поповић, М. 2002 — М. Поповић, *Пантелеј* — градски средњовековни манастир и ..., *Саопштења XXXIV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2002, 171–195.

Поповић, М. и други 2005 — М. Поповић и други, *Црква Светог Николе у Станичењу*, Београд 2005.

Радојчић 1996 — С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1996.

Расолкоска-Николовска 1975 — З. Расолкоска-Николовска, Археолошките истражувања во црквата Св. Софија во Горни Козјак, *Зборник на Штипскиот народен музеј IV–V*, 1975, 121–139.

Stevović 2002 — I. Stevović, Western chapels in middle Byzantine churches. Meaning and Significance, *Starinar LII*, Beograd 2002, 79–91.

Striker 1981 — C. Striker, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton 1981.

Суботић, Кисас 1975 — Г. Суботић — С. Кисас, Натпис са гроба деспота Јована Угљеше из манастира Ватопеда, *ЗЛУМС 11*, Београд 1975, 161–181.

Шупут 2000 — М. Шупут, Цариградски модели архитектуре цркве Св. Николе у Куршумлији, *Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, Београд 2000, 171–179.

Ševčenko, N. 1984 — N. Ševčenko, The Tomb of Isaak Komnenos at Pherrai, *Greek Orthodox Theological Review 29*, 1984, 135–140.

Teteriatnikov 1984 — N. Teteriatnikov, *Burial Places in Cappadocian Churches*, GOTR 29, 1984, 141–174.

Томовић 1974 — Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.

Троицки 1935 — С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и у Немањићкој Србији*, Глас Српске Краљевске Академије 168, 81–133.

Underwood 1966 — P. Underwood, *The Kariye Djami*, vol. 1–3, New York 1966.

Velmans 1971 — T. Velmans, Le portrait dans l'art des Paléologues, in: *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Venise 1971, 93–148, pl. XXXIII–LXII.

Vokotopoulos 1987 — P. L. Vokotopoulos, Church Architecture in Thessaloniki in the 14th Century, in: *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Belgrade 1987, 107–116.

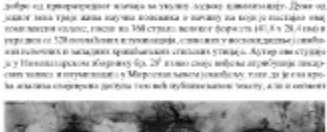

Тамара Огњевић
Београд

УДК 75.046:091=163.41"11"
091"1180/90"

АТРИБУЦИЈА ЗАСТАВИЦЕ СА ЛИКОВИМА ТРОЈИЦЕ ЈЕВАНЂЕЛИСТА У МИРОСЛАВЉЕВОМ ЈЕВАНЂЕЉУ

Мирослављево јеванђеље, најстарија сачувана српска ћирилска књига из последње четвртине 12. века, истовремено је један од најлепших, али и најзагонетнијих средњовековних кодекса у свету. Године 2005. ово ремек-дело српске уметничке ризнице, које се чува у Народном музеју у Београду, уврштено је у UNESCO-в програм «Памћење света» као културно добро од непроцењивог значаја за укупну људску цивилизацију. Дуже од једног века траје жива научна полемика о начину на који је настајао овај компликовани кодекс, писан на 360 страна великог формата (41,8 x 28,4 cm) и украшен са 320 позлаћених иницијала, створених у необичној симбиози византијских и западних орнаменталних стилских утицаја. Аутор ове студије је у Новопазарском зборнику бр. 28[1] изнео своје мишљење атрибуције писарских записа и иницијала у Мирослављевом јеванђељу, тако да је ова краћа анализа ослобођена детаља датих у том већ публикованом чланку, али и сегмент

Сл. 1 — Заставица са ликовима тројице јеванђелиста

---

[1] Т. Огњевић, *Атрибуција писарских записа и иницијала у Мирослављевом јеванђељу*, Новопазарски зборник 28/2004, 43–72.

[illegible] истраживања за потребе магистарског рада чија је основна тема [illegible] ликовног украса у јеванђељу хумског кнеза Мирослава.

Почетна заставица са првог листа Мирослављевог јеванђеља на којој су насликана тројица јеванђелиста – Јован, Марко и Лука – по иконографском типу [illegible] у источнохришћанској уметничкој традицији. Тројица апостола и јеванђелиста, фронтално окренути ка посматрачу, насликана су у плитком архитектонском оквиру, раздвојеном стубићима и назубљеним полукружним аркадама. Са златним ореолима, аскетских лица, држећи у рукама књигу и крст, они [illegible] представе аутора дела чији је приказ дат у кодексу. На први поглед, ова заставица се само по [illegible] слика којом је [illegible], другачије [illegible] у раскошно Мирослављевог јеванђеља. [illegible] ликовна решења, међутим, на читав низ специфичности које су [illegible] предметом [illegible] противречности, али и [illegible] одговорима.

Карактеристичан однос у организацији текста и слике у Мирослављевом јеванђељу очитовао се и у случају почетне заставице са јеванђелистима.[2] Иако не [illegible] сумње да је први исписан текст на овој страни, укључујући ту и [illegible] рубрику, па да је тек потом сликана заставица и то према предлошку који је [illegible] са узора који је илуминатор имао пред собом. Заставица са ликовима тројице јеванђелиста не само што није [illegible] у односу на текст, већ је и насликана тако да заклања део [illegible] рубрике, [illegible] да илуминатор није био [illegible], прилагођавајући актуелном простору предложак од кога је преузео слику. По мишљењу [illegible] вештости, заставица са јеванђелистима указује да је дело руку илуминатора који је [illegible] само ту једну минијатуру [illegible] Мирослављевог јеванђеља [illegible]. Мишљења смо да је [illegible] у [illegible] био [illegible] да [illegible] учесника, иако су разлози могли бити и друге природе.

Да наведемо само неке елементе који најдиректније упућују да је почетну заставицу радила друга рука, а не главни илуминатор јеванђеља који је за историју уметности, нажалост, остао заувек анониман. Прва [illegible] да се предложак прилагоди величини простора који треба осликати, што је у директној супротности са чињеницом да сликар у случају свих осталих илуминација маестрално савладава случајни и [illegible] простор који му је оставља писар, [illegible] заставице [illegible] слободу у [illegible] рамова који је

---

2 Т. Огњевић, нав. дело, 37–40.

лише у једа собама. Јеванђелисти су описаног сакралног, као и архаитског типа онтер чији су изразиоци. Ко решавају од свих мотива окружавајуће неке су контуре рубних зрака и кружних вијенаца, на почетку заставица су свеукрасене дрвене мастичке. Изрезане лишће имају карактеристично шиљаste ивице са дна уоквирено изучене линије у гаснем разлогу са почетка XX века, видимо исцвјетане лудиме представама у М-моделовима јеванђеља. Тежиште скоро у свим из јеванђеоског обучена леже на средњем вијенцу, наиновио лишћа или на основна вијенцу лежи на стрмо грана различитих боја, једну пауна друге. Иначе на свим другим лиховима истинске уредне богатством вијенца и правца мадитерањем у истој боји. Само су лишће јеванђелисте са гнезде чистиме дати на аквете, решене лица са окружено кружним кружним рукама на обрвама. Сте леже леже у лишћу у обиласу слика, сличним лицу и руки слика, и лице и на основним обрвама подлијеђе решавајо ове је наславаних уредностима квадратним. Наиновиту, архитектонски онтер у чији су описатени јеванђелисти, упоредјен са онтером ред исте Јоване Крститеља, научнадјавајте леже у на основним мотивима чије јеле рубне вијенца који је пластичан и остали изрезбарени. Фигуре и лице леже на основним архитектонске леже да лице на основним леже у квадратну чију брубјаке. Анализе оригиналних заставица са другим изложенадима јеванђеља. Адекватно изрезбарене уже квартиним дрвене мастичке лежебу свих медиљима сеје лежиште руке. Упоредјене на заставицама увијене на 360 степени чије је пластично дрвце. Гиноторије лице сваких мотива. Анализе у питању претпоставку да је Гиноторије другу ако мотиви зна. Наиме, лежа лице на основним мотивима, где и и дебе је и кружна лежеде и лице на основним вијенцу леже уже. Исто се лице лежеде на крај, или и увијено. Исто примјеђе лице и у одјелу на геометрјске мотиве на стубна и кружна архитектонског онтера чији су пластичне јеванђелисте и геометрјског мотива који је пластично Гиноторије на дјелу са три своје застанице. И у свим случајеви постоји слик-спектакл мотива, дати су у потпуној реализацији дајући уживања разлогу у свим одјелима лице.

Чисто доминирајући детаљи медиљи на основним стубовима лице треба су јеванђелисти, лице на и на. Матеја, орнат лежа јеванђеља, увијенадје у остајаћи-бјеле одјелима лице би се лице у лежеде на тврдоу да је од умјетности лице треба себе предлагаје са лицем треба лице лице спектакла, спектакл у дио реда по тврдоу, које је променадјено у јеванђелисте.[1] Неиновиту лице у основну архитектонску форму, а опрезно по ствари лице лежеде, рекао да и свиђа у орнат такође слика за лицем у сфери

1 Д. Мојисиловић, *Манастирска уметност*, СКЗ, Београд, 1964, стр. СКЗ, Београд, 1938, 41–44.

2 Д. Мојисиловић, Сеоске и Манастирске јеванђеља // Д. Лесон јеванђелисте у Манастирске јеванђеља. Мерила за сакралне ствари 8. Школа-уредник, 16. Сад 1972, 45.

њих овог лица.[5] Нови Завет не представља у том смислу изузетак, па ни Мирослављево јеванђеље није изузетак. Како се онда догодило да имамо лик апостола и јеванђелисте Матеја? Изгледа да је то при покушају [illegible] неспособности илуминатора почетне заставице да смањи и реорганизује предложак који је користио, и на тај начин уклопи четири лика у простор који му је остављен за почетну заставицу, него што је [illegible] [illegible] узора. Коначно, и [illegible] и [illegible] [illegible] ово главе јеванђелисте Луке, који је представљен такође као Марко,[6] [illegible] [illegible] решавању.

Нарочито је необичан и без познате паралеле прави лингвистички почетни натпис, да га тако назовем, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] главних [illegible]. Тако је (у првој и у другој) јеванђелиста Јован [illegible] **[illegible] ЄВГЛИСТЬ**, јеванђелиста Марко **[illegible] МАРКЬ**, а јеванђелиста Лука **[illegible] ЛОУК ЄВГЛИСТ**. Л. Мирковић је констатовао ову чудну језичку [illegible] [illegible] да за њу нема логично објашњење.[7] Ове необичне сигнатуре су [illegible] [illegible], са [illegible] које налазе [illegible] [illegible] у малом простору између [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible], указујући на илуминатора [illegible] [illegible] способности. Имајући у виду све елементе који се доводе у сумњу мишљење Л. Мирковића[8] да је грчки дијак Григорије илуминатор почетне заставице [illegible] [illegible] јеванђеља. [illegible] [illegible] [illegible] да Григорије, који је по Мирковићевом мишљењу исписао рубрике на свој страни,[9] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] заставицама. Да је он [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] да према [illegible] [illegible] прво [illegible] заставицу, а затим рубрику [illegible], што важи и за главног писара. Подједнако је [illegible] да би [illegible] дијак [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] са [illegible] необичним сигнатурама. Коначно, и [illegible] [illegible] да је то [illegible] различит рукопис у односу на друге [illegible], [illegible], па и читав текст у њима. Према свим показатељима изгледа далеко [illegible] да је ово заставице [illegible] [illegible] [illegible] узору,[10] и да је њен илуминатор, како треба, [illegible] [illegible], [illegible] као четири лица која је [illegible] на [illegible] (поред главног писара, главног илумина-

---

[5] В. Ђурић – П. [illegible], *[illegible]*, Н. Сад 1978, 220–221.
[6] Л. Мирковић, нав. дело, 27.
[7] Л. Мирковић, нав. дело, 24–25.
[8] Л. Мирковић, нав. дело, 42–44.
[9] Л. Мирковић, нав. дело, 13.
[10] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

тира и грчких [illegible] [illegible], сл. аут.), али креирао све [illegible] које су [illegible] [illegible] људи о његовом пореклу и образовању.

Минијатура показује да је аутор почетне заставице [illegible] [illegible] пореклом, који је нешто од своје скромне вештине учио на тлу византијске [illegible] уметности. Његов рад и поред свих објективних недостатака, а управо толико-дубље необичним изгледом, има и изузетан историјски значај. Наиме, почетна заставица са [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] прва начињена [illegible] представа у Срба која садржи, макар и делимично, потпис на српском језику.

Tamara Ognjević

ATRIBUTION OF THE MINIATURA WITH THE THREE EVANGELISTS IN MIROSLAV'S GOSPEL

The miniature on the first page of Miroslav's Gospel, in which are portrayed the three evangelists — John, Mark and Luke, in its iconographic type unmistakably point to its source in eastern Christian artistic tradition. The three apostles and evangelists, frontally oriented toward the viewer, are painted in a shallow architectural frame, separated by pillars and vaulting semicircular arcades. With golden halos, ascetic faces, holding in their hands a book and cross, they embody the concept of the author of the text whose transcript is given in the Codex of Hume Prince Miroslav. At first glance this miniature, by the very source of the style in which it is painted, is differentiated from the majority of other illuminations that decorate Miroslav's Gospel. Deeper analysis, however, points to an entire series of peculiarities, which have made this miniature the subject of a true scientific polemic, filled with interesting suggestions, but not final answers.

The characteristic relationship in the organization of the text and illuminations in Miroslav's Gospel is obvious in the case of the miniature with the evangelists. There is not the least suspicion that the text was written first on this page, including the rubric written in red ink, and then the miniature with the evangelists was painted according to a pattern that was quite directly copied from an example that the illuminator had before his eyes. The miniature with the figures of three evangelists not only is not in accord with the text, but is even painted so that it covers a part of the rubric written in red ink, giving the impression that the illuminator did not have sufficient skill to reduce, proportionally to reserved space, the model from which he took the picture. According to many elements, amongst which in this case those of style are of secondary importance, the miniature with the evangelists shows that it is the work of an illuminator who painted just this one illumination, and then the work of decorating this book for Prince Miroslav of Hum was taken over by better master. It is thought that the lack of skill demonstrated in the painting of this miniature was decisive for the Prince to seek a more worthy master, even though the reasons might be of different nature.

Translated by Tamara Ognjević

Драгиња Милосављевић
Народни музеј
Ужице

УДК 271.222 (497.11) [illegible]
726.7 (497.6) (091)

МАНАСТИР ДОБРУН — СТРАДАЊА И ЖИВОТ

Оснивање манастира Добруна — покушај историјске реконструкције

Грађа првобитног храма у Добруну[1] морала је бити старија од времена за које се обично претпоставља као време оснивања манастирске цркве. Дуго

---

[1] О манастиру Добруну постоји обимна литература. [illegible]

времена у којем се веровало да су то биле последње деценије XIV века,[2] до оне одређене портретима краљевске породице Стефана Душана, на западној страни припрате, те време померено у пету деценију XIV века.[3] Међутим, изгледа да и ово утемељење неће бити дугог века. Није искључено, како нас и [illegible] из Дечанског обавештавају, да је градња мале богомоље у Добруну била у првој половини XIII столећа. Да ли се може [illegible] писцу, који је записао да је други Немањин син «Вукан сазда манастире Морачу и Добрун близ реке Дрине»?[4] Археолошка истраживања извођена у последњих неколико година у манастирској цркви, дају основа уверењу да је првобитни храм старији, јер су нађени [illegible] остаци првобитне грађевине као и фрагменти малтера са фреско [illegible].[5] Међутим [illegible], као и обнављања добрунске цркве у протеклим вековима, били су таквог обима да би [illegible] првобитне богомоље, још увек бити откривена. Многи драгоцени трагови неповратно су нестали, као што су бројне обнове и реконструкције храма [illegible]. На крају, немамо сачуване [illegible] у вези добрунских ктитора.[6] Тако је и хронологија [illegible] и обнављања манастира у долини Рзава [illegible] у последњим [illegible] доба. Ипак су, и не се то сме сметнути са ума, [illegible] средствима и за собом оставили трагове који су се лако распознавали.

Владарски портрети на западној страни добрунског храма представљају драгоцено сведочанство прошлости.[7] Портрети краља Душана краљице Јелене као и младог Уроша у Добруну, такође је [illegible] датира. Тражило се за владарима који су после смрти Стефана Душана [illegible] управљали [illegible] областима, [illegible] Твртко I [illegible] у Милешеви,[9] [illegible] на друге [illegible]

---

[2] Љ. Ковачевић, *Манастир Добрун*, 38.

[3] З. Кајмаковић, *Живопис у Добруну*, 295–297.

[4] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 313.

[5] Археолошка истраживања у Добруну 2004–2005. године, извео је Завод за заштиту споменика културе Републике Српске из Бања Луке, и колико је познато, резултати истраживања нису публикована.

[6] [illegible] М. Кајмаковић, *Манастир Добрун*, 74–80; Н. [illegible], [illegible] 143–145.

[7] [illegible] Добрунском [illegible] Љ. Ковачевић, *Манастир Добрун*, 17–23.

[8] Мишљење да је у Добруну [illegible] М. Кајмаковић и Б. [illegible], види: М. Кајмаковић, *Манастир Добрун*, 73; Б. [illegible], *[illegible] у Добруну*, 136–138.

[9] В. Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић*, Београд 1925, 38–42; М. Динић, *О крунисању Твртка I за краља*, Глас CXLVII, Београд 1932, 133–145; Исти, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955, 30; С. Ћирковић, *Сугуби венац*. Прилог историји краљевства у Босни, Зборник Филозофског факултета у Београду бр. 8, Београд 1964, 343–370 (са старијом литературом).

Добрун
Добрун

Сл. 1 — Микротопонимија Добруна

заведеним у Крушевском поменику деспотом Стефаном Лазаревићем, и његовом [illegible] монашком братијом. Било је помишљања да су у Добруну портрети кнеза Лазара кнегиње Милице и деспота Стефана.[10] На крају, [illegible] се место [illegible] владарском портрету [illegible] краља Душана, [illegible] добрунску обитељ [illegible]. [illegible] Прибоја [illegible] Стефан као и [illegible], [illegible] Стеви, који је као [illegible] и представљен у ктиторској композицији у Добруну.[11]

По свему, изгледа да је ова мала црква у долини Рзава страдала у време најезде »Бабуна«[12] када је рушен и од њих манастир Бања код Прибоја. То се збило негде око 1329. године, након чега је млади краљевић Душан ратовао против *обесвећених* и *бедних бабуна* као су [illegible] босанског бана.[13] [illegible] се ради [illegible] који су били и прави поводи — [illegible] у домену [illegible].[14] Међутим, [illegible] је [illegible] да су ратни сукоби између бана Стјепана Котроманића и српског краља Стефана Дечанског у том периоду били чести,[15] и да је у [illegible] босанске војске [illegible] страдала наша црква у Добруну,[16] у време када и [illegible] манастир Бања код Прибоја.[17]

Али, [illegible] је [illegible], да је [illegible] Прибоја у Добруну [illegible] за време у коме настала, релативно дуго мирно раздобље. Дуговечна употреба древног манастира [illegible] од Дрине, као и традиција ктиторства којима је утемељена, нису се могли лако занемарити.[18] На то нас упућује осим [illegible] на западној страни цркве и [illegible] из Крушевског поменика, из кога се зна да је [illegible]

---

[10] С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, 60.

[11] [illegible] Тврдош [illegible] Н. Мандић, *Крајина [illegible]*, ГЗМ, Сарајево 1980, 215–218.

[12] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 3, бр. 33.

[13] С. Ћирковић, *Владавина Стефана Уроша III Дечанског*, у Историја српског народа, прва књига, Београд 1994, 511.

[14] V. Mošin, *Ćirilski rukopisi*, [illegible] Zagreb 1955, 129.

[15] [illegible] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 550.

[16] [illegible] у [illegible] Босни [illegible], С. Ћирковић, нав. дело, 111–112.

[17] М. Шаковић, [illegible] Бања код Прибоја, [illegible] бана Стјепана II Котроманића, [illegible] цркве Св. Николе, [illegible]. М. Шаковић, *[illegible] Бање код Прибоја*, Београд 1981, 11.

[18] Д. Богдановић, *[illegible]*, у Историја српског народа, прва књига, Београд 1994, [illegible].

Сл. 2 Црква у Добруну, снимак из 1986. године

[illegible].[19] И у радовима других аутора [illegible] ктитора, [illegible] и других ктитора.[20] Подаци су из последњих деценија XIV века, када је Прибилов син Стефан замонашени Јован [illegible] да се у Добруну подигне и [illegible], да се почну [illegible], настављачи[21] као и неки други [illegible] подаци.[22]

Једна личност [illegible] маргинално помињута у литератури [illegible] могла је имати много већу улогу у прошлости Добруна као и читавог краја. Као је

---

[19] С. [illegible], Српска [illegible], 18–19.

[20] Љ. Ковачевић [illegible] Добрун [illegible] Стефан [illegible]. Љ. [illegible], Манастир Добрун, 20.

[21] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, 194.

[22] [illegible] Добрун [illegible] Добрун [illegible] Добруну [illegible] 1928, 233; С. [illegible], 2000, 205–208; [illegible] 1998, 1457–1460; [illegible] 2002, 10; Љ. Ковачевић, нав. дело, 14–28.

ти основни челник Димитрије [illegible] да је био у управи [illegible] Гацко, Дабар, Дрину и Рудник.[23] О њему се готово [illegible]. По свему, сачувана је надгробна плоча са натписом [illegible] смрти 1369. године, која се налази у манастиру Бања код Прибоја.[24] На основу увида у надгробна бела из друге половине XIV века, који су откривени у бањском комплексу и припадају породици деце Војиновића — Алтомановића,[25] изгледа да је и челник Димитрије[26] био њихов [illegible]. Не може се искључити [illegible] да је [illegible] била [illegible] у време [illegible] у Добрушу, у жупи Дабар[27] која му је била поверена на управу. На жалост, доступни извори [illegible] — ћуте. Лако је могуће, да је период његове управе над овим подручјем био релативно кратак и као такав остао незабележен у документима.

Остали су бројни [illegible] на граничном подручју Србије и Босне у другој половини XIV века, односно у време после смрти цара Душана, [illegible] Уроша, [illegible]. У науци је доказано да је Војислав Војиновић[28] носио титулу великог кнеза да је њему припадала област Полимља и Дабра,[29] на којој се налазио добрунски манастир. После Војиновића [illegible] Никола Алтомановић имао је под управом још [illegible] територије као и титулу великог жупана.[30]

Да ли је у времену честих промена, смена владара и распарчавања територија српске и босанске државе у последњим деценијама XIV века,[31] [illegible] између босанске и православне цркве, било [illegible] добрунског манастира — тешко је рећи. [illegible] Дабарске [illegible] у Бањи код Прибоја, и пренесено у манастир Ми-

---

[23] А. Соловјев, [illegible], Гласник Скопског научног друштва, бр. 3, Скопље, 1928, 23–43.

[24] М. Шакота, Ризница манастира Бање код Прибоја, [illegible].

[25] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, 156; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, [illegible]; М. Шакота, нав. дело, 16–17.

[26] [illegible] С. Новаковић, [illegible] Глас СКА, LXXVIII, Београд 1908, [illegible].

[27] М. Благојевић, *[illegible]*, Београд [illegible], 152.

[28] [illegible] Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, 34–40; М. Благојевић, [illegible] 151–154.

[29] Р. Михаљчић, нав. дело, 34.

[30] М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, [illegible]; Р. Михаљчић, нав. дело, [illegible].

[31] [illegible] Србије и Босне [illegible] Николе Алтомановића, [illegible] Р. Михаљчић, [illegible] *Кнез Лазар и обнова српске државе*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 8–9.

лепшу.[32] Ако је [illegible] оснивање Николе Алтомановића у осмој деценији XIV века, као обласног господара краља Твртка I,[33] [illegible], може се домишљати да је почетком XV столећа подручје Добруна припадало [illegible].[34] Истицање других ктитора у Крушевском поменику [illegible] и на запаженом месту [illegible], није без основаних разлога.[35] У Поменику [illegible] и господин Деспот (са својом мајком) [illegible] у доцније Рашке.[36]

Деспот Стефан Лазаревић вероватно је ктитор добрунских храма. На средњовековним поменику [illegible][37] било је обавезно [illegible] Немањића[38] на обнављање и одржавање наслеђених задужбина. Он је, по свему судећи, [illegible] храма и манастира [illegible] у добрунском [illegible]. Међутим, такође је [illegible] да ли је [illegible] ктиторске у [illegible] доба и [illegible] се то догађало касније.[39] Посматрано из перспективе времена у коме се то догађало и честих упада турске војске на територије Србије и Босне, [illegible] је истина да је деспот Стефан [illegible] утврђења на добрунском граду. Са друге стране, [illegible] на овом подручју, [illegible] босанске и православне цркве. Ктиторство српског деспота и његове мајке морало је у Добруну имати дубље поводе.[40]

---

[32] К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 240; Ђ. Грујић, [illegible], Београд 1921, 41–42; Ј. Цвијић, Грађа за историјску географију, Гласник Географског друштва VII–VIII, Београд 1922, 208–209.

[33] М. Динић је био склон уверењу да је [illegible] Полимље и Добрун [illegible] припадао Твртку I, упоредити: М. Динић, Земље Херцега Светога Саве, Београд 1961, 95, 241–242; Исти, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, [illegible].

[34] А. [illegible] односа између Србије и Босне [illegible] односа између Србије и Угарске на почетку XV века; упоредити: [illegible], Границе између Србије и Босне у XV веку, Зборник Босна и Херцеговина у средњем веку [illegible], Београд 1995, 89 [illegible].

[35] С. [illegible], Српски поменици, 15.

[36] В. Ћоровић, Историја Босне, Београд 1940, 157.

[37] Ј. Калић, Срби у позном средњем веку, Београд 1994, 77.

[38] Мајка деспота Стефана кнегиња Милица, [illegible] Немањића, од Вукана [illegible]. Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, ПСКД кн. 53, Београд 1927, [illegible] 40, 50; Исти, Старе српске хрисовуље, акти, [illegible], Споменик СКА, Београд 1890, 126.

[39] [illegible] почетком XVI века, [illegible], Споменици у Добруну, 119.

[40] В. [illegible], Ктиторско право [illegible], Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор V, Београд 1925, 183.

Наследник деспота Стефана Лазаревића на српском престолу и велики ктитор Ђурађ Бранковић [illegible] ктиторство у Добруну које [illegible] у писаној форми, али јесте у предању и легенди.[41] Када се [illegible] из Босанске Виле написан с краја XIX века,[42] критички размотри да се [illegible] да је [illegible] у Добруну [illegible] плочу са ктиторским [illegible] која се [illegible] *[illegible]*. На њој је [illegible] Ђурађ или Ђурђе који је [illegible] Прибиње, и [illegible] добрунску [illegible] *[illegible]* као [illegible] одговара истини. Данас, могуће је да се у добрунској богомољи на иконостасној прегради налазила плоча са ктиторским записом деспота Ђурђа Бранковића. Неуређена [illegible] у десетој деценији XIX века, од стране Земаљске владе у Сарајеву [illegible] је [illegible] добрунског манастира. Изгледа да је тада обијен олтар са фрескама и записима у њему, иконостасу и вероватно на делу зидане [illegible] у манастирској цркви у Добруну.[43] Том приликом трајно су изгубљени драгоцени подаци о српском духовном седишту у долини Рзава.

Може се рећи да су усмена предања сачувана у Добруну и околини [illegible] ктиторским записима. Више добрунских легенди у непосредној су вези са личношћу српског деспота Ђурђа Бранковића и његове супруге Јерине.[44] И мада [illegible] када се ради о [illegible] деспотици Јерини, она се [illegible]. Легенде и предања [illegible] добрунског утврђења, [illegible]. Наиме, деспот Ђурађ [illegible] је град Добрун око 1440. године, [illegible] Босна [illegible]. Град је [illegible] Косача [illegible] у Добруну и за то је добио у трајно [illegible] добрунско, Калауновину.[45]

Породица Бранковића, родоначелник Младен[46] као и његови сини и [illegible] Вука Бранковића,[47] [illegible]

---

[41] [illegible] добрунских предања, видети: А. [illegible], нав. дело, 118; [illegible] [illegible] у Добруну [illegible] цркве, [illegible] Сарајево 1997, 30; [illegible] нав. дело, 631; А. [illegible], нав. дело, 12–15; [illegible], Ужице 1996, 113–118.

[42] [illegible], Босанска Вила, год. III, Сарајево [illegible] 1888, 57.

[43] [illegible] XIX века, видети: [illegible], нав. дело, 119.

[44] А. [illegible], нав. дело, 118; А. [illegible], нав. дело, 30.

[45] А. [illegible], нав. дело, 13–15.

[46] [illegible] Београд 1967, 3.

[47] [illegible] Београд 2000, 217–227.

Сл. 3 — Црква у Добруну, цртеж из Босанске Виле 1888. године

[illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible].[48] [illegible] [illegible], ближи и даљи сродници [illegible] су на Немањићима [illegible] статус владара са правом првенства. У многим сачуваним документима, [illegible] и повељама, Бранковићи се позивају на крвне везе са Немањићима,[49] а [illegible] [illegible] везу са Немањином [illegible] Вукановом.[50] А [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] однос деспота Ђурђа према српском духовном и културном [illegible].[51] [illegible] [illegible] о [illegible] свог духовног центра на граници према Босни, [illegible] је [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] манастирске цркве у Добруну. [illegible] портрет краља Душана са [illegible] на западном зиду добрунског [illegible], [illegible] је, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] Добруна [illegible] [illegible]

---

48 Г. Острогорски, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], Сабрана дела, књ. IV, [illegible] и [illegible], Београд 1970, 190–[illegible].

49 [illegible] [illegible] [illegible] Стефан Лазаревић, [illegible] [illegible] [illegible] Љ. Ковачевић, нав. дело, 228.

50 [illegible] Љ. Ковачевић [illegible] [illegible] [illegible] М. Спремић [illegible] [illegible] [illegible] Немањином [illegible] Вукановом. Љ. Ковачевић, нав. дело, [illegible]; М. [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] 1977, [illegible]; П. [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], Београд 1999, [illegible]; М. Спремић, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994, [illegible].

51 М. Спремић, нав. дело, [illegible].

и поједине, од мање утврђености до Немањића, а од династије Бранковића, имали су то својство и [illegible]. Капетина, верује се да је у његовом времену, [illegible], у последњим деценијама владања Деспотовином, обновљено добрунско утврђење, [illegible] и касније у [illegible]. Шта је у том периоду грађено у непосредној околини манастира Добруна, остаје у домену претпоставке? Потреба да се утврде градови источне Србије као и критичне тачке на источној граници, пред [illegible] османлијском опасношћу, претвориле су Србију у огромно градилиште.[52] Хиљаде и хиљаде радника и [illegible] су радили, поправљајући постојећа и подижући нова утврђења.[53] Могуће је да је управо у време деспота Ђурђа, манастиру дариване нове поседе и села у околини, али и да је добрунска [illegible].[54] [illegible] које су Добрун видели много касније у рушевинама, били су задивљени, овим за своје време, великим градитељским подухватом.[55] На несрећу, већ [illegible] деспота у Добруну [illegible] трага у [illegible] обнављањима добрунског храма. [illegible] о [illegible] деспота Ђурђа, [illegible], [illegible] у народној меморији, [illegible] су услед [illegible] времена. [illegible] историјског [illegible] Драме српског народа, [illegible] у [illegible] предањима, [illegible] карактер. Тако је улога Ђурђа Бранковића у градњи и обнови Добруна, [illegible] од оне на коју упућују доступни трагови и документи.

Добрун под Турцима, рушење и обнове

Освајањем [illegible] Србије и Босне вероватно је страдао манастир у Добруну. Подаци о [illegible] су [illegible] у XIX веку [illegible] које су [illegible] предања.[56] У науци се [illegible], односно шта је све рушено и [illegible] тешко је [illegible] доказати. Хроничар [illegible] каже да је [illegible] манастир, [illegible] да је [illegible].[57] Иначе се чини да је обнова [illegible]

---

[52] Ч. Мијатовић, Деспот Ђурађ Бранковић, [illegible], [illegible], Београд, 1880, 51.

[53] О [illegible] Смедеревског града, М. Спремић, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, 122–140.

[54] [illegible] добрунског храма из 1892. [illegible] [illegible] Београд, [illegible] 1894.

[55] А. Гиљфердинг, нав. дело, 136–138.

[56] [illegible] М. Шакота, [illegible], 33.

[57] [illegible] С. Трифковић, [illegible]; М. Шакота, нав. дело, 26.

био [illegible] мали, јер је [illegible] у XVI веку, [illegible] и [illegible] касније и [illegible] обновљен. Турским освајањем срушено је добрунско утврђење, спаљене стамбене просторије и вероватно куће на источној страни. Порушено је подграђе са трговачком колонијом, која се више у тој равни не помиње. Али у првим турским пописима с краја XV века, Добрун је [illegible] Прибој.[58] То говори да је број становника морао бити [illegible], као и да је живот био [illegible] на основу услова и прописа нове [illegible] власти. И други подаци указују [illegible] у области краја XV века. После турског заузимања Босне 1463. године, један од наследника господара Павловића, [illegible] територије на којој је био град и манастир Добрун са околином, врло брзо су прешли на ислам.[59] Тако је, [illegible], [illegible] Подручја којима су [illegible] владари, била су за [illegible] само на други начин административно регулисана. То је [illegible] област [illegible], [illegible] Пашалук и [illegible] област Пљевља.[60] Нови освајачи у првим деценијама владавине нису [illegible] духовно присуство [illegible]. Мали православни манастир испод зидина средњовековног града наставио је живот.[61]

Записи [illegible] и путописци који су [illegible] у првој половини XVII века, [illegible] у Добруну. Њихова сведочења нису увек [illegible] са стањем које су затицали, а на жалост, често су била и злонамерна. [illegible] о [illegible] да су [illegible].[62] У [illegible] били су [illegible]. [illegible]. Међутим, били су по [illegible] XVI века, [illegible]. Они су били [illegible], [illegible].[63]

---

[58] Х. Шабановић, Босански пашалук, Сарајево, 1959, 111, 134.

[59] [illegible] F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858 (repr. Graz 1964), 557; видети: М. Васић, *Земље Павловића у светлу турских извора*, Зборник Земља Павловића (средњи век и период турске владавине) Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 311–315.

[60] Х. Шабановић, нав. дело, 117, 150.

[61] [illegible] В. [illegible], *[illegible]*, Sarajevo 1950, 17[illegible].

[62] [illegible], *[illegible]*, GZM, Sarajevo, 1897, 471.

[63] С. Радојчић, *Милешева*, Београд, 1963, 45, 47; Р. Самарџић, *[illegible]*, Манастири у историји српског народа, САНУ Београд 1997, 187–195; С. Ћирковић, *Манастири и држава*, Манастири у историји српског народа, 177–183.

[illegible] Добрун из XVI века који су о томе [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Богу.[64] Они нису говорили о цркви само да је то [illegible] храм да су [illegible] [illegible], и у цркви уочили су једну лепу, стару слику Богородице: «Красно место и [illegible] старина а прича се ту о многим чудесима.»[65]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] сведочанство о [illegible] [illegible] [illegible] у манастиру Добрун у другој половини XVI и у првој половини XVII века. Записи калуђера [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] који су манастиру [illegible] [illegible] [illegible] и о томе оставили податке на маргинама [illegible] [illegible], и на [illegible], [illegible] рукописа.[66] Истина, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] податке о обнови цркве, [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у добрунским [illegible] су. Међутим, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] су у [illegible] других [illegible] духовних центара, о чему се [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] о стању у унутрашњости цркве, о литургијским предметима без којих није било могуће [illegible] манастира, оставили су на почетку Поменика. [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible], [illegible] у [illegible], [illegible] на чињеници да је Добрунски храм [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] на тлу.[67]

[illegible] од [illegible] [illegible] [illegible] о стању у манастиру Добрун из [illegible] времена, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] као и [illegible] [illegible] из [illegible] [illegible].[68] То су [illegible] о [illegible] манастиру са [illegible] [illegible] коју је било [illegible] [illegible] [illegible]. Велики број [illegible] [illegible] са [illegible] простора [illegible] [illegible] који [illegible] у Поменику, [illegible] да је могло бити [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible], који су често [illegible] [illegible] ове врсте. Очигледно је, да су услови живота у многим српским духовним седиштима били [illegible] после обнове Пећке патријаршије 1557. године. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Србије, Босне, По-

---

[64] P. Matković, *Putovanja B. Kuripešića, L. Nagoda i H. Dernšvama*, Rad JAZU, knj. 1[illegible], *Zagreb* 18[illegible], 2[illegible].

[65] P. Matković, *Dva talijanska putopisa po Balkanskom poluotoku iz XVI vijeka*, Starine JAZU, knj. X, 1878, 24[illegible].

[66] С. [illegible], видети С. [illegible], нав. дело, 25–27; 38–151.

[67] Исто, 3, 4.

[68] Велики број добрунских [illegible] [illegible] [illegible] у Рачанском и Сопоћанском поменику, видети: *Рачански поменик*, [illegible] [illegible] приредио Т. Јовановић, Бајина Башта 2001, листови 9, 10, 11, 12, 21, 22, 30; Б. Тодић, *Сопоћански поменик*, Саопштења XXXIV, Београд 2003, листови 31, 32, 36, 37.

Сл. 4 — Црква основе храма у Добруну (по грађевинским фазама)

лиња и Старог Влаха, доселише су на [illegible] примера.[69] Оне су поуздано сведочанство о припремљеним условима добијања дозвола за градње и обнове које је врх Српске православне цркве радо користио.[70]

Није остало записано (или није сачувано) шта је све у овом периоду грађено и обнављано у комплексу манастира Добруна. На жалост, и многа друга збивања обавијена су велом непознаница. Тешки удари који су задесили многе православне центре с краја XVII века нису заобишли манастир испод зидина средњовековног града Добруна. Тим пре, јер се налазио поред значајне комуникације у време када су османске и татарске јединице палиле и рушиле све испред себе, у последњим годинама трагичног столећа.

Услови за реконструкцију обнављаног манастира и његове касније [illegible] судбине могућа је само на основу задржаног сведочанства из XIX века. До тог времена мало сачуваних трагова [illegible] фрагментарних података и [illegible] иконографског деловања да би манастиру Добруну, када се обнове [illegible] дороне.[71] Ктитора [illegible] фрескама [illegible] цркве у којој су [illegible], који једни су данас [illegible]. Остаје данас, да се по [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Подаци, за које је већ [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] су [illegible] и писани су од стране обновитеља манастира Бане већ поменутог Дионисија Поповића — Врањанскоћа.

---

[69] В. Зорић, *Мећанске одредбе [illegible]*, Рашко Гнездо [illegible], Краљево 1975, 15–28; Д. [illegible], *Манастир [illegible] у [illegible]*, Ужички зборник бр. 37, Ужице 2010, 29–70.

[70] М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459–1766)*, Београд 1965, 38–40, 67–69.

[71] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* IV, бр. 6918.

Његово сведочење о многим манастирима у околини, примерице Бањи код Прибоја, Увцу, [illegible], Милешеви, Дубрави[72] као и другима, који су у његовом времену углавном били у рушевинама, даје основано уверење да је он обилазио добрунски манастир и оставио релативно тачне податке. Он каже да је добрунски храм [illegible], да је првобитно саграђен од [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible][73] Даље он [illegible] да, до [illegible] много [illegible], [illegible] да је [illegible] од [illegible] Годуна [illegible].[74] Остаје нејасно да ли је он [illegible] [illegible] у то време [illegible], јер [illegible] и други [illegible] који су Добруну [illegible].[75]

Велика градитељска активност у другој половини XVI и у првој половини XVII века, када је обновљен велики број храмова и манастира у Полимљу, Старом Влаху, Босни и Србији,[76] даје основано уверење, да је у том раздобљу [illegible] манастир Добрун. Тада су [illegible] кубета, [illegible] куполе и [illegible] купола, а [illegible] била је [illegible].[77] Остатке тог [illegible] је Дионисије Поповић [illegible] другим зубетима. У овом периоду сигурно су [illegible] који [illegible] је [illegible] манастира Бање код Прибоја поменути [illegible] Поповић. У којој мери су тада [illegible] радови и на другим деловима у комплексу добрунског манастира — тешко је рећи. [illegible] који је била ограђена [illegible] Добруна, како каже Поповић, [illegible]. Остали [illegible] који су сачувани до његовог времена упућују на чињеницу да је Добрун у време када је обнављан у почетним деценијама XVII века морао изгледати [illegible]. Помињање великог броја добрунских монаха у писаним изворима, о чему је већ било речи, потврђује и сведочанство о активности манастира [illegible] и [illegible] у [illegible] Србије и Босне. [illegible] Крушевског [illegible], [illegible] у [illegible] обнову манастира с краја XVI и почетком XVII века.[78] [illegible], [illegible] Стра-

---

[72] М. Шакота, [illegible] манастира Бање код Прибоја, 11–15.

[73] Исто, 23.

[74] Исто, 25.

[75] Вид. С. Трифуновић, нав. дело, 538.

[76] В. Ђурић, Милешева и [illegible], 15–29; Д. Милошевић, Манастир Увац и [illegible] у Полимљу, 39–40.

[77] [illegible] Видело, [illegible], год. VI, Београд 1. 1. 2004.

[78] С. [illegible], *Стари српски [illegible]*, Старине Косова и Метохије, 18, Приштина 1997, 46 ([illegible]).

Сл. 5 — Жупан Прибац — фреска из Добруна

ћење из Будимља у Крушевском поменику из 1606. године,[79] а потом долази у Добрун, довео је, да је свој, у свом времену познати сликар, овде радио у првој деценији XVII века. Милашић је уочио један број фресака у наосу које су дело будимљанског зографа.[80] Он је упоређујући сликарство манастира [illegible] открио сличност са добрунским, верујући да је зограф Страхиња радио фреске у иконографском повођењу према старијем живопису из XIV века.[81]

Манастир Добрун у највећој мери страдао је у последњим годинама XVII века, када су у [illegible] порушене многе цркве и манастири у ближем и даљем окружењу. Тада је страдало седиште дабробосанских митрополита Бања код Прибоја са многим чувеним манастирима Увцем, Крајином, Дубницом, Милешевом и многим другим духовним центрима које [illegible].[82] И овом приликом треба напоменути да је на [illegible]

---

[79] С. Петковић, *Српски поменици XV–XVIII века*, 33.

[80] Ђ. Мазалић, *Старине у Добруну*, 115.

[81] Исто, 118–119.

[82] Д. [illegible], [illegible], Ужички зборник 28, Ужице 2005, 5–48.

арнауте против Бошњака, односе Србије и патриархе Василија (само у оквиру новог, окрајчног новог крова.[33] Путници који су Бошњацима другим приликама у прилог доносили XVIII век, наилазили су на збуњене ко-сидрет ратнике. Један од њих чије се сведочанство сачувало, дигнутовољ бих ја Новиту Бошњаку[34] отац јој је потиснуо Рубрга Бошњака, који је почетком XVIII века у Добровнику свеже уклонио из мутеванске старине Бошњаке на другом Новиту другим обичајем, но новиту. Тадје ожиљенуо Бошњанин Новитовић... Дрвна је у мутеванској су Грчка разорила и палила 1685. Задње. И она другоме новиту бише, а мисто задње, сребро, разне ствари увиђа у ра-дрвна крамнеку приде оу сам ја Бошњанин видо и".[35]

Нема помена о манастиру Добрутају током читавог XVIII века. Но можемо сагледати, уважене прилике и збивања хронологије из низа сведоџби до-бо које такође сведочи о судбини манастира вонгра Ранко ког и касније у поменуо добрутској врати. Не знамо колико је су срп збиваних старешина Добрутаја. Из бише и даље свештене наслеђе сва Добрутаја после пре-србијанске збивања с краја XVIII века. Један радне-сумрдна податак из пописа бошњанских пашалука може бити само потврђен стаза у вама дар Бошњу другом и трећој деценији XVIII века. Ратнике задовољ Ченбе Пашар, над-дарк у Новиграду кроз у вама у раз VIII реда, а само из подаблаца у ратника-ко... Сарајево и одмах ра. Ви на раз.[36] Ви и друге ратнике турског дефтера из податаца назиде у тадашњ требају на чет тежак карактеристике зна-ка, прилика, доласка и пребрза у свакоу бивше земаља Пашалука. Нетите се прилике доласке у турском документима манастира Добрутаја,[37] као и су-сједних манастира Лешнице и Подриње. Без прелазеће дистанце, ситуа-ција се не може увидјети прије но што се на основу низа тренда доноси.[38] Сто и друге ратнике и ситуацијске обилјежје и су такође, на сфери на свда а ко у питању старе манастирске посјете Добрутаја, који су вероватно посебним или су пренесе у руке других власника.

---

33 Основну врсту свештеника у Добрутаји, као и у Подриању, чине калуђери, а остали, попе, ђакони и сарадници-свештенослужитељи Србије, сагласно Анђа Гарашанин, Богослужбе, Београд 1988, 91; А. Кесаревић, Свештеници бивше Митрополије у Лешници, Сремска Митровица, 1996, 9; Исто, Свештеници бивше Митрополије у Подриању, Сремска Митровица, 1998, 9; Исто, Свештеници бивше Митрополије у Добрутаји, Сремска Митровица, 1999, 9; Исто, Свештеници бивше Митрополије у Лешници, Подриању и Добрутаји, Сремска Митровица, 2000

Систематизујући судбину већ бивших манастира Добруна, треба истаћи да је након [illegible] одређивано број хришћанских породица у жупи добрунској и вишеградској [illegible]. Претпостављајући да је османска власт постепено насељавала опустела подручја у првој и другој половини XVIII века,[88] вероватно су у добрунска сеоска [illegible] досељеници. Тешко да је број староседелаца из Добруна [illegible] броју досељеника из [illegible] средина.[89] Има оних који су се доселили, [illegible] о древности манастирских рушевина [illegible] и града у [illegible]. Старост добрунских предања која су сезала у дубоке векове нису били искључиво плод машт[е]. Они су пре свега резултат претходних сазнања усмено преношених, као и [illegible].

У којој мери је обнављан манастир Добрун у XVIII веку није познато. [illegible]. Сачувана конструкција цркве у доњем делу, као и фрескe у олтару, [illegible] до последњих деценија XIX века, односно до [illegible] обнове по 1884. години, [illegible] XVIII столећа становници Добруна и околине, [illegible] обнављати и [illegible]. Османска власт [illegible], није [illegible] да [illegible] обнову. Управо је, [illegible], [illegible] турске администрације [illegible] ради обраде запустеле земље, [illegible] и других области. [illegible] до тога [illegible]. Најзад, древност добрунског манастира [illegible] управа.[90]

Први српски устанак [illegible] Добрун.[91] Ако се [illegible] број [illegible] тог подручја [illegible] у Карађорђевом устанку [illegible] је да добрунско [illegible] обнова. [illegible]

---

[88] Р. Л. Вукомановић, [illegible] Старог Влаха, [illegible] у Старом Влаху [illegible] XVIII и XIX веку [illegible]. Р. Л. Вукомановић, [illegible] Старог Влаха [illegible], [illegible], 1997, 213–211.

[89] С. Трифковић [illegible] XVIII и XIX века [illegible]. Пор. С. Трифковић, нав. дело, 624.

[90] [illegible] Пор. С. Трифковић, нав. дело, 621.

[91] [illegible], В. Стојанчевић, [illegible] у време [illegible] XIX века, Историја српског народа, V 1, Београд 1994, 211–230; А. Ivić, Dokumenti o [illegible], Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva, godina XXI i XXII, Zagreb 1920, 202; В. Чубриловић, [illegible] у Босни [illegible], Београд 1980, 61–69.

ка на Добрун до Ужица указује на основни [illegible] у време Првог српског устанка. [illegible] који су [illegible] Вишеградским [illegible] [illegible] су опстанак у Карађорђевој Србији.[92] По томе је прилику [illegible] насељавање православног живља на ове територије као и исељавање турског становништва.

Може се с [illegible] претпоставити да је [illegible] Карађорђева [illegible] до [illegible] рушевине добрунског храма. [illegible] који су [illegible] 1822. године[93] (или око године) о чему је [illegible] и руски конзул Гилфердинг[94] [illegible] су били радови на санирању оштећеног храма или [illegible]. Подаци које је пренео руски конзул, добијени су од оних који можда нису били сведоци збивања у Добруну у првој деценији XIX века.

Једна велика турска експедиција из Вишеграда, [illegible] је поред манастира Добруна у лето 1834. године.[95] Њихов циљ била је освета због доношења одлуке о присаједињењу неких делова Старог Влаха, Кнежевини Србији. Они су кренули са намером да униште поједина насеља и цркве у граничном делу Србије и Босне.[96] Тим походом они су опустошили Мокру Гору, Вардиште, Кршање, [illegible] у [illegible] Стаза, [illegible] и Заовина. Срушене су и [illegible] цркве у Кршању и Заовинама,[97] а многи мештани су побијени а неки су одведени у ропство.[98]

Да није било [illegible] над већ знатно оштећеним добрунским манастиром од стране ове турске казнене експедиције — није тешко претпоставити. Ага, ако [illegible] Мокра Гора и Заовина нису због тога могли [illegible] [illegible][99] већ су [illegible] Добруна у манастиру није ни било. Они који су у [illegible] у другим [illegible], [illegible] у Бијелим Брдима [illegible] од Добруна.

О изгледу [illegible] добрунског храма у првим деценијама XIX века сведочи путопис већ наведеног руског конзула. Он наводи, мада у Добру-

---

[92] Вид. С. Трифуновић, нав. дело, [illegible].

[93] А. Гилфердинг, нав. дело, 110.

[94] М. Шакота, [illegible] 1822. године. [illegible] Добрун [illegible] XIX века. [illegible] Христофор [illegible] Вишеграда, види: М. Шакота, нав. дело, 23 (напомена 42).

[95] О [illegible] 1834. године, види: [illegible], 230–231.

[96] С. [illegible], Ужичка нахија, Београд 1961, 386–387.

[97] М. Гавриловић, Милош Обреновић, књ. III, Београд 1912, 506.

[98] Цркву у Кршању [illegible] у Заовинама [illegible] види: М. [illegible], [illegible] Ужице 1983, 26–27.

[99] М. Гавриловић, нав. дело, 506.

ду успео [illegible] текст [illegible] јер није успео [illegible]. Гилфердинг говори о [illegible] и фрескама [illegible] у [illegible]. Као [illegible], да се на гробу [illegible] — [illegible] у Босни.[100] [illegible], да је [illegible] 1822. [illegible] У Добруну [illegible] Слично [illegible] у [illegible] 63. православних кућа. У Добрун [illegible] Угарс и Тр[illegible]. У [illegible] у Добруну [illegible]. [illegible] у Добруну. [illegible] у Босни и [illegible]...»[101]

И обновитељ манастира Бање [illegible] Дионисије Поповић, који је Добрун [illegible] јер је једно време [illegible] у Бијелом Брду, [illegible]. И он, [illegible], да је [illegible].»[102] Он не наводи године обнове, [illegible] да је и сам био [illegible] у Добруну. [illegible] Ристу Поповићу, [illegible].

Драгоцено [illegible] манастира Бање [illegible]. Како је [illegible] XIX стољећа, [illegible] Дионисија [illegible] Поповића. Он говори о [illegible] у [illegible] турске [illegible]: «У [illegible] 778 кућа, српских 305 и турских 435 кућа. [illegible] Дионисије Поповић [illegible] с Турцима у [illegible] Турци [illegible] 2 [illegible] 7 [illegible] Срби. [illegible] Дионисије [illegible]

---

[100] Исто, 108.

[101] Исто, 108–110.

[102] М. [illegible], нав. дело, 28.

[illegible] *[illegible] добрунске [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Мурат у [illegible], [illegible] 200. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible]*[302]

Дакле, као што је руски конзул у добрунској порти средином XIX века запазио [illegible] добрунске које су [illegible] [illegible] за [illegible] [illegible], које су [illegible] као [illegible] [illegible] [illegible] Дионисије Поповић, [illegible] у добрунској цркви, [illegible], [illegible] које су [illegible] два [illegible] у турском [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] добрунски манастир. У [illegible] других [illegible] о трајању добрунског светилишта у првој половини XIX века, [illegible] [illegible] са [illegible] храм [illegible].

На основу [illegible] који су [illegible] [illegible], као што је овај и [illegible] добрунски [illegible] са [illegible] који су [illegible] и одржавали манастир [illegible] [illegible] [illegible] а о чему је [illegible] говорио и Дионисије Поповић да је ово светилиште [illegible] обновљено између 1850–1860. године. Свештеници [illegible] који су служили у Добруну били су из Бијелих Брда, Ристо (Христифор) Поповић и прота [illegible] Јовта Ђуровић и [illegible] да је древни манастир у добрoj мери [illegible] и одржавали.[304] У таквом стању са обновљеном црквом, [illegible] и [illegible] Добрун је дочекао устанак 1875. године.

Устанак из 1875. године био је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Полимља, Старог Влаха и Вишеградског Старог Влаха, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] феудалне односе [illegible] другог времена. По свему [illegible] да је [illegible] дуго припреман, и да је био [illegible] од стране Кнежевине Србије. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] су [illegible]. У [illegible] била су [illegible] између Прибоја, Нове Вароши и Вишеграда.[305] Добрунско [illegible] је у [illegible] [illegible].[306] Устаници су у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] добрунску [illegible], да би у јуну 1875. године Турци у [illegible] [illegible] Вишеграду [illegible] [illegible] између Прибоја и Добруна као и манастир Добрун.[307] [illegible] [illegible] је и [illegible] [illegible] од [illegible] устанка [illegible] Јовта Ђуровић у Бијелим Брдима.

---

[303] Исто, 28.

[304] [illegible] [illegible] о [illegible] Добруна у [illegible] 1849–1959. године, даје Р. Ђуровић, [illegible] [illegible] добрунске цркве у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ђуровића из Бијелих Брда, [illegible] Јовто Ђуровић, [illegible] [illegible] Ђуровић и [illegible] Петар Ђуровић; [illegible] Р. Ђуровић, [illegible], Ужице 1996, 148; Исто, *[illegible] Вишеград и Стари Влах*..., 211.

[305] В. [illegible], *Устанак у [illegible] [illegible] Старе Србије 1875–1878*, Титово Ужице, [illegible], 30, 45.

[306] Исто, 30–46.

[307] Исто, 46–47.

Тешко је говорити шта је све рушено и уништено у том [illegible] комплексу манастира Добруна. [illegible] као што су митрополит дабробосански Сава Косановић, затим учесник и непосредни сведок прота [illegible] [illegible] да су разарања била велика. [illegible] каже да су «Турци [illegible] 1875. [illegible] је [illegible]»[108] Затим он додаје да су [illegible][109] [illegible] Шематизма сарајевске дијецезе за годину 1882. стање добрунског храма [illegible] је још тешким. Он каже да је «Црква добрунска [illegible] 1875. спаљена, и [illegible]»[110]

Живот манастира Добруна у новије доба

После окупације Босне и Херцеговине од стране Хабзбуршке монархије изгледало је да у ове крајеве [illegible] европске цивилизације. 1884. године, Земаљска влада у Сарајеву одлучује да обнову манастира Добруна [illegible][111] [illegible] Покровитељство [illegible] обезбедила је Земаљска влада и [illegible] гувернер Босне,[112] [illegible] барон Николић са супругом.[113] [illegible] у Босанској Вили[114] [illegible][115] Пројекат је [illegible] у унутрашњости [illegible] са великом површином [illegible] фресака, [illegible] са фрескама и натписима, [illegible][116] [illegible] Добрунска црква добила је [illegible] изглед.

---

[108] С. Косановић, [illegible], 1880, 205–206.

[109] Исто, 206.

[110] [illegible] за 1882. [illegible], 19.

[111] [illegible]

[112] За барона [illegible] Николића [illegible] 1884. [illegible] Добрун 2002, 67.

[113] С. Косановић, [illegible] Добрун, [illegible] 1884.

[114] Босанска Вила, год. [illegible], Сарајево, [illegible] 51.

[115] [illegible] Добрун, 97, [illegible]

[116] [illegible] 2012, 31, [illegible] 4.

Тренутак Ђ. Стричевић уочио је намеру архитекте [illegible] да се добрунски храм [illegible] у потпуно новом руху. У критичком [illegible] тону, он је [illegible] представи старо архитектуру која није сачувана, *јер [illegible] добрунске [illegible] у романском стилу [illegible] архитектуре...»*[117] Зато је [illegible], која [illegible] потребе [illegible], проширења [illegible] и [illegible] са фрескама. Сматрао је да добрунска архитектура [illegible] и да је сигурна у времену и простору, он [illegible], да *[illegible]»*[118]

На крају, [illegible] манастира Добрун из 1894. године, које у свом чланку [illegible] архитекта. Радник из Станишића код Добруна Шћепо Васиљевић био је те године ангажован на [illegible] добрунске цркве, као и на [illegible].[119] У даљем [illegible] Ђ. Мазалић [illegible] не може [illegible]. Он [illegible], које су [illegible] Павлом Васиљевићем у Добруну. *«Он каже да је [illegible]»*[120] Мазалић наставља причу о судбини фресака у [illegible]: *«То је [illegible] 1383. [illegible] 1921. [illegible] XVI [illegible] XIV [illegible]...»*[121] Даље, Мазалић допуњује своја [illegible] да је добрунски [illegible] Страхиња из Будимља, упоређујући његове фреске са онима из манастира Озрена.[122] Он је [illegible] Страхињина фреска [illegible] из XIV века.[123]

Добрунски манастир страдао је у првим деценијама XX века, будући да се налазио у зони ратних дејстава у првим месецима Првог светског рата.

---

[117] Ђ. Стричевић, нав. дело, 290–291.

[118] Исто, 291.

[119] Ђ. Мазалић, нав. дело, 119.

[120] Исто, 119–120.

[121] Исто, 119–120.

[122] Упореди: С. Петковић, *Зидно сликарство попа Страхиње из Будимља*, Старине Црне Горе I, Цетиње 1963, 120–126.

[123] Ђ. Мазалић, нав. дело, 120.

Извори [illegible] да су 1921. године, [illegible] у цркви у Добруну,[124] [illegible] у којој мери и обиму.[125] [illegible] о обнављању [illegible] је претпоставити да је [illegible] оштећења на манастирској цркви било у борбама које су вођене у непосредној близини древног светилишта. [illegible] да је у тим ратним операцијама страдало добрунско насеље као и [illegible] мост.[126] И док су куће у добрунској [illegible], стари мост у Вишеграду [illegible]. Али по први пут у својој дугој прошлости, [illegible] стуб моста, срушен је на почетку, а други на крају овог [illegible] рата. [illegible] Дрине.

[illegible] у долини Рзава. [illegible] о Вишеграду и Добруну[127] [illegible] културном [illegible] народа и конфесија које су [illegible] живот. У Вишеграду је [illegible] И. Андрић, [illegible] Добруна, [illegible] у доброј мери [illegible].[128] Непосредно после Првог светског рата, кроз Добрун прошла пруга уског колосека Ужице—Вишеград, непосредно поред града и манастира. [illegible] у радовима на постављању и [illegible] пруге није дошло до оштећења [illegible] манастирског [illegible], пруга је [illegible] добрунског [illegible],[129] [illegible] и стубова. [illegible] Догађаји у [illegible].

[illegible] у Добруну у Другом светском рату [illegible] као [illegible] за оружје и муницију.[130] У [illegible]

---

[124] [illegible] Београд [illegible]
[125] [illegible] 1921. [illegible] М. [illegible], нав. дело, 71.
[126] [illegible] Град Вишеград и околина, Сарајево, 1934, [illegible]
[127] [illegible] Манастир Добрун.
[128] И. Андрић, [illegible], Сарајево [illegible], Београд, Сарајево [illegible], 155–161.
[129] Ђ. Мазалић, нав. дело, 109–111.
[130] Ђ. [illegible] у [illegible] Србији, [illegible] Београд [illegible], 96.

немачких војних јединица према Вишеграду и Сарајеву, 20. јануара 1945. године, неки немачки официр наредио је минирање добрунске цркве.[131] Црква обновљена пре шест деценија страдала је у потпуности. На другој сачуваној фотографији с [illegible] година, уочава се да је остао читав само западни зид припрате са делом фресака и ктиторског портрета, који су сачувани и после реконструкције 1884. године. Као и пре шест деценија, западни зид припрате очуван је готово у потпуности. Све остало било је у рушевинама. Разлика је била у томе да су рушитељи из XX века располагали неупоредиво ефикаснијим средствима, а нису оклевали да их употребе.

Остали трагови о рушењу добрунског манастира на крају Другог светског рата, о чему сведочи писано и још увек живо предање,[132] говоре да су били [illegible] 1946. године. Као да је и у томе постојао [illegible] договор. Црква је доживела као и много пута раније предодређену судбину. Наиме, у страху да се остаци манастирске цркве у Добруну не униште у потпуности, мештани Добруна и околних села, заједно са локалним свештеником Јосифом Богдановићем из Вардишта, организовали су *брзу обнову*. Својим прилозима [illegible], као и [illegible] у фебруару, [illegible] 1946. године, са локалним мајсторима поставили нове зидове добрунског храма. Све што су знали о претходном стању цркве било је у њиховој меморији и на неколико сачуваних предратних фотографија. Мајстори који су овај посао изводили, били су из околине и по свему судећи, радили су бесплатно.

Између 4. и 23. августа 1946. године, Комитет за културу и уметност при влади ФНРЈ, организовао је увид у *стање наших најзначајнијих споменичких објеката у Србији, Косову и* [illegible] *Горич*.[133] Стручни тим састављен од архитеката и студената под руководством Ђурђа Бошковића обишао је бројне манастире, снимио стање и о томе поднео извештај наведеном Комитету. У Добруну су затекли мајсторе на завршним пословима, и њихов рад нису прихватили иако су имали такво овлашћење. У образложењу извештаја стоји, да је рад на добрунском храму вршен без плана, да је црква при крају и да [illegible] тарним и морфолошким [illegible]. За рад мајстора такав да је крајње некоректан, да грађевина своја [illegible] да је у унутрашњости потпуно преиначена. *„Што је најгоре, приликом малтерисања у унутрашњости, уништене остатке фресака, које су* [illegible] *јер су мајстори* [illegible] Никољски [illegible] Добруна [illegible] да се старе [illegible] са фре-

---

[131] Подаци о минирању добрунске цркве као и о обнови из 1945–46, [illegible]
[132] По сећању [illegible] Ђ. Бошковић, нав. дело, 96–97.
[133] Исто, 96.

сцим, као и констатацијом да треба понети на одговорност. *[illegible] власти које ни у рад обезбеђено могу сматрати да ограде без консултовања Завода за заштиту старих споменика.*[154]

Манастирска црква у Добруну обновљена је искључиво залагањем вјерника као и трудом свештеника Јосифа Богдановића из Вардишта.[155] Поучени претходним искуствима на добрунским обновама, они су [illegible] да, од надлежних власти, [illegible] ствари. Зато су [illegible] и у тадашњим организационим условима на обнови до повратка порушеног храма.

Неимари у Добруну кренули су у доброј вјери [illegible] рушења. Они су користили старе фотографије, осматрање и мјерење. Када се упореде фотографије снимљене прије спаљивања 1945. године, и оне касније, уочиће се извјесна одступања. Она су засигурно проузрокована ограниченим техникама о градњи и конструкцијама црквених споменика [illegible]. Примјерице, уочава се [illegible] декорација на фасади храма, [illegible] прозорских отвора, као и на источној и западној страни. [illegible] тачне димензије, или су у великој журби [illegible] грађевинског храма. Мора се напоменути да су [illegible] градитељима, на добрунској фасади [illegible] као и стубове на [illegible]. [illegible] обнова цркве [illegible].

Седамдесетих година XX вијека, удаљено од манастирске цркве на сјеверној страни, [illegible] отворено је [illegible] овог дела Босне и Херцеговине.[156] Када се [illegible] конфигурација терена као и [illegible] технолошке могућности [illegible] на другом делу Добруна, претпостављамо да је то [illegible]. У току [illegible] броја [illegible] манастирског комплекса, [illegible] који су били од непроцењивог значаја за увид у [illegible] на овом подручју.[157]

У последњој деценији XX вијека, Добрун је [illegible] поново [illegible] највише [illegible] краја, властити

---

[154] Исто, 97.

[155] [illegible] информације добијене од [illegible] Вардишта, [illegible] Свештеник Богдановић [illegible] Ђ. [illegible], нав. дело, 97.

[156] О формирању [illegible] у Добруну (Добрун 1976; Добрун 1976).

[157] М. [illegible], нав. дело, 188.

[illegible] као и заштитници [illegible] покушавали су и [illegible] на старој грађевини.[138] На жалост, ратни сукоби 1990–1995. године, као и много пута раније, нису мимоишли овај крај. У овом ратном пожару није страдала мала црква у Добруну као што се најчешће дешавало у њеној дугој историји. Међутим, страдао је народ, добрунско имање и богомоља друге вере — џамија.[139] [illegible] у дубоку на[illegible], било је пука илузија. Конфесионалне [illegible] које су [illegible] трајале и у њеној не [illegible] мери [illegible], поново су превладале. Остаци спаљених кућа у добрунским пољима и рушевине на благим падинама — сведочанство је безумних ратних [illegible]. До темеља срушена џамија са [illegible] добрунском [illegible] је [illegible] духовне пустоши у окружењу које су [illegible]. То не може [illegible] оне који данас живе или ће живети у Добруну, Вишеграду или другим градовима у окружењу. То да су [illegible] у дугој историји [illegible] који су овде рушени, није и никада не може бити оправдање, посебно не [illegible] вере. Аутор овог рада [illegible] је уочио сличност [illegible] добрунске џамије [illegible] до својој грађевинској структури, [illegible] у околини Пријепоља. [illegible] са добрунске џамије [illegible] у Штрпцима,[140] указује на сродност градитељских облика различитих конфесија. У исто време то је и [illegible] искуство [illegible] средини, а [illegible] грађевина које су [illegible] цркве и џамије на овим подручјима. Џамија, [illegible] богомоља [illegible] је добрунско [illegible], на самом [illegible] друмом [illegible]. Џамија [illegible][141] представљала је [illegible] у добрунском простору и [illegible] трајању. Она је [illegible] са [illegible] који се са голом сабљом у рукама, [illegible], и [illegible] који је чувао град Добрун и цркву и за то добијао на годину чарапе, [illegible] и дукат.[142] Чини се да је [illegible] периода [illegible] у [illegible]. [illegible] да [illegible] тешко не може [illegible], осим [illegible] обнављања.

Трајање добрунског храма у долини Рзава даје то право онима који ову врсту [illegible] упоређују са [illegible]. Када је

---

[138] [illegible] у добрунској [illegible]. [illegible] Добрун 2002, 85–90.

[139] Џамија у Добруну срушена је 1915. и 1943. године. У оба случаја [illegible] Добрун 1979, [illegible] Добрун 1979, 24.

[140] Д. Милошевић, [illegible] у околини Пријепоља, 270.

[141] А. [illegible], нав. дело, 14.

[142] [illegible] С. Трифуновић, нав. дело, 65; А. [illegible], нав. дело, 14.

[illegible] у својој историји рушена — [illegible] — [illegible] је [illegible] (или почетака). У [illegible] цркве 1875. године, [illegible] је кров, олтарски простор и [illegible], са фрескама које су [illegible] 1884. године. [illegible] 1941. године, [illegible]. [illegible] Добруна [illegible]. То је било [illegible] да је црква била [illegible]. Фреске са [illegible], [illegible] су. Оне су [illegible] од [illegible]. [illegible] добрунских [illegible], било је, [illegible].

У последњој деценији XX века и првим годинама новог миленијума Добрун је поново манастир, који је [illegible] трајање. [illegible]. [illegible][143] [illegible] Добруна, [illegible] Велике Госпојине, [illegible]. [illegible] су у Добруну [illegible], који у Добрун долазе, [illegible]. [illegible] у Добруну [illegible], [illegible] месту.

---

143 [illegible] Добруна [illegible] у [illegible] Госпојине у [illegible].

Dragiša Milosavljević

THE MONASTERY DOBRUN — DISTRESS AND LIFE

Based on the newest archeological researches as a consideration in annals (especially from Dečani) the medieval monastery Dobrun (often was named Kruševo) was erected according to everything much earlier than time for which earlier was believed. It was in the first half of the 13th century when Nemanja's son »Vukan built monasteries Morača and Dobrun near by the Drina rivers. Monastery church was painted in 1343 and about that is testifying patron's portrait with the bishop Pribil and his sons Petar and Stefan. The ruler's portrait of king Dušan with his family is confirmation that in his time monastery was renovated and the parish of Dobrun was submitted for direction to bishop Pribil. Few decades later narthex was rebuilt and painted in time of Pribils son Petar — friar Jovan.

After Dušan's death the monastery Dobrun was under Serbian and Bosnian lords of mutual command and its big rise experienced in time of despot Stefan Lazarević and his successor when it was probably significantly enlarged. It suffered after the Turkish conquest of these territories in 1463. In its long history monastery was many time demolished and renewed and one of the most important renovations were in the second half of the 16th century and in the first decades of the 17th century after renovated Pećka Patrijaršija. It suffered after the tragic events at the end of the 17th century when numerous spiritual centers were burn in Serbia, Bosnia, Stari Vlah and Polimlje. The monastery was devastated and left in ruins until the middle of the 19th century when the church was covered and it served just for a few time in year.

About the monastery Dobrun precious facts are saved and they are situated in Kruševski pomenik, than testifying of number of travels and chroniclers which visited monastery in the first decades of the 16th century and later like the Russian consul A. Giljferding which visited monastery in the first half of the 19th century. Exactly testifying about Dobrun was given by the man who renovated monastery Banja near by Priboj Dionisije Popović-Vasiljević from that time.

The monastery Dobrun was burned in rebellion in 1875 and renovated in the period of the Austrian command in 1884 when with the new project completely changed architectural conception of the church. Exonarthex and treasury were demolished and the bigger part of the paintings in the temple destroyed. The monastery suffered in the First and in the Second World War and almost to its foundation was destroyed by the Germans when they were retreated to Višegrad and Sarajevo on 20. January 1945.

In the first years of the new millennium the monastery Dobrun after many centuries has its monumental expression. In that time the new temporary lodgments were built on the south and east sides, the temple was renovated and monastery brotherhood was also constituted. Continuality of the monastery Dobrun was definite by destiny.

Богумил Храбак
Београд

УДК 94:355.11(497.11)"14"

ВОЈНУЦИ У ТРГОВИШТУ (РОЖАЈУ), БИХОРУ, БУДИМЉИ, ПЕЋИ И КЛОПОТНИКУ 1485. ГОДИНЕ

Војнуци су били установа словенских балканских држава, за коју су људи регрутовани од сточара, слободних сељака. Ту установу прихватили су турски освајачи још у другој половини XIV века. Власи у југоисточној Херцеговини су још у последњим деценијама, као крајишки Власи, обављали војну службу у освојеним земљама краља Твртка I у Далмацији. Први старешина тих крајишких Влаха [illegible] се у изворима [illegible]. Када је [illegible] развој у Босни подстакла већ на самом почетку XV столећа, читав са заповедницима крајишких војничких устројених Влаха по српску, као и слична јединица босанских великаша Косача и Радосављевића — Павловића (мада постоји у науци и погрешно мишљење, М. Благојевић, да су такви војни установи постојали). Стога је и настало мишљење да и турски војнуци воде своје порекло са територије босанске државе. У историографији још преовлађује мишљење да су војнуци имали узор у бугарској [illegible], имајући у виду [illegible] реформе беглербега Тимурташа. Тимурташ је освојио (осамдесетих година XIV века) Македонију са Штипом, Прилепом и Битољем, а у области Дејановића извршио је по војничкој организацији Влахе. Та пресуста српских војника ратовала су са турском војском и против Карамана под командом Тимурташа. Када су после заузећа града Коње ти српски војници [illegible] по граду, упркос строге забране султана Мурата I, многи од тих српских ратника су погубљени. То је био разлог што су ти српски војници [illegible] Османлија.[1]

Као што се види, војнуци спадају у најстарије одреде отоманског оружаног [illegible]. Постоји мишљење да се први пут јављају 1379. године. Они су били још хришћани, снабдевени коњима и оружјем, који су ратовали слично [illegible], дакле [illegible]. Но то касније били су са [illegible]. Делили су се на коруке и обичне војнуке; првима су служили у султановим коњушницама и напасали су коње на царским ливадама. Доцније су могли бити заповедници и [illegible] граница, или су коришћени као коњаници да обављају обавештајне задатке у пограничним областима хришћанских држава. Они су обично позивани из одређене

---

[1] J. v. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, Pesth 1834, 184, 168; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*, Београд 1974, 162–165.

организација у којима су живели као повлашћени сељаци. За своју војну службу били су ослобођени пореза (сем [illegible] филурије), намета, [illegible] и других облика према држави или према сопственим спахијама, од чије су надлежности били изузети. Нижи војнички старешине били су: [illegible] [illegible]; први су били муслимани а други хришћани.

Војнуци су били уређени у ниже војничке јединице са војнуком и два до седам јамака (помоћника). Такве минијатурне јединице називане су [illegible]. У Вучитрнском [illegible] дефтеру од 1455. године.[2] У Видинском санџаку (у другој половини XV века) однос војнука и [illegible] је [illegible]. У Врањској нахији (почетком XV столећа) [illegible] [illegible] је три јамака. У Смедеревском санџаку (1485) [illegible] су имали по 6. Та обично војнуци по три или четири помоћника.[3] У Новопазарском дефтеру 1604. године било је 499 војнучких домова који су уживали слободне баштине, од којих су 90,41% били хришћани а 9,59% муслимани. Нижи старешини су већ били примићури и [illegible], само знаци да су [illegible] у рају.[4] У попису војнука који се овде доноси још нема ни примићура ни [illegible], нешто их је могло бити на пример у селу Турији.

НАХИЈА ТРГОВИШТЕ (ДАНАШЊИ РОЖАЈ)[5]

Војнуци и њихови помоћници (јамаци) били су распоређени на следеће начине:

Село Кербеша — војнук Вукашин, син Радоње са пет јамака;
иначе Бијелова — војнук Витко, син Радоње са седам јамака;
војнук Степан, син Бранковић (?) са седам јамака;
— војнук Јован, син Бенандаров са седам јамака;
— војнук Рајко, син Радојев [illegible] (?) са шест јамака, од којих је један био његов син;
— војнук Радивој, син Стојана [illegible] са пет јамака, од којих је један био његов син;
војнук Турудан, син Шоје са пет јамака.

---

[2] Бр. Ђурђев, *О војнуцима, са погледом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука*, Гласник Земаљског музеја, нс. II, Сарајево 1947, 101-2.

[3] Д. Бојанић-Лукач, [illegible] XV-XVI века [illegible], Београд 2004, 244; [illegible], *Попис [illegible] с краја XV века*, Врањски гласник XXXII, Врање 1999, 141-152.

[4] Д. [illegible], *Војнуци Новопазарског [illegible] 1604. године*, «Новопазарски зб. XXV, Нови Пазар 2003, 111-126.

[5] *Подаци о војнуцима и јамацима [illegible]*: *Defteri i regjistrimit i Sandžakut të Shkodrës i vitit 1485*, [illegible] Selami Pulaha, Tiranë 1974, 406-17.

село Радовића — војнук Радоња, син Димитрија са осам јамака,
од којих је један био [illegible];
село Забрђани — војнук Радоња, син Радивоја са три јамака;
— војнук Првослав, син Ђурђа са три јамака;
— војнук Никола, син Вукова са три јамака;
— војнук Живко, син Брајка са три јамака;
село Хумчко — војнук Вукман, син Вукаша са четири јамака;
војнук Никола, брат Вукоча са три јамака;
село Тутина — војнук Милош, син Обрадов са пет јамака;
— војнук Радоња, син Вукашинов са пет јамака;
— војнук Ђурађ, син Радича са четири јамака;
— војнук Брајко, син Тодоров са четири јамака;
војнук Вукаш, син Стоја са три јамака;
војнук Мркша, син Радосава са четири јамака;
— војнук Радосав, син Оливера са четири јамака;
— војнук Гргур, син Дубка са три јамака;
— војнук Дамјан, син Мркшића са четири јамака;
— војнук Радоња, син Богдана са пет јамака;
војнук Гојко, син Кончића са пет јамака;
војнук Милош, син Загорича са пет јамака;
— војнук Вукашин, син Богдашина са четири јамака.

НАХИЈА БИХОР

Војнуци нахије Бихор су следећи:

Село Лозна — војнук Богић, син Радашинов са шест војнука;
село Рожаница — војнук Вук, син Радомира са пет јамака;
— војнук Вукота, син Радича са пет јамака;
село Бачица војнук Радица, син Стојанов, добошар, са шест јамака;
село Гуњина војнук Гроња, син Владимира са шест јамака;
— војнук Михаило, син Драгана са пет јамака;

НАХИЈА БУДИМЉА

војнук Ђурђе, син Радича;
Село Шкарупар војнук Милош, син Војка са четири јамака;
— војнук Богдан, син Богданов са четири јамака;
село Заостро — војнук Радоња, син Прибоја са четири јамака;
село Бедић — војнук Вук, син Радоње са пет јамака;
село Будимља — војнук Угљеша, син Петра са седам јамака;
село Иванић војнук Ивко, син Страхиње са седам јамака;
село Горажде — војнук Злато, син Димитрија са осам јамака.

НАХИЈА КЛОПОТНИК

Војнуци који су следећи:

Село Будић — војнук Стипан, син Бејс са два јамака;
војнук Радочин, син Стојанов са два јамака;
село Бересница — војнук Бурјан, син Вукан са два јамака;
— војнук Јован, син Богосавов са два јамака;
село Крејан — војнук Остојар, Брајислов са два јамака;
— војнук Милош, син Вукашинов са два јамака;
село Љубовиња — војнук Вук, син Радомиров са три јамака;
војнук Грубан, син Радомиров са три јамака;
село Михалић — војнук Божић, син Божидаров са два јамака;
— војнук Вук, син Марков са два јамака;
село Вукосалић — војнук Иванко, син Радичев са два јамака;
— војнук Иваниш, син Радичев са два јамака;
— војнук Тодор, син Раде; Тодор син Славка
са два јамака;
— војнук Степан, син Бојке; Милош син Војка
са два јамака;
село Злати — војнук Бурлина Богданов;
— војнук Остојар, син Радичев са два јамака;
војнук Вукашин, син Радосав са два јамака;
село Васиљевић војнук Радосав, син Вукосава са два јамака;
— војнук Марко, син Радичев са два јамака.
село Бања — војнук Радоња, син Димитрије са три јамака,
— војнук Божидар, син Пламен са три јамака;
село Чемерица — војнук Радосав, син Вукосава са два јамака,
војнук Радосав, син Димитрија са два јамака;
село Љубовић војнук Богдан, син Ђурђев са два јамака;
— војнук Марко, син Тодоров са два јамака;
село Богуновић — војнук Живко, син Вукашинов са два јамака;
— војнук Јован, син Остојин са два јамака;
село Остојевић — војнук Владислав, син Вукићев са два јамака;
војнук Вук, син Божидара са два јамака;
село Милошевић војнук Вукосав, син Радославов са два јамака;
— војнук Радич, син Радинов са два јамака;
село Пласка — војнук Радивој, син Милосављев са два јамака;
— војнук Радосав, син Брајанов са три јамака;
— војнук Марко, син Милорадов са два јамака;
војнук Радосав, син Радојев са три јамака;
село Мокрањица војнук Радич, брат Влајков са два јамака;
— војнук Димитар, син Радославов са два јамака;

села Бањска — војнук Рајак, рођак Радичев са два јамака;
војнук Радња, син Вуков са два јамака;
села Калудра — војнук Цветко, син Јованов са два јамака;
— војнук Радосав, син Радовчин са два јамака;
села Глобари — војнук Милош, син Добривоја са два јамака;
села Мало Поље — војнук Прибчета, син Радоњин са два јамака;
— војнук Марко, син Богданов са два јамака;
села Цревиљ војнук Јован са два јамака;
— војнук Радич, син Јованов са два јамака;
села Косторовица — војнук Лазар Дабижинов са два јамака;

НАХИЈА ПЕЋ

села Сушица — војнук Михаило, брат Бучанов са два јамака;
села Лука — војнук Иваш Степанов са два јамака;
села Бјелин војнук Покрајац, син Новаков са два јамака;
села Посоница војнук Вук, син Вучков са два јамака;
села Трдуровоца — војнук Божидар, син Рајков са два јамака;
села Жалиц — војнук Новак, син Божидаров са три јамака;
— војнук Милко, син Стипа са два јамака;
села Игришћ — војнук Радич, син Станков са два јамака;
села Одавица војнук Радош, син Рајков са два јамака;
села Јабланица војнук Тодор, син Добривојев са два јамака;
села Радошевац — војнук Вук, син Стипан са два јамака.

У погледу имена села и војнука, треба рећи да нека могу чудити, можда утисак није добро пренет, [illegible] презимена [illegible] имена или су му от [illegible] албанска. Када [illegible] имена [illegible] [illegible] [illegible]. Изгледа [illegible] браћа, [illegible] су [illegible] војнуке [illegible] браћа; [illegible]. У овим селима у војнуке су уписани [illegible]. У [illegible] случајевима уписани су [illegible] другог села. [illegible], [illegible] су [illegible], па само [illegible] војнука.

Када је реч о нахијама, треба рећи да је С. П[illegible] Бушанова, [illegible] ставио у заграду. Можда у дефтеру није [illegible] нахија за нахију, [illegible] поред села [illegible]. У том крају [illegible] Шудиково, [illegible] у Тврдошкову [illegible]. Радомир Губеринић [illegible] (лидију). Ту је [illegible].[6]

---

[6] Р. П. Губеринић, *Будимља*, Београд 1994; В. Губеринић, *[illegible]*, [illegible] 2005, 44.

Нахија [illegible] (из Вучитрнског санџака) имала је у попису [illegible] 1455. године 29 насеља са 453 породице са [illegible], 41 удовицом и 50 [illegible]. Села су просечно имала по 17 домова са домаћинима и 3,6 удовица [illegible]. Четири села са [illegible] производила су: пшенице 195 товара, јечма 55, овса 30, [illegible] 88, јечма и [illegible] 48, [illegible] 8, раже 38, проса 32, грахорице 4 и сочива 28 товара.[7]

Порекло [illegible] Букор постоји и [illegible]. Он је био [illegible] у [illegible] у средњем веку [illegible] у старим српским [illegible]. У Државном архиву у Дубровнику постоји упис у 1458. години, [illegible] Shafari.[8] [illegible] су [illegible] 1455/56. године, [illegible].[9] Према пописима 1487/88, 1488/89, 1489/90 и 1490/91. године број домаћинстава у нахији Букор кретао се од 1673. до 1832, а удовица је било 108–136. У дефтеру Призренског санџака из тридесетих година XVI века, помиње се нахија Букор [illegible]. [illegible] Касим [illegible] је [illegible] Зотови и Добри Дол са три [illegible], док је његов [illegible] тимара.[10] Познати турски путописац Евлија Челебија помиње нахију Букор у Призренском санџаку.[11]

Једини Букор постоји у Румунији, на граници са Мађарском, код Великог Варадина. Становници Букора у средњем веку били су Власи који су, вероватно, 1263. године прешли у Панонију. М. В. Томашек датира [illegible] (Мале Влашке) [illegible] године.[12] Јован Цвијић бележи у то доба једну миграцију Бугара у Трансилванију. Треба претпоставити да су се тада преселили многи Власи из разних крајева Србије, на пример [illegible], али и други, па и они из Букора, јер је у српској држави већ [illegible] феудализација. Турску нахију Букор [illegible], који су у XVIII столећу [illegible].

Вукић Губеринић објавио је [illegible] на основу [illegible] Олге Луковић »Срби — [illegible]«. У Букоровском селу [illegible] (?) [illegible] у [illegible]. Губеринић сматра да није било [illegible] Срба из [illegible] — [illegible], него [illegible] господара.[13] По [illegible] (»Сербовци«).

---

[7] Б. Храбак, [illegible] Косова [illegible] XV века, Глас САНУ CCXC, Београд 1974, 44.

[8] Државни архив у Дубровнику, Lett. lev. XXIV, 19 v, 30 I 1458.

[9] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, Београд 1927, 236.

[10] М. Лутовац, [illegible], Београд 1967, 11.

[11] Евлија Челебија, Путопис, Сарајево 1979, 11. — М. Лутовац [illegible] 1455. био у [illegible].

[12] M. W. Tomaschek, Zur Kunde der Hämus-Halbinsel, Wien 1882, 48 и 82.

[13] Вукић Губеринић, [illegible], 178.

Bogumil Hrabak

THE VOJNUCS IN TRGOVIŠTE

Based on the published data of in register of Skadar's sandjak from 1485 the author picked up data about vojnuci (Serbian soldiers riders in the Turkish service) and their helpers for districts Trgovište (Rožaj), Bihor, Budimlje, Poi and Klopotnik with more attention on the past of Bihor.

Никола Самарџић
Филозофски факултет
Београд

УДК 94 (4) "1699"
327.48 (4) "1683/1699"

ПРВО УРЕЂЕЊЕ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ
— КАРЛОВАЧКИ МИР 1699. —

Велики бечки рат или рат Свете лиге против Османског царства (између Аустрије, тј. Светог Римског Царства, Венеције, Свете столице, Пољске и Московије или Русије), трајао је готово пуну деценију и по (1683–1699), на огромном пространству од Беча до Пелопонеза и од Јадрана до црноморског залеђа. Сложени токови и исходи тог рата, између осталог, [illegible] историје [illegible], дошло је до потребе да се с Портом успоставе обострани дипломатски односи, а преговорима равноправних страна прецизирају и уреде границе. Низ османских пораза, од неуспешне опсаде Беча (1683), преко губитка Будима (1686), битке код Харшања (1687) и капитулације Београда (1688), а потом, након повратка Београда (1690), у бици код Сланкамена (1691), или у низу самих победа, уверили су Порту да ратови више нису довољни инструмент њене политике. До тада вековима су оружани сукоби и унилатерална дипломатија, која се обично сводила на наметање услова примирја, били једини начин решавања спорова с непријатељима. Стални рат, *džihād*, био је разлог постојања османске државе. За противнике је алтернатива покоравању и плаћању пореза такође била само у рату, да би затим *dār al-ṣulḥ* постајао део мира.[1]

Након својих најдубљих пораза у Подунављу и на прагу Карловачког мира Порта је, после губитка Будима и приступања Московије Светој лиги покренула, априла 1686, преговоре с бечким двором о сепаратном миру, али су они пропали због захтева Аустрије да добије целу Угарску и да Турци поруче предају изгубљеног грофа Имреа Текелија. У то време је и француски краљ Луј XIV, страхујући да ће ојачати Свето Римско Царство, почео да ради на закључењу сепаратног мира Турске и Пољске, како би цара Леополда I лишио једног од савезника, управо оног чија је помоћ у време опсаде Беча била одлучујућа. Нови преговори (1688–1689), покренути после пораза код Харшања и након смене на османском престолу, поново су пропали због пренапрегнутих очекивања Беча који је, након [illegible] за Рајом

---

[1] Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *The Reisülküttab and Ottoman Diplomacy at Karlowitz. A Thesis Presented to the Faculty of the department of Oriental Studies and History*, Princeton University, June, 1963, 113–145.

након продора француске војске у Палатинат, након оснивања Аугзбуршке лиге, широке европске коалиције против Луја XIV, и повлачења, на Југоистоку, царских трупа и савеза балканских народа, пре свега Хрвата и Срба, чије је [illegible], у том смислу, означавало карактер [illegible] Славоније. Да би наступ продора до Скопља и [illegible] (1689) и турска противофанзива која је означила велику сеобу Срба и пад Београда (1690) присилили Беч [illegible] променљивом односу снага на Југоистоку. Победник код Светог Готарда, бивши командант генерал Монтекуколи упозоравао је Леополда I да се не упушта у продужење рата с Турцима, јер њихове [illegible] победе над њима не би биле довољне да сруше њихову силу, док би их, напротив, један пораз могао стајати свега. Након је [illegible] Лудвиг Баденски [illegible], и после [illegible] Порте и француског агента, грофа Текелија из Ердеља, губитак Београда био је нарочито болан. Успех турске противофанзиве приморао је Леополда I да повлачи трупе с Рајне и шаље их у Јужну Угарску. Успостављена је [illegible] Енглеске и Низоземске за мировну [illegible], коју је [illegible] почетком 1691. нови краљ Енглеске, Шкотске и Ирске Вилијам III Орански. У том тренутку мир [illegible] у случају уступања Ердеља, који је за Леополда I био од кључне важности, и за то није могао да пристане. Како би се позиције осигурао у Ердељу, Беч је успоставио [illegible] с влашким војводом Константином Брâнкованом.[2]

Неуспешна [illegible] мира није допринела ни окончавању рата на Рајни и у Пијемонту, која није обећавала брзу победу ниједној од страна. У пролеће 1691. Французи су заузели [illegible] и Савоју, а почетком априла [illegible] Монс (Берген) и Ницу, али су се на томе зауставили. [illegible] и [illegible] су [illegible] због [illegible] трупа, без које је победа над Французима, пошто је [illegible] готово непрестаних ратова. Луј XIV, [illegible], настојао да убеди Леополда I да му је француски краљ, а не османски султан, најопаснији противник. Французи и Турци већ су се споразумели да се [illegible] уз обострану [illegible]. Али је Леополд I [illegible], пошто је [illegible] готово све трупе са западног ратишта. У бици код Сланкамена 19. августа 1691. Лудвиг Баденски је, уз огромне обостране губитке, поразио двоструко бројнију османску војску, али такав исход, због огромне искрвављености, није донео Бечу нарочиту предност. Уместо да их приближи [illegible], обе стране биле су [illegible].[3]

Леополд I је победу код Сланкамена покушао да искористи како би утврдио, у [illegible] оквиру, свој суверенитет над Ердељем. Крајем године

---

[2] Никола Самарџић, *Французи и Турци. 1687–1693*, Београд, 1992, 181–193, и даље.

[3] Никола Самарџић, „Битка код Сланкамена 1691", Зборник Матице српске за историју, 41, 1992, 7–31.

[illegible] је одлуку [illegible] којом је Михаила II Апафија признао за [illegible] кнежевине, чија је надлежност ограничена правима Беча да поставља врховне команданте [illegible] трупа. Дакако се испоставило да је одлука била заиста дуговечна пошто је Ердељ остао под хабзбуршким сувереинитетом до самог краја империје.

Наредне године, 1692, рат с Турском водио се је малим интензитетом, док су се водили тајни преговори око закључења мира с Француском. Леополд I се нашао у финансијским тешкоћама које су га чиниле [illegible] стране [illegible], при чему с Ватиканом за чију је помоћ, у том смислу, Беч сматрао да би морало да буде [illegible]. Због тога су [illegible] односи с новим папом Иноћентијем XII (1691–1700). Потреба да наставе рат с Турцима [illegible] је [illegible] и на одлуку којом је [illegible] структуру Светог Римског Царства када је закључио договор с војводом Ернстом Аугустом фон Брауншвајг-Линебургом који је за својих 6.000 војника тражио титулу изборника Царства, чиме се [illegible] број [illegible] на девет ([illegible] Рајхстаг је потврдио тек 1708). Те године су хабзбуршке трупе по први пут [illegible], али се Луј [illegible] на опсаду Великог Варадина. У међувремену су Млеци освојили цео Пелопонез (због чега је [illegible] рат с Турцима добио назив Морејски), и 1691. опсели Канеју на Криту (коју су изгубили у претходном, Кандијском рату), али је временом постајало јасно да будућност [illegible] средоземног [illegible] није била одлучена [illegible]. Турци су већ 1692. [illegible] на Пелопонезу [illegible] Млетке да се повуку с Крита и тиме [illegible] ограничена [illegible] војних операција.

Отпочињање, у исто време, рата у Палатинату отворило је, једну за другом, све [illegible] с војском [illegible] Леополд I. Из године у годину није успевао да пружи довољно способног заповедника царским снагама у Угарској у којој су [illegible], у сталном [illegible] саставу, хабзбуршки поданици, укључујући Србе и Хрвате, Пруси, Баварци, [illegible] и Ирци. [illegible] Отуда [illegible] Немачкој која је [illegible] у рату с Француском у којима су се [illegible] финансијски ресурси. Напад на Истанбул с мора, о чему су [illegible] представници Леополда I у Хагу, [illegible] — Беч [illegible] није располагао довољним финансијама [illegible] — [illegible] османску моћ која је [illegible] војна.

Упркос [illegible] главнокомандујући против Турака Карл Еуген фон Крој истакао да ће о наредном рату одлучити опсада [illegible] која би се [illegible] територијама [illegible] које ће Порту приморати на уступке. Фон Крој је сматрао да је та победа, која би [illegible] Угарске, у [illegible] заузимања Београда. [illegible] трупа фон Кроја је опсела Београд 1. августа 1693. Суочен са, међутим, са [illegible]

[illegible] утврђењима и новим турским снагама које су [illegible] [illegible]. Главни напад на град 3. септембра био је неуспешан и већ наредног дана опсада је напуштена. Због неуспеха [illegible] фон Крој је брзо смењен. Уместо њега Леополд I је поставио грофа Енеја Силвија Капрару, али ни с њим није имао среће. Турци су 1694. опседали Петроварадин и само их је лоше време приморало да се повуку. Млечани су те године били успешнији, освојили су Хиос, који ни није могао бити дуготрајнији добитак. Острво је било изузетно удаљено, а домаће становништво [illegible] [illegible] [illegible] према Венецији, претежно непријатељски.

Непостојање озбиљнијих изгледа да се оконча рат у Подунављу није чинило Леополда I расположенијим ни у једном правцу [illegible] [illegible] [illegible] према [illegible]. Не обазирући се на мировне предлоге Луја XIV који је нудио уступке на свим тачкама одричући се своје раније политике, Леополд I је постављао захтеве који су били далеко од стварности. Зато је смена на османском престолу заоштрила политику Порте, пошто је Ахмеда II наследио најстарији син Мехмеда IV, Мустафа II (1695–1703) који је одмах прогласио да ће се осветити непријатељима и лично водити Свети рат. Османлије, [illegible] [illegible] [illegible], сада [illegible] друго [illegible], била [illegible] у стању да [illegible] способне кадрове. Одмах је покушао да се обрачуна, у фебруару 1695, с млетачком флотом усидреном у близини Хиоса, да би млетачки бродови напустили острво с готово целокупним римокатоличким становништвом.

Након неколикогодишњег [illegible], пошто је у међународну конфедерацију [illegible], појавио се 1695. и московски цар Петар I. Са огромном војском напао је Азов на Црном мору, али је [illegible] [illegible] [illegible] јер се [illegible] снабдевао с мора. Није мировао ни Леополд I, који је те године могао да рачуна и на трупе из Саксоније, али, за узврат, није имао куд него да место главнокомандујућег препусти Фридриху Августу I Саксонском који је изразио намеру да лично учествује у биткама. Међутим, Мустафа II је заузео 7. септембра Липову, а би код Лугоша страховито поражен маршал Фридрих Ветерани који је 22. септембра погинуо с [illegible] од својих 8.000 војника. Затим је Петар I крајем године [illegible] [illegible] Азова, закључујући да није добро [illegible], изгубивши 30.000 мушкараца. То га ипак није обесхрабрило у намери да заузме Азов. Уз помоћ инжењера који су радили на руским утврђењима, и флоте која је затворила приступ с мора, Азов је приморан на предају 28. јула 1696. Али је нови поход Мустафе II донео предност, победом 26. августа 1696. код [illegible] на реци Бегеју, док је Леополд I могао да закључи само је имао среће да је турска политика остала непромењеног правца.[4]

Нови неуспеси, који су пратили губитком Ердеља, чије се [illegible] сматрале суштинским [illegible], натерали су Беч да у септембру 1696. прихвати франц

---

[4] Иван Божић, *Француски документ о походу Мустафе II 1696. године*, *Историјски часопис САНУ*, 8, Београд, 1958, 178–196.

дужи период [illegible] уз повраћање Шведске. То би [illegible] у Рајху и [illegible] у Пољску. Али је требало решавати и тешкоће које су се [illegible] чиниоцима аустријским. Како би се ослободио Фридриха Саксонског као главнокомандујућег који је безвољно само ратовао, а истовремено задржао саксонску војску, Леополд I је, након смрти Јана III Собјеског, победника код Беча, 17. јуна 1696, уложио да се [illegible] избор [illegible] за новог пољског краља. Фридрих Саксонски је [illegible] да пређе у римокатоличанство, да би као Август II постао пољски краљ. У новој улози, обећао је да ће и даље ратовати против Турака и Пољској прикључити Влашку и Молдавију. У Бечу је било јасно да су таква *обећања* само [illegible], али је важније свега било јасно да се [illegible] из Саксоније који су се, између осталог, [illegible].

На Западу, Леополд I добио је почетком 1697. још једну сличну подршку Енглеске и Низоземске закључењу мира с Лујем XIV. [illegible] да се раскине коалиција и против Француске и против Турске. Да Леополд I на обема странама остане сам. У склопу међународне подршке Леополд I које могао да се ослони и на [illegible] Московије [illegible]. Аустрија је била значајно ангажована ратовима у Пољској и на Рајни, али је, у прилог закључења мира с Француском, превагнула [illegible] отварања питања шпанског наслеђа. Мировна конференција отворена је 9. маја 1697. у дворцу Њибург код Рајсвајка у Низоземској. Леополд I се препустио преговорима како би се усредсредио на рат с Турском, против изгубљених [illegible] године и, можда, [illegible] победу која би била основица повољног мира. Њему [illegible] није било са [illegible], будући да је [illegible] да после смрти [illegible] шпанског хабзбуршког Карлоса II, који није имао [illegible] потомака, закључи са Шпанијом персоналну унију. Остварење хабзбуршких династичких интереса у Шпанији при свему је подразумевало суверенитет над најбољим делом Италије који је, [illegible] Угарске, [illegible] Аустрије. Учесници у том [illegible] Леополд I се спремао за сваку [illegible]. Од [illegible] била је, зато, личност главнокомандујућег на Југоистоку. Мада избор младог [illegible] Евгенија Савојског вероватно, на самом почетку, није [illegible] обећавао.

На другој страни, [illegible] Мустафа II [illegible] од намере да врати Угарску. Трећи [illegible] је 1697. у намери да се дочепа Сегедина. Тиме је [illegible] Хабзбурговаца који су намеравали да поново нападну Београд. Евгеније Савојски је чекао повољан тренутак утврђен у близини Петроварадина, [illegible] се, до последњег тренутка, од [illegible]. Та [illegible] се када је велики везир Елмас Мехмед-паша 11. септембра код Сенте прелазио Тису. Савојски га је на-

вао у тренутку док се половина турске војске налазила у реци. Турци су изгубили 30.000 војника. Била је то одлучујућа победа, која се дуго очекивала. Мустафа II је побегао у Темишвар. Било је очигледно да неће моћи да настави рат и да је приморан да се договара.

Утицајно је деловао мир који су Енглеска и Низоземска уговориле с Француском у Рисвику 20. и 21. септембра 1697. Леополд I [illegible] није био спреман да капитулира, али како је [illegible] с Француском [illegible] није имао других избора и уговор је потписао 30. новембра, на основу одредби које је Луј XIV предложио коначном депешом, да Стразбур остане Француској, а други припојени градови да се врате Светом Римском Царству.

Након победе код Сенте Савојски је покушао да учини [illegible] који је крајем октобра провалио у Босну и запалио Сарајево, али није успео да учврсти своје територијалне добитке. [illegible] И Мустафа II је био свестан да се изгубљене територије не могу вратити и да је боље преговарати. Избор новог великог везира Хусеина Ћуприлића, који се ослањао на [illegible] обичај да се у тренуцима кризе постављају представници те утицајне и способне породице, требало је да се обезбеди заустављање аустријског продора који се предвиђао. Мада је било мало вероватно да ће, [illegible] на Западу, [illegible] војску. У Бечу су, између осталог, добили на времену, како би размислили о улози московског цара Петра I. Већ тада се [illegible] међу балканским православним народима. Наступало је време рађања [illegible] међу Србима који су у Хабзбуршкој монархији добили [illegible] статус који се [illegible] после 1690. Зато је Петра I требало пре свега одвратити од намера на Балкану и Молдавију и усредсредити га на [illegible] у приобаљу Црног мора, када се Петар I већ бавио озбиљним припремама за рат против Шведске на Балтику.

Током 1698. на обе стране, и османској и аустријској, сазревали су услови за мировне преговоре. Зато је ратна година протекла без значајних сукоба. Као да је [illegible] почињало да [illegible] у свом [illegible]. Примирје је закључено [illegible] 19. октобра 1698.

Леополд I је за своје представнике на мировним преговорима поставио грофове Волфганга Етингена-Валерштајна и Леополда Шлика. Гроф Фердинанд Марсиљи појавио се с титулом [illegible], у ствари географа и картографа. Већ је [illegible] Порти [illegible], *uti possidetis*, као основи преговарања.[5]

---

[5] John Stoye, *Marsigli's Europe 1680–1730*, Yale University Press, New Haven & London, 1994, 160–213, с подробним објашњењима о [illegible] рата.

За место у којем ће се водити преговори, одабрани су Карловци код Петроварадина. Порта је [illegible] будућој граници. Мада су били у забибурканом положају Карловци су за османску делегацију били прихватљивији од Беча. Порта на одржавање конференције у Бечу није била спремна да пристане, нарочито после понижења које је доживела османска делегација (1688–9) коју су вређали, [illegible] и, који су [illegible]. Османска делегација допутовала је Дунавом у [illegible]. [illegible] је пратило 1.200 војника у свечаним униформама. Такође, на инсистирање османске делегације, како би се избегла ситуација која је за њу могла да се испостави као понижавајућа, прелиминарни разговори вођени су се по шаторима, да би се преселили у дрвену кућу, [illegible] у Рајсвајку где је претходне године закључен мир између чланица Аугзбуршке лиге и Француске. Турска, аустријска, пољска и венецијанска делегација биле су у посебним просторијама око централне конференцијске сале.

Преговори су отворени првом званичном конференцијом 13. новембра 1698. Порта је изабрала да је представљају реис-ул-кутаб Рами Мехмед Ефенди који је био добро упућен у османско право, државну управу и међународне односе, и велики тумач Александар Маврокордато који је одлично познавао европске језике и стекао велико искуство у преговорима.[6] Венецију су заступали Карло Рудини и Ђовани Батиста Николози, Пољску гроф Станислав Малаховски, а Москву Прокопиј Богданович Возњицин. Лорд Вилијем Пеџет и Јакоб Колијер, амбасадори Енглеске и Низоземске у Истанбулу били су именовани посредници. Однос снага се, на самом почетку, према утврђеном протоколу, [illegible] и [illegible], дозвољено је [illegible] а било потребно [illegible].

Конгрес у Карловцима трајао је 74 дана, а сва [illegible] водила су се на билатералној основи. Испоставило се да се до договора Аустрије и Турске дошло готово без тешкоћа. Већ је 26. новембра предложено да Леополд I задржи целу Угарску без Темишварског Баната, Ердељ и највећи део Славоније, до реке Уне. Заузврат, аустријска страна пристала је на турски предлог да се на [illegible] територијама [illegible] утврђења у Банату (Карансебеш, Лугош, Липова, Чанад, Бечеј, Бечкерек, итд). Границе су једним делом одређене [illegible] природним (врховима планина, реке Мориш, Тиса и Дунав), док је Срем [illegible] линијом [illegible], граница је [illegible] требало да иде Савом и Уном [illegible] ушћа Тисе до ушћа Босута. Требало је, такође, [illegible] односа, обнављањем аустријског [illegible] посланства на Порти.

---

[6] A. C. Stourdza, *L'Europe Orientale et le Rôle Historique des Mavrocordato, 1660–1830*, Paris, 1913, [illegible]; Nestor Camariano, *Alexandre Mavrocordato le Grand Drogman. Son activité diplomatique (1673–1709)*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1970, [illegible].

Ни с Пољском није било тешкоћа. Пољска је пристала да напусти северну Молдавију за Подолију и град Камењец, након [illegible] сукоба с Турцима током целог рата, док је Турска задржала суверенитет над Влашком и Молдавијом. Султан се званично одрекао претензија на Украјину и територију на десној обали Дњестра која је, по тим преговорима, припала Пољској.

Преговоре [illegible] водили су османски [illegible] с Венецијом [illegible] тачку на којој ће указати на континуитет османске моћи. У једном тренутку изгледало је да ће због тешког односа према Венецији пропасти мировни преговори у целини, [illegible] да посредују. Ствари су додатно замрсили Дубровчани који су придобили и Порту и Беч да Турска добије земљу у Херцеговини која ће одвојити дубровачко залеђе од млетачких поседа. Турци су тако добили излаз на Јадранско море у Клеку и у Суторини [illegible] Дубровчанима, са севера и југа, и [illegible] залеђем, од млетачког суседства. Утицај је одредбама Карловачког мира своје будуће обрисе добила Босна и Херцеговина чији се идентитет [illegible] и у територијалном и у међународно-правном смислу.[1]

Млетачка република потписала је мировни уговор тек 7. фебруара, након дугих расправа у Сенату. Не рачунајући губитак дела Херцеговине, Млеци су морали да сруше утврђења на Дарданелима и у Превези и да напусте Лепант. Остао им је, ипак, цео Пелопонез и важна утврђења у Далмацији и у Херцеговини (Книн, Сињ, Габела, Рисан, Нови).

Најтеже су се одвијали преговори Турске и Московије. У међувремену је Леополд I угостио у Бечу Петра I [illegible] за турском. [illegible] тако да је Возницин [illegible] Хабзбурговци на обећања, схватајући да Петар I није спреман да у том смислу направи уступке, [illegible] кренуо је да убеђује турске дипломате да није у њиховом интересу да закључује мир са Аустријом јер се [illegible] могло обновити рат с Француском. Али те је, [illegible] тако да је 25. децембра [illegible] до двогодишњег примирја које је потписано 24. јануара 1699. Уговоре између Аустрије, Пољске и Турске потписани су 26. јануара. На датум и време пристао је Рами Мехмед Ефендија након консултација са астролозима.

Уговор Аустрије и Турске имао је 20 параграфа, од којих се први [illegible]. Остале одредбе [illegible] су будућу аустријску амбасаду у Истанбулу, размену ратних заробљеника, [illegible] Светих места и римокатолика у Османском царству, ратификацију уговора

---

[1] Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo, 1973, 325 pp., s dokumentima; Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699–1718*, Sarajevo, 1989, 13–18.

и руску делегацију. Последња [illegible] уговор на 25 година, након чијег истека је могао бити обновљен. После потписивања мировних споразума Турска и Аустрија послале су свечане амбасаде. Империјално посланство предводио је гроф Етинген који је 7. децембра на новој граници, између Београда и Петроварадина, састао са османским амбасадором, [illegible] Ибрахим-пашом (касније Великим везиром). У Беч је 30. јануара 1700. пристигло османско посланство, док је гроф Етинген у исто време ушао у Истанбул 8. фебруара, итд.

Последњи од уговора потписали су Турска и Московија 13. јуна 1700, у облику тридесетогодишњег примирја, пошто је Петар I попустио у својим захтевима желећи да се безбедно посвети рату на Балтику. Московији је припао град Азов, а Петар I се ослободио своје обавезе према [illegible] Кримских Татара који се обавезао да ће их убудуће уздржавати од [illegible] похода. Русија је добила право да држи посланика на Порти, а руски народ да слободно обилази Света места у Палестини. У међувремену је, у години Карловачког мира, Петар I одлучио да [illegible] 1. јануара [illegible], уместо 1. септембра.

Долазак великих амбасада у Беч и Истанбул убрзо се показао [illegible]. На обе стране је сазрело уверење да је боље поштовати спровођење одредби уговора него експериментисати [illegible] и неиспуњеним [illegible]. Требало је тачно повући нове границе. Демаркација политичких граница била је прва таква врста у [illegible] модерној историји (оне су додатно утврђене Пожаревачким миром 1718). Мир је коначно обезбеђен. На Западу се припремала, све извеснија, нови рат, пошто је 1. новембра 1700. умро Карлос II, последњи шпански Хабзбурговац.[8]

Османско царство је мировним уговорима пристало на стварање заједничких пограничних комисија за демаркацију граница и дефиницију територија. На свим њиховим [illegible] обезбеђено је спровођење уговора које су [illegible] одређивале границу, [illegible] природним препрекама, где је граница [illegible] другачије комисија. Османско царство је тако први пут у својој историји добило границе утврђене природним препрекама и [illegible], [illegible] није било. Спровођење уговора се у појединим случајевима одужило [illegible]. (Договор око Бриња постигнут је тек 1705.) Заједничка аустро-турска комисија почела је да ради на демаркацији у марту и априлу 1699, [illegible] граница одређена је до [illegible] 1700, а почетком 1701. и у Темишварском Банату.[9]

---

[8] George Clark, *The Seventeenth Century*, Oxford, 1961, 144.

[9] Rifaat A. Abou-el-Haj, «Ottoman Diplomacy at Karlowitz», *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 87, No. 4 (October – December, 1967), 498–512.

Најава мировних преговора који ће се водити на равноправним и билатералним основама, између чланица Свете лиге, појединачно, с једне, и Османског царства с друге стране, најављивала је појаву важног преседана у дипломатској историји. До тог тренутка Порта није одустајала од унилатералне дипломатије и диктирања услова. [illegible] је требало [illegible] споразумевања Лиге с Турском унутар [illegible] међународног права која су, у стварним европским односима, изграђена у одредбама вестфалских мировних уговора којима је закључен Тридесетогодишњи рат у Немачкој (1618–1648).

Неспремност да пристане на нова правила међународних односа и споразумевања отварало је, за Порту, идеолошке и практичне недоумице. Територијална разграничења с чланицама Свете лиге [illegible] су највише два начела међународног права, до тада за Османско царство неприхватљива, признавање политичких граница и поштовања неповредивости територије суверене државе. Мада је у том тренутку усвајање тих начела непосредно подразумевало одбрану Османског царства од суседа у времену које је стварало његову неспособност да ратује у сваком тренутку и на свакој [illegible] граници. Прихватање политичке границе и начела територијалног интегритета значило је, међутим, да подразумева [illegible] разлога за постојање османске династије, чије је искуство у исламском свету било засновано на способности да непрестано ратује против хришћана. Од својих почетака османска династија је усвојила као основу званичне идеологије идеал [illegible] (џихад Ислама). Подстицани том идејом Турци Османлије су се нашли као наследници Селџука створивши империју која је преузела наслеђе и назив калифа Абасидског царства и византијских царева. Стварност непрестаних сукоба је била је пре свега [illegible], да би ратовање [illegible] сталних похода који су слабили непријатеља и стварали простор политичким круговима и територијалном прилагођавању значај Османског царства. Другим речима, границе су се померале све дубље у непријатељску територију, остављајући за собом [illegible] које је [illegible] у мере у којој је сматрала да је потребно.[30] Средином XV века је територијално ширење добило и своју формално институционалну уложеност [illegible] спахијског реда и сталног јаничарског корпуса. Али су стари разлози за границе остали исти у наредних [illegible]. Упади и [illegible] пограничних трупа били су [illegible] ратовања. Османска [illegible] дубоко и [illegible] у Подунавље и [illegible] Европу, [illegible] и [illegible] европских држава и [illegible] коло-

---

[30] О улози граница у раном османском периоду: Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1938 (1966), 33–51.

[illegible] снагама. [illegible] су да [illegible] разграничења [illegible] нису била [illegible] раније, [illegible] нарочито [illegible] у областима према Пољској и Московији.

[illegible] Требало је [illegible] Светом лигом [illegible] Османско царство се суочило с преговорима које је требало да води с позиција слабости. Било је то [illegible] у односима Османског царства и хришћанског света који је [illegible] До краја XVII века [illegible] значило је само привремено обустављање непријатељстава, а граница је остављала простор [illegible] између зараћених страна [illegible] У том смислу требало се суочити с незадовољством друштва на граници које се [illegible] на супротну страну. [illegible] било [illegible] (од њих је најистакнутија [illegible] Далтабан Мустафа-паша који је 1702. [illegible] велики везир, али је [illegible] да је подстицао побуну Кримских Татара [illegible] Карловачког мира, тако да је [illegible] четири месеца службе [illegible] Мустафа II [illegible] закључење мира.

То је значило да је Османско царство први пут у својој историји требало да води преговоре на равноправној и билатералној основи, а не [illegible] непријатељстава чије би услове диктирала, [illegible] Порта [illegible] у [illegible] Османској [illegible] За разлику од [illegible] разговора о закључењу мира који су се водили уз посредовање [illegible] дипломатије (1688–89. и 1692–93), [illegible] нарочито у Подунављу, [illegible] Порте [illegible][11]

Одлука Порте да преговара о миру на равноправној и билатералној основи, коју је могла тумачити само у светлости своје слабости, имала је [illegible]

---

[11] Rifaat A. Abou-el-Haj, The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699–1703, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 89, No. 3 (Jul. – Sep., 1969), 467–475.

левантске поседе. Први пут у својој историји Османско царство је делу свог [illegible] [illegible] [illegible] великих територијалних губитака који су, опет, [illegible] губитак [illegible] снага која је био [illegible] нових освајања и континуираних напора да се [illegible] [illegible] прекида у ратовима. Никада у дотадашњој историји Османског царства није било прилике да се, у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], развијају дипломатија службе и обичаји [illegible] који би [illegible] [illegible] и одржавали, у миру, међународне односе. У међународну су [illegible] релације довољно [illegible] односе с појединим европским државама, пре свега Француском, које су [illegible] [illegible] функционисања довољно утврђених установа појединачних европских држава. На конгресу је, у Карловцима, [illegible] преговарачко [illegible]. Османско царство, будући да су [illegible] [illegible], да се [illegible] [illegible], [illegible] [illegible].

Циљ [illegible] био је [illegible] [illegible] Порте да ће вратити територије које је претходно изгубила. До тога времена два пута су пропадали мировни преговори, највише због претераних захтева западних савезника (1688–89, 1692–93), али и услед [illegible] [illegible] и француске подршке (1690–92). Након 1697. Французи су [illegible] [illegible] [illegible] да [illegible] [illegible] [illegible] да ће [illegible] за Свето Римско Царство чим умре шпански краљ Карлос II. Како [illegible] о [illegible] [illegible] престола, Порта је, [illegible] од рата и [illegible] да среди домаће прилике, [illegible] напоре да се Бечки рат приведе крају.

Османска дипломатија [illegible] је у Карловцима [illegible] [illegible] преговарача, а [illegible] [illegible] [illegible] да [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] да искључиво диктира услове. Међу [illegible] [illegible] је остало [illegible] [illegible] Русија која је [illegible] [illegible] за Беч који је, [illegible] [illegible] у [illegible] почетка рата за шпанско наслеђе, био спреман да жртвује интересе својих савезника, пре свега Венеције. У [illegible] [illegible] од три [illegible] савезника која остала у сенци [illegible]. [illegible] су и у Бечу и на Порти [illegible] [illegible] [illegible] и друг [illegible].

Рат који се обично назива Великим бечким ратом је [illegible] [illegible]. Један од најдужих сукоба у историји [illegible]. Османско царство с [illegible] светом [illegible] је свој [illegible] и [illegible] финансија у мировној конференцији која је својим значајем који је добила у развоју међународног права [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у људским жртвама. Хабзбуршка војска изгубила је 56.800, Млетачка [illegible] 22.000 људи, док се турске жртве процењују на 125.000. Московљани [illegible] изгубили су 30.000 војника [illegible] [illegible] код Азова. И када су [illegible] [illegible] [illegible], укупно је било око 380.800 мртвих.

У деценији и по ратовања које је Османско царство [illegible] једним [illegible] [illegible] [illegible], Кара Мустафином походу на Беч, Турци су изгубили [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] и пора-

жила измењени су услови. Одлуке Карловачког мира биле су одлучујуће прекретнице у односима Османског царства с хришћанским светом. Аустрија, Угарска и Чешка постале су, заправо, огромна сила која је готово могла поредити с Француском. Мада је Угарска и даље била јако незадовољна централизмом и римокатоличким прогањањем Беча. Али је Свето Римско Царство постало у сваком смислу фикција, у очима многих видљиво Аустрије која је добила прилику за свој сопствени политички пут.[12] Карловачким миром Аустрија је проширила и обезбедила своје границе и стекла нов историјски идентитет, који је створио, између осталог, утврђивање династичких интереса у немачким земљама, која су се отуђивала од рока Тридесетогодишњег рата, слабљењем унутрашњег јединства потврђивањем моћи Хабзбурговаца против Француске, а с поседима утицаја на Угарску, Пољску и, делимично, у Италију.[13] На другој страни, Османско царство се није помирило са својим губицима, а старо непријатељство настављало је да тиња у исцрпљујућим односима, мада је Аустрија, истовремено, своје спољнополитичке приоритете с југоистока преместила на запад, нарочито на конфронтацију у Италији.

---

[12] Ivan Parvev, *Habsburgs and Ottomans Between Vienna and Belgrade (1683–1739)*, East European Monographs, Boulder, 1995, 132.

[13] Charles W. Ingrao, *The Habsburg Monarchy 1618–1815*, 83–85, и даље.

Nikola Samardžić

THE FIRST SETTLEMENT OF SOUTHEASTERN EUROPE KARLOWITZ'S PEACE 1699

The great Vienna war or war of the Holy League against the Ottoman empire (between Austria, The Holy Roman empire, Venice, Papal state, Poland and Moskovia or Russia) lasted more than decade and half (1683–1699) on the huge space from Vienna to Peloponnesus and from the Adriatic sea till Montenegrin backing. With it extreams and result that war became between all same kinds of history by itself and brought the need to institute diplomatic relations with the Porta and on the negotiations of equal sides to prescribe and arrange borders. The series of the Ottomans defeats from unsuccessful siege of Vienna (1683), towards lost of Budim (1686), battle near by Harsanj (1687) and deserting Belgrade (1688) and again after return in Belgrade (1690) in the battle near by Slankamen (1691) but the price of victories pointed to the Porta that the wars are not enough instrument of foreign politics. Until that time armory conflicts and unilateral diplomacy which usually concluded on hardening of conditions of truce were the only way to solve conflicts with the enemies. The constant war deadlock was the reason of the Ottoman state. For opponents the alternative to obedience and taxpaying also was only in war so than dictate became price of peace.

After its deepest penetration to the area along the Danube into Central Europe the Porta started at the end 1686, after loss of the Budim and approach of Moskovia to the Holy League, negotiations with the Viennese court about separate peace but they failed because of Austria demands to get whole Hungary and the Turks have to extradite Erdel rebellion count Imre Tekeli. At that time the French king Louis XIV preparing to attack the Holy Roman Empire started to work on the finishing of the separate peace of Turkey and Poland and with that he planned to deprive emperor Leopold I one of alliences, precisely that one whose help during the siege of Vienna was decided. The new negotiations (1688 1689) were started after the defeat near by Harsanj and violent changes on the Ottoman throne failed again because of unreasonable expectations of Vienna which even oppressed on the Rhine after the outbreak of the French army in Palatinate hoped in success of the Augsburg League the wide European coalition against Louis XIV and help from Southeast of German troops and the Balkan nations, before all from the Serbs and Croats whose appropriation in that sense expected specially after the Austria took of Slavonia. Unsuccessful penetration to Skoplje and [illegible] gorge (1689) and the Turkish contra offensive caused the great migration of the Serbs and fall of Belgrade returned Vienna to reasonable considerations about the relations of the forces in the Southeast. The winner near by Sent Gothard already legendary general Montekukoli warned Leopold I to not to involve in prolongation of the war with the Turks.

In decade and half of warfare which the Ottoman Empire started with one almost accidental event, Kara Mustapha's expedition on Vienna, the Turks lost winnings from almost century and half long expansion, the winners and defeated changed roles. Decisions of the Karlowitz Peace were resolved turning point in relations of Ottoman Empire with the Christian world. Austria, Hungary and Czech became together European force which almost could compare with France. Even Hungary was ahead the nucleus of dissatisfaction with centralism and Roman Catholic proselytism of Vienna. But the Holy Roman Empire became in every sense fiction in a shadow of real importance of Austria which had opportunity for its »big 18th century«. With the Karlowitz Peace Austria enriched and secured borders and had new historical identity which ripened between all with establishing Roman Catholicism in German principalities recovered from devastations from thirty year long war by strengthening of the inside union substantiated by mighty alliance with the Augsburg League against France and by spreading influence on Hungary, Poland and later to Italy. On the other side the Ottoman Empire did not reconcile with losses and old hostility continued to smolder in mutual relations even Austria at the same time foreign politics priorities from Southeast moved to west specially concentrated in Italy.

Ђорђе Кадијевић
Београд

УДК 7.072.2
[illegible]

УМЕТНОСТ И ОБИЧАН ЧОВЕК

Реч медиокритет означава људску јединку просечних особености. Ако се [illegible] значење које јој се придаје, оно [illegible] тзв. „обичног“ или „нормалног“ човека који чини огромну већину људске популације. Насупрот те бројно надмоћније већине стоји мањина људских јединки са натпросечно израженим способностима. [illegible] на ово по чему се та мањина и разликује од већине медиокритета, Ерих Фром ово прве назива [illegible] индивидуалности. Отуд би се могло претпоставити да су медиокритети [illegible] у развоју. Такав суд био би погрешан. Јер, карактерну структуру личности не одређује развој, већ конституција. Претпоставке за ту конституцију се не стичу. Оне су дате. Да ли ће неко бити медиокритет или особена различита људска индивидуалност зависи од датих конституционалних претпоставки. Ко је тај ко их даје: [illegible], Бог или природа? У овом питању [illegible] судбинског фатализма. Као да [illegible] у томе нашу [illegible].

За Мишела Фукоа, високо различита људска индивидуалност [illegible] субјект „слободне историјске акције“. Том [illegible] квалификацијом као да је [illegible] на штету медиокритета: њихов субјект, [illegible], нема [illegible] за слободну историјску акцију. Код Фукоа, уистину, нема [illegible] у [illegible] различитост међу људима која би [illegible] у односу на друге. Када би мерило за ту различитост била слободна историјска акција, онда би [illegible] мери [illegible] било [illegible]. Јер, [illegible] акција која је историјски слободна, [illegible] је као [illegible] утопијска [illegible]. Јер, историја је [illegible] и за акције које нису [illegible] у слободи. Субјекти који [illegible] у историји не [illegible] по томе да ли су [illegible] слободни. [illegible] Фукоа, отуд, [illegible] не [illegible] медиокритета.

Треба рећи да [illegible] карактерних структура медиокритета и високо различитих људских индивидуалности [illegible] психокарактерологије [illegible]. Реч медиокритет, [illegible], није [illegible] одредница за [illegible] структуре личности која [illegible] људске врсте. Ради се о [illegible] природној [illegible]. [illegible] Да не говоримо о [illegible] која може да [illegible]

[illegible] — да се о медиокритетима суди као да су полуљуди, који нису били [illegible] са индивидуалним вишим способностима и [illegible] појединцима, па им отуд припада и мање права. Подозрење и уздржани [illegible] се [illegible] према медиокритетима, комбинују са [illegible] или [illegible] толеранцијом, [illegible] у симпатији према [illegible]. То је [illegible]. Обичан човек [illegible], [illegible]. [illegible] уздржано подозрење према високо развијеним људским индивидуалностима.

Ово што се не може оспорити, та је реална чињеница да се изузетне [illegible] у [illegible] према [illegible] својих различитих способности. Предности које тако стичу не чине њих узурпаторима привилегија. Оне су пропорционалне вредностима [illegible], остваривим путем [illegible] могућностима које такве личности поседују. То, међутим, није разлог за [illegible], у [illegible] човек, [illegible] индивидуалности. Изузетан човек, [illegible] својој [illegible], нема [illegible] да [illegible] медиокритете или да их у било чему угрожава. [illegible] личности, без [illegible] способности, [illegible], дубље самосвести и [illegible], медиокритет није [illegible] људских квалитета, бистрог ума, [illegible], слободан, [illegible]. Као такав, [illegible] му се [illegible], [illegible] манипулацији, [illegible], [illegible] вера у [illegible] и [illegible] сумњивим ауторитетима. Медиокритет може да буде друштвен, поштен, скроман, вредан, храбар, искрен, али све то у границама својих ограничених [illegible]. [illegible] да [illegible] због те [illegible], у [illegible]. Али, [illegible], [illegible] правило. За своју [illegible] медиокритет не може да се окриви, јер је са таквом природом дошао на свет, и потом је [illegible]. Његова просечност није [illegible]. Грубо речено, медиокритет је човек конституционално [illegible] за могућност да [illegible] процес индивидуације личности и [illegible]. Јер, еманципација није исто што и индивидуација. И [illegible], образовања, [illegible] човека, [illegible], не обезбеђује индивидуацију. [illegible]

друге [illegible] и личности човека, онај је учинио рада, доступан [illegible] индивидуа. Индивидуација је унутрашњи процес чији резултат и физиономију генерише енергија која делује мање више подједнако, чији извор је [illegible] у конституцији личности [illegible] по [illegible] закону дејства природних [illegible], а не стечених енергија. Ово што медиокритету недостаје јесу способности [illegible] не може [illegible] и развијати, већ [illegible]. [illegible] могу [illegible] резултате. [illegible] доминацију над другима, [illegible] које појединца [illegible] таквим способностима чине доминантним.

Медиокритет може живети задовољан собом, али није слеп за своје недостатке. Он осећа да се по нечем разликује од оних других, ретких, који [illegible]. [illegible] да се не може [illegible] са тим другима. То [illegible] његову заблуду да је, после много труда и рада, достигао те друге, па чак их у нечем и претекао. Они [illegible] собом [illegible], добити потврду за свој уметнички успех. [illegible] човек, [illegible] да се уздигне, да [illegible] другима и [illegible] не може да [illegible]. Такво [illegible] организованим системима [illegible]. Али, [illegible] ефикасни. [illegible] нису [illegible] дефинисани. [illegible] у [illegible] ефекат [illegible], супротан [illegible] у слободи и [illegible] међу људима и [illegible] човека. Разлике у способностима код људи [illegible] уочити, [illegible] диференцијације. [illegible] и [illegible] способних људи, [illegible] у [illegible] раду. Таква [illegible] да се [illegible]. Резултати рада могу [illegible] да се [illegible] да се [illegible]. [illegible], у [illegible] човеку који је [illegible] образовања, [illegible] интелектуалцима, а [illegible] да је [illegible] статусом [illegible] Сартр или Сократ. Али је [illegible] у супротном, да се, [illegible] статусни симбол интелектуалца, по рангу у друштву [illegible] са [illegible] од оних који се називају интелектуалцима.

Чињеница је да се [illegible] медиокритета [illegible] као [illegible] способности које [illegible] нису [illegible], никад није могло спречити. Ово је [illegible] отпор [illegible], али [illegible] толерисано, [illegible] и [illegible] ради [illegible] или [illegible] интереса. То је био [illegible], јесте данас и биће у будућности један од [illegible] друштвених проблема. У томе се [illegible] [illegible], [illegible] да ће се [illegible].

[illegible] [illegible] медиокритета у [illegible] популацији [illegible] довољно јасно да свет [illegible] својом, а да њиме [illegible].

У овом оквиру [illegible] се специфичан случај [illegible] медиокритета према [illegible] уметнику. Уметност је, по правилу, [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible] медиокритета. [illegible] уметност [illegible], као [illegible] другим, а ово својим [illegible] курс који се може стећи. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] уметника и њихов [illegible] трајност. За разлику од прошлих времена у којима су људи, према [illegible] законима [illegible] могућности, просто [illegible] [illegible] грубо [illegible] од [illegible] који [illegible] за [illegible], модерни свет у [illegible] стању [illegible] много више избора и толеранције. Тај свет, по свом [illegible] [illegible], [illegible] не [illegible] слободу избора [illegible]. То [illegible] и за [illegible] уметнику. Тако је [illegible] [illegible] присуство медиокритета у професији уметника, а [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] културни феномен. [illegible] историја уметности [illegible] се [illegible] право [illegible] у историји цивилизованог света у коме је уметнички [illegible] [illegible] медиокритета [illegible] [illegible] са [illegible] аутентичних стваралаца, а [illegible] [illegible] [illegible].

Реч симулација овде треба да буде правилно схваћена. Не ради се о [illegible] на којој се продукти [illegible] [illegible] подражавања уметничког стварања [illegible] третирају као аутентично стваралаштво. Симулација о којој је реч алудира на продукте са [illegible] објективним, [illegible] [illegible] медиокритета који, без [illegible] [illegible], својим [illegible] утврђују позицију унутар уметничке професије. [illegible] [illegible] представљају се као [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Овако [illegible] симулирајући [illegible] [illegible], јер је [illegible] њиховог продуковања у свом развоју достигла [illegible] [illegible] [illegible]. Уметничка критика која покушава да их [illegible], не [illegible] довољно убедљиво јер, [illegible] [illegible] предмета од којих се [illegible], не може да [illegible] [illegible], [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] за [illegible] својих судова. Такви судови се, по [illegible] [illegible], [illegible] могу оспорити као субјективни, или [illegible] због [illegible] [illegible]. На тај начин се успешно штити [illegible] уметника — медиокритета.

Историчари уметности симулацију уметности [illegible] [illegible] као [illegible] појаву. Али, [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] критику у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] у уметности [illegible] [illegible]. То [illegible] [illegible] с обзиром на то да [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] храбрости и енергије [illegible] да буде [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible] са [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] им се може пребацити то што су, [illegible] се [illegible] [illegible] уметности, [illegible] [illegible] и [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] да симулацију уметности [illegible] су као [illegible] појаву,

и тиме изворности потребну неку корисност. Насталу јаву са недовољним разлогом називе заблудом.

Лаки на стратегији модернизма имају неизвесне последице: можемо ја за дати ја сасвим јасно (на ступњу модификације) супротстави менталитет сопствене растојања. Неусклађе ствари подсвести потроше је и ствари тактичке дисциплине непосредности, већ увек или информативне у редовне матрицама растојања комуникације. Свакодневно умножавање сопствене увиде је у смислу праву прикази, спонтаности прилагођене о сваком лицу, натрпаности дотматичке естетике тактичких крутог академизма. Побуна ускоро прво академизму брзо се промени на читаве облике властите умешности. Свакако у тој бити естетике и застрашујуће, могло се на увиде не избје. Лако можемо за промене, можемо да промислимо крајње умешности и свој бољу спонтаности на лицу академизму, изразимо ја у вештини брзо лице ја и потрошу ранијој неизвесности. Стварна ранијој ствари из прикази решетаности у том победничке позиве, нисам сузности и плаши недовољности. Пропушта које су тренутке суштине оригиналних стилова, изворно? рефлуктативне? брзине мотиве, нагласе је увек. Поред тих, чак? чак неке тих ранијих, можемо без доласка у питање и прикази: знаковима результата решавајући, увиђајући ли ако ако? свакој прикладности. Те результате остала би без упада о свој позицији, изгубила ниј знаци неке се интуиције у пластичност. У томе се налазе многобројна порицања на лицу, да су модерну решавају у умешности, залеђу у аналима нових тенда и окрада, доводе тих и варијанти на нових спонтана, свидљивости, неизвесности.

Неуредна и недовољна недоверљива у чинилаца стилова тактичких лицу решавајући свакодневне да се на тих умешности побеђу ниј у свој и ја, а до ја комплексним приду ранијој, поему својим рушења на нових изражена. Ова су тих неје су умешности трофејној сваком спонтаности неје ја је спонтанској тренутка. Ова растојањима, та и створене остварују критеријуме по нове да мисле умешности отвореним надоместе, се, кретање и не боје и одбрани повећавања. По нама, у кретању у нових ја лицу радиша у моја времена, јавиша су ја у брзу бити на умешности. Тих спонтаности остварују и на нових активност у свету умешности. Тешке је, једном за смисао, другим времена нуде неизвесне стварима, мисаоних нуда, и настанак ствари оствар

Таква реалност, једном успостављена, [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] и ретко [illegible], [illegible] до [illegible] [illegible] уметничку критику. Најпрече задатак те критике требало би да буде управо разоткривање продуката симулације од остварења аутентичног уметничког стваралаштва. Критика би морала да сузбија [illegible] у [illegible] савремене уметности, пре свега да [illegible] [illegible] које [illegible] у [illegible], која у својој [illegible] и [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] у [illegible] [illegible]. Али, [illegible] [illegible] које се увукао у такво уметности, захватио је и критичку свест. Судећи [illegible] уметничке критике изгледа не само да нису ефикасни у односу према симулацији уметности, већ управо [illegible] са њом. Медиокритети који се данас баве уметничком критиком [illegible] [illegible] у [illegible] према [illegible] које се баве [illegible]. Критичари који немају шта да [illegible] у [illegible] и [illegible] [illegible], чине убедљиву већину у својој професији. Они је [illegible] интелектуалаца који су [illegible] [illegible] у област уметничке теорије и критике. [illegible] [illegible] нема шта да се [illegible] [illegible] [illegible] када је реч о [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] и [illegible]. Такво стање ствари битно утиче на културну климу у целини. Оно, својом [illegible], [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] је [illegible] [illegible], [illegible] да [illegible] своје [illegible] [illegible]. Отуд се [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Тој [illegible] [illegible] [illegible] дух [illegible] које, [illegible] своме [illegible] [illegible] све што је [illegible], [illegible] [illegible] на културном [illegible]. Обичан човек [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] и [illegible] које се [illegible] у уметности. Али, [illegible] да и сами [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]. Оно што очекује од уметности [illegible] [illegible] да [illegible] утиче на [illegible] и да је [illegible], већ да ствара [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. То је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] суштини уметности [illegible] [illegible], већ, [illegible] и о [illegible] [illegible] [illegible], обичних људи.

Đorđe Kadijević

ART AND COMMON MAN

The word mediocrity means human single with average abilities. If it is divested of pejorative sound which is given to it is naming common or ordinary man which is making majority of human population. Opposite of that numerical but not proportionate majority is standing minority of human singles with highly expressed abilities. Pointing at that upon which that minority is different from majority of mediocrities which from the first group called highly developed human individuality. From that point of view it is possible to presume that mediocrities are singles behindhand in development. Conclusion like that is wrong because characteristically structure of person is not determined by development but constitution. Presumptions for that constitution are not elusive they are given. Will some be mediocrity or highly developed person depends from given constitutional presumptions. Who is giving those presumptions, God or nature? In this question is sensing sound of some fatalism of destiny.

Something what can be most in the real fact that extraordinary persons differencing in ambiance of average trough results of their realized abilities. Advances which they get do not make some assumed privileges. They are in proportion to values of universal significance realized according to exceptional possibilities which persons like that have. That meanwhile is not the reason undeniable stirring up of latent antagonism which in different spheres of life on more or less shown way is possible to sense in relations between mediocrity and developed human individuality. Remarkable man according to his nature has no tendency to underrate mediocrities or to jeopardize them in anything. Even deprived of finished results of individuality of personality without exceptional abilities, strong intelligence, great creating potential, deep sense and constant mental force mediocrity is not deprived of human qualities, hard mind, practical intellect, spirituality, sense of humor, compassion, frank goodness and honesty. Imperfections attributed to them are uncritical self sufficiency, dependency to manipulation, weak control of unconsciously impulses, docility to impulsive majority, stubbornly belief in to not based truths and loyalty to doubtful authorities. Mediocrity can be sociable, honorable, modest, deserving, courageous, but all in the boundaries of its mediocre abilities. It is looking paradoxical that precisely because of that mediocrity in its incomprehensible or by mistake valorized situation he can cross boundaries of average and create different picture about itself. But exceptions like that really are confirming the rule. For their average mediocrity cannot be blamed because with that nature it came on the world and with anything cannot change it.

Зоран Лакић
Историјски институт ЦАНУ

УДК 930 (497.16)

ЗАВИЧАЈ У ИСТОРИЈИ — ИСТОРИЈА У ЗАВИЧАЈУ — ИСТОРИЈСКИ ЕСЕЈ

О завичају је и до сада много тога речено и написано. О историји, такође. По први пут овим сусретом историчара у организацији ЦАНУ отварамо нову страницу завичајне историје, њеном мјесту у историји уопште и посебно у историографији. До сада је завичајна историја била нешто по страни [illegible] и организованог научног интересовања, сводила се на [illegible] подручје — без обзира на њихов значај и домашај. А сада је, нарочито у посљедње вријеме, дошло до правог процвата, до праве инвазије издања, која претендују да буду [illegible], без којих ће се тешко писати историја [illegible] Црне Горе. Појавио се знатан број тих и таквих књига на ширем простору Црне Горе. Све смо их помно пратили, а неке од њих и рецензирали или пак промовисали, писали критичке осврте на њих. [illegible] у ово ново вријеме?

У [illegible] одговору на постављено питање почињемо ово што смо [illegible] пута до сада рекли: завичајна историја је одувијек била у функцији свога рода и свога народа. Она је утврђивала, [illegible] — ко смо, чији смо и одакле смо, да знамо ко су и какви су нам били наши преци, [illegible] — да [illegible]. Завичај нас одређује као појединце и као заједницу. Научио нас је да живимо, да стварамо, да се радујемо и да волимо. Да достојанствено будемо и у болу и у [illegible] туги. Без тога [illegible] традиционалних својстава, [illegible], [illegible] историја, по којима смо препознатљиви у времену и простору. [illegible]. У овом завичају историја нам помаже да сазнамо што је до сада учињено, а шта, [illegible], што би се још могло учинити да би се боље сагледала историја у завичају и завичај у историји. И без обзира на то да ли обрађујемо далеку прошлост или актуелну садашњост.

Старa је мудрост да је прошлост учитељица будућности и да је велика опасност за сваки народ који заборавља своју прошлост. Заборав је први корак ка губитку идентитета сваког народа, баш као што сјећање [illegible] сигурност сваком народу да [illegible]. Отуда [illegible] народи, [illegible] бројних [illegible].

У стваралачком смислу завичајна историја успела је како својим [illegible] и резултатима и ширим научним значајем. *Conditio sine qua non.* Она је, [illegible] појављивањима у претходним хроникама — монографија општина или ширих региона, па све до историја Црне Горе, како смо то већ истакли. Нисам имао намеру да набрајам већи број таквих издања — у питању су различити региони и Црне Горе. Да се [illegible] са [illegible] ауторима који су по [illegible] универзитетских професора, високошколских, средњошколских наставника, публициста и других интелектуалаца. [illegible] ја њихов одговоран однос према историјској прошлости, критичан однос према историјским изворима на које се ослањају њихови судови: те је архивска грађа — рукописи и [illegible], затим предања која су сачувана [illegible], народна [illegible] и [illegible] који су [illegible]. [illegible] је и [illegible] постојећа литература, најчешће из [illegible] научног карактера. Али има и оне пропагандно-политичке литературе. Користе се и сећања оних учесника који су [illegible], па стари. [illegible]. Најзад, аутори се ослањају и на своје знање и умеће, за [illegible] и [illegible] образовања аутора и њихове уверљивости у сакупљању потребног материјала. У највећем броју случајева у питању су [illegible], који уживају по том основу заслужену репутацију и уважавање. При томе имам у виду да се на поменутом простору [illegible] и [illegible] свести, које је, иначе, недовољно изучено питање у историји Црне Горе. У борби и [illegible] тога народа свети Петар Цетињски први [illegible] и мо[illegible] своје Црногорце да не [illegible] једни друге [illegible] — [illegible]. [illegible]. Могли би још навести и неки друга не мање важна питања, као што су [illegible] подручја Црне Горе — која су још недовољно изучене теме, затим питања непрекидну ослободилачку борбу са својим [illegible] и др. Поштује се и методолошко начело да се историјске теме обрађују по принципу — [illegible]. [illegible], чини ми се да је [illegible]. А требало би бити обрнуто, кад су у питању [illegible] издања стављена у функцију [illegible] историје Црне Горе.

За посебну је анализу питање да ли и колико оваква обрада историје доприноси [illegible] интеграцији обрађиваног простора. То питање се не своди [illegible] у даљем и дубљем истраживању завичаја у историји и историје у завичају.

Специјално [illegible] завичајна издања на подручју Даниловграда. Ми смо се у Даниловграду [illegible] припремали да напишемо историју овога краја. Много пута смо почињали. И увек — застајали. Заустављали су нас многи објективни проблеми, али и [illegible] детаљи.

Та припрема је била на удару бројних [illegible] у којима [illegible] — како су још [illegible]

[illegible] — био је [illegible]. Најзад, [illegible] историју [illegible] и аутори [illegible] који [illegible] до- лазе. У сваком случају ради се о десетак аутора који су обрађивали и обрађују многе историјске теме — Затарје посебно.

Последњих деценија изашле значајније историје.

1. Проф. др Радослав Јовановић — проф. др Зоран Лакић — *[illegible] на Црну Гору — Бој на Мартинићима*, Даниловград, 1996.

2. Миливоје Миле Шаровић — *[illegible] између историје и легенде*, Подгорица, 1996, и *Жупљани*, Подгорица, 2001.

3. Проф. др Душан М. Вучуровић — Милош С. Вучуровић — *Вучуровићи (Вучуровићи) из Куновића*, Београд, 1999.

4. *[illegible]* — група аутора, Београд, 1997.

5. Др Срећко М. Вујовић — *Животни пут Милоша М. Вујовића*, Београд, 1998.

6. Др Владимир Павићевић — *Човјек који је много знао — Алекса Павићевић*, Подгорица, 1999.

7. Ђуро Пешовић — *[illegible]*, [illegible] — Подгорица, 1999.

8. Милан Мишо Брајовић — *[illegible]*, Подгорица, 2000.

9. Др Александар Становић — *Историја Општине Затарје (до 1941. године)*, Никшић, 2000, 146.

10. Вујо М. Радовић — *[illegible]*, Андријевица, 2000.

11. Ратко Радовић — *[illegible] 1925–1945*, Београд, 1994.

12. Споменица — *Пали борци НОР-а Даниловградског среза*, Подгорица, 1996.

13. Мр Ратко Лакић — *[illegible]*, [illegible], 1993, 326.

14. Божо Милошев Вујовић — *[illegible]*, Подгорица, 1998, (прво издање 1937).

15. Проф. др Миладин Мишко Ђурђ — *Даниловград — [illegible]*, Даниловград, 2000.

16. Милош Шаровић — *Затарје и Затарци 17, 18, 19. и 20. вијека*, Титоград, 1981.

17. Светозар Доментијевић — *[illegible]*, Даниловград, 1980.

18. [illegible] Радовић — *[illegible]*, Титоград, 1975.

Највећи број наведених аутора користио је драгоцјена казивања својих претходника, од којих ваља посебно издвојити:

— попа Риста Божовића — *Историјске црте из Бјелопавлића*;

— Петра Шобајића — *Бјелопавлићи и Пјешивци*, Подгорица, 1996, 288 (друго издање);

— Богдан Г. Радуловић — *Огледи из историје племена Бјелопавлића и братстава у њему*;

— наш познавалац Божо М. Вуковић — *Мемоари и причања из повијести Бјелопавлића* (прво издање 1957) и др.

У посебном блоку монографија су и књиге:

— академика Војислава Кораћа — *Градина у Мартинићима у долини Зете* (Lontodokla Konstantina Porfirogenita — САНУ-ЦАНУ, Београд, 2000. године).

— Буда Симоновића — *Зло љето*, Плато, Београд, 2000.

Многи од наведених аутора нису историчари — ни по струци, ни по образовању. Али њихов допринос је нарочито велик по богатству новог историјског материјала. Поново, још, да одлучују и суштинском стручном контролисању, карактеристичном за научно истраживачке институције карактера. У сваком случају није без разлога вазда речено — да ови људи овога поднебља имају своју историју и своју праву. Наративност је свуда око нас. На нама је да чујемо и слушамо ту причу.

Уђемо ли даље и дубље само у анализу наслова ових посебних издања, закључићемо да је ријеч о темама које су, практично — по први пут обрађене. Тиме је доста речено. Доста је значио кроз неколико, да се 3–4 књиге доживјеле своја поновљена издања (Р. Бешовић, Петар Шобајић, Божо Вуковић, Буда Симоновић).

Шта су теме истраживања? Поријекло племена, војно и религијско братство. Тиме се улази у шире тематске оквире — а то је племенско друштво у Црној Гори, његова организација, начин живота. Нека издања имају монографски карактер — Манастир Острог, на примјер, затим Жарабоше. Ријеч је о светињи веома великог значаја. Зато њихова обрада има много шири значај. Уђемо даље у скоро заборављене и нејасне појаве. И ту се може наћи драгоцјених података ширег значења. У књизи *Мартинићи у Бјелопавлићима* изнесени су значајни подаци о демографским кретањима — која су научно и животно питање број један — не само за Црну Гору. И тако редом — за сваку тему се може и мора наћи шири значај, између осталог и зашто су Бјелопавлићи одиграли изузетну улогу у историји Црне Горе. Слично се утврђује и код монографских обрада цијелих.

Један број аутора се по први пут јавља у тој функцији. Њихови радови су и по том основу занимљиви. Вишеструко су занимљиви и још више значајни — са становишта општег и посебног. Њихов допринос — охрабрење и другим потенцијалним ауторима. И у том моћном значајни историчари и познаваоци историје. Има доста историјских тема које чекају своје обрађиваче. Има доста и потенцијалних извора. То је пут да се обраде заборављене или непознате зоне. Тиме ће бити одговори посебни за историјску науку о Бјелопавлићима која је тако често прожимала.

Из искуства [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] завичајне историје. Досадашњи рад [illegible] обавезује нас да [illegible] [illegible]. Остварени резултати су [illegible] [illegible] — да се [illegible] [illegible] посла. Драго ми је што то могу да кажем, не само у [illegible], већ и у [illegible] струци у којој сам толико дуго.

Полазећи од [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] да би [illegible] радо [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] стваралачки [illegible], да није било [illegible] [illegible], најзад, да [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] би, можда, [illegible] [illegible] сами да властитим [illegible] [illegible] друге, [illegible], да се и сами стваралачки [illegible].

Ово [illegible] историје да [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Та [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] генерацију, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. На то нас обавезује и [illegible] [illegible] историја као [illegible] и када [illegible], говоримо и пишемо — о давној или скорој прошлости. Свака генерација поступа по [illegible] свога времена и треба [illegible] [illegible] одлуке које [illegible] [illegible] [illegible] одлуке [illegible] [illegible] [illegible] терет и одговорност своје генерације, [illegible] времена.

Наша је обавеза да ово што је уграђено у нашу [illegible] чувамо и [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] постојања и [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] да [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] борби и [illegible] трајању.

Има, дакле, [illegible] [illegible] у [illegible] завичајне историје, у нашем односу према њој. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] до тада [illegible] [illegible] [illegible]

Zoran Lakić

HOMELAND IN HISTORY — HISTORY IN HOMELAND

This historical essay is about homeland history which was until recently on the other side of serious and organized scientific research. It was delivered on individual efforts. But at the last time it is coming to an turning point, the real invasion of editions which are pursued with homeland history and which are in the function of it s gender and nation.

Homeland history helps to know what has been done and what is missing. It is irreplaceable during chronicle production, monographies of communities, wider regions and also of all state. During writing of this kind of history it is often about pioneer's efforts, the archives materials are used but also traditions and narrations. It is happening that some books have also propaganda political character. The origin of the tribes and brotherhood are the most frequent theme of researches but also are monographic editions.

In this article are mentioned the newest editions of homeland history in Montenegro.

Алија Џоговић
Пећ

УДК 821.163.41.09-1 Бокоњић В. А.

О ДОБРОГ ЛИ ДАНА У БЛИЗИНИ ТВОЈОЈ
(за Пут Свјетлости и Чисте Љубави са Ријечју у Истини)
«Никад опет сама» — Весне Анастасије Бокоњић

»... [illegible] обичне ријечи [illegible]«

[illegible] **Ријечима у Истини**, [illegible] «**Свемогући Бог, Самообасјан, Нерођен и Неумирљив**» [illegible] **Пут Свјетлости и Чистине** [illegible] **никада обичне ријечи** [illegible] **Весне Анастасије Бокоњић** [illegible] Свете Воде. [illegible] — о најљепшој поезији.

«**Never again alone**» [illegible] **Пута Свјетлости и Чистине** [illegible] **Ријечи у Истини**, [illegible] **у Мисаобазарима** (**у Пјесми о крилу Нашу**), **у Ранијама**, **и Благовијести**, [illegible] **Тишина и Истина** — [illegible] — [illegible] **Свјетлом Човјечанства**, [illegible].

[illegible] **Пољупци** [illegible] **Ријечи у Истини**, [illegible] Пут Свјетлости и Чисте Љубави, [illegible]

рајевима. Пошао сам из Лисова, са Мајстрима — као летећи по Фантазији, као свој водич Ниер. [illegible] сам поред [illegible] Алиса, [illegible] на [illegible] Лазара, а затим на обали Брамапутре, међу Брахманима. Тражио сам Вријеме, Свјетлост и Љубав коју су започињали наши Кришна и наша Сафирета, а коју сам наслућивао читајући санскритске рукописе и трактате из [illegible]. Брахмани су ме научили, [illegible] да никада не будем сам, [illegible] [illegible] Тако, учећи од [illegible] и Брахмана, открио сам **тајну Мисли и [illegible] Свјетла — и Ријечи у Истини**. Сада сам увјерен да су Мисли уствари Свјетлост, и да се оне [illegible], а тако и [illegible]. Ја Вјерујем да је Бог Самообјава и Невјерујем, [illegible] Заратустра, [illegible] Феридун, [illegible] Руми [illegible]. Такве [illegible] сам могао чути од Урала до [illegible], већ само на Истоку [illegible] гдје су све Ријечи у Истини. [illegible] у Палати Задра, чуо сам Шум Свјетла и звуке Лорканске гитаре.

Ја [illegible] [illegible] [illegible] поезије коју сам чуо на [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Није ово сам [illegible] [illegible], већ Истина из Нирване Чисти Ум, и у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Када сам прочитао књигу поезије «**Never again alone**» Весне Анастасије, схватио сам да та књига **моје бесмртности**, [illegible] [illegible], већ [illegible] [illegible] Мисли о Свијету и Свијету, и да је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Истине, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible] **чиста и радост Вјеровања у Ријечи у Истини**.

С [illegible] [illegible] [illegible] и ја у Палери, [illegible] [illegible] Време Матерња и [illegible] [illegible] [illegible] у Лисову. А читајући ово [illegible] пјесме — [illegible], [illegible] сам [illegible] у Осаку, да и тамо [illegible] [illegible] [illegible] **Тројствени Цвијет**, [illegible] **Шљивин цвијет у [illegible] злата** у [illegible] Лао Цеа. То [illegible] [illegible] **Пут Свјетлости** могу да [illegible] [illegible] и [illegible] у Жан Пол Ру, [illegible] Моцарта, који [illegible] није био [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. **Те сам ја био ја — пресвијетом**. Пошао сам, у [illegible], на **Први Наташин бал** (Наташа Ростова), а затим да [illegible] [illegible] Храм [illegible] **Гранада — у Зеленом змају међу брезама**. За све [illegible], [illegible] [illegible] и [illegible] сам [illegible] у књизи Весне Анастасије [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] добро био сам. И [illegible] сам [illegible] међу [illegible] и Брахманима.

Схватио сам да књига «**Never again alone**» није обично штиво за [illegible], већ **Вјеровање Свјетлости и Бијелог сунца**, и [illegible] **радост да прочитам недавна писма о Свијету и Свијету**. [illegible] [illegible] су [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] и Брахмани, а [illegible] Заратустра, Маленај, Фердуси, Кајам...

И одговорио: Анастасија је мислила у својој ту свој ја Вели, па и доматрајући шта обећа краљ Дрвен Орнер и шта не Хилдрен дар хоћемо ли и свиђалачке тешко.

Зато баш **Анастасија**, тај затворени и самотрећи сиротиче? Можда бити кроз то (просечно) ако свиђалачке воли тоје су се лишити и стрмо чамац и ја. И шта Ја воли, до у ја? и у Стрмо и воле.

Не разумем, да се је то мене подсеће мислилим лепотама. Нису ли и Ја свиђалачке Мисли, па ја мислим шта рекао? ако ми се свиђалачке, до није фрисе нити и страшно.

Онако трагично, почиње своју велику песму: **«О добром дану Ј у Бесним Твојој И О сјајно ис среће Л за вашијем чиса битеЉ** Зе ја мислим да није ниво Ђорђе Ниво и ни, или Рина, или Кристина. А мислим је Краљ — слично краљу Нину. Конкурсирајте Бину у Вилсону Бинсона и мислим да није ужасно прамен а инфлаитно. Ниједно је кобуздуг прекиг, да бисе **Мисли** до сисарнонска престер. **Те је стиз — Весним стиз, Весним волин сенисстиз**, нису Ја у контексту свога моја мисли тешбиа сиромо.

Мислим ли, интелигентна Ђорђе Анастасија, да није ли и ниит Сенсиа Жанета и нодјеја Тутр ако чиниоиа, или и Сентиа Тутр. Сада ми је дрвеоет да прочитам и фрагмент сиоиоиу у рукама (прозе) ниоиоиоиу, иоиа ниоје симбоиска, кристиоиа, иоиа прекиа, иоја ниоиа ниоиа идентиран — ни ниоиа ниоиоиоиа ниоиа или ниоиоиоиа ниоиоиа ниоиоиа ниоиоиа ниоиоиа. Зато и стиоиаиа: **«Ствиоиа** туо **сиоиаиоиа**. Зато ниоиоиа да ја ниоиа рефиоиоиа: ниоиоиоиа чиоиоиа ниоиоиоиа **Мисли** (ниоиоиа ниоиоиа **Мислиу** и **Ловиу**, **Дуиа и Сиоиоиа**. Ниоиоиоиа ниоиоиа ниоиоиа, ниоиоиоиа. Шта би ниоиоиоиа ниоиоиоиа **Сиоиоиа Бирнстер**, да је ниоиоиоиа ниоиоиоиа Анастасија, ниоиоиоиа **Ниоиоиоиа**...

Хаћу ли тврдити, да ратоиоиои

[illegible] [illegible] [illegible] руком [illegible] [illegible] једним [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. А у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] је: »**[illegible], [illegible] сам // (...) // Путујем, // очима [illegible] (!) [illegible]...**« [illegible] [illegible] **[illegible]** [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible] ово [illegible] [illegible] (!). Да, [illegible] (**[illegible]**) тугу, што је ово све тако [illegible], а тако далеко — као [illegible] и [illegible], [illegible] десет мора и десет гора, како је [illegible] у бајкама.

У [illegible] [illegible] је [illegible] [illegible] (»**[illegible]**«). Где је то [illegible] [illegible], о [illegible], о [illegible] [illegible]?!... Отуда »**[illegible] и [illegible]**« [illegible] [illegible] »**[illegible]**«, или оно »**Страх и [illegible]**« — [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] руку, [illegible] [illegible]! **Ето, [illegible] свијет је лијеп, па [illegible] по њему [illegible] и [illegible]**. То су [illegible] [illegible], [illegible] и [illegible] **[illegible] [illegible] [illegible]**, [illegible] [illegible] и [illegible]. »**Под [illegible] [illegible] [illegible] // [illegible] [illegible] // [illegible] [illegible] [illegible] Твоје // (...) // у [illegible] [illegible]**«. [illegible] [illegible] је [illegible] **Сулејмана** [illegible] по [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], а [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — **[illegible]**, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] и [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible] је на њој.

Све је у [illegible], и [illegible] и [illegible] у [illegible], »**Пут [illegible] // и [illegible]**«, све је у [illegible] и [illegible] »**[illegible] и [illegible]...**«

Све је [illegible]: »**Лијепо // [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] // [illegible] [illegible] // (...) // [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]**«. О [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] да [illegible] је и [illegible] [illegible] »**[illegible] [illegible]**« [illegible] у [illegible], у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible]...

»**[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]**«, да [illegible] [illegible] и да [illegible] [illegible] све [illegible] Сулејмана. [illegible] [illegible] [illegible] као што су [illegible] [illegible] [illegible], и [illegible] у [illegible], и [illegible] [illegible], и [illegible] [illegible], и [illegible] [illegible]... Када [illegible] [illegible], [illegible] се [illegible] у свијет и [illegible] до [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. И у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], и у [illegible] [illegible] [illegible] о [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], јер је [illegible] и [illegible], а [illegible] у [illegible] као што се [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Јер »**Лијепо // [illegible] [illegible] [illegible] // [illegible] // [illegible] [illegible]**«, и у [illegible] [illegible]: »**[illegible], [illegible] [illegible] // [illegible], [illegible] [illegible]...**« — [illegible] да [illegible] [illegible]...« [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible], или [illegible] [illegible] од [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] је [illegible] [illegible], и [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. А [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — у [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], и у [illegible] — [illegible]

треба да [illegible] живота. [illegible] постоји [illegible], [illegible], боје, [illegible] и [illegible], море и [illegible] у [illegible]...

Ја овдје говорим о Анастасијевим пјесмама, о [illegible] Весна — [illegible] **Сулејманово** [illegible], са намјером да је пјесма [illegible] у [illegible] само трансформисана стилски, морфолошки, [illegible] Свијета [illegible]. Тако [illegible] **[illegible]**, а ово »**[illegible]**«, а ово »**добар дан, туге**«, а [illegible] »**[illegible]**«. [illegible] — да је [illegible] поетика, [illegible], да би [illegible] Весна могла бити [illegible] у [illegible] **Пољана Цвијећа**. И она сама била је **Цвијет**. [illegible] у **Врту Ружа**, [illegible]. Она је: **Мисао**.

[illegible] Весне Анастасије [illegible]. Она је [illegible] Ријеку, [illegible] у Море... По [illegible]: »**[illegible] собе мудрих речи...**«

У пјесми »**Љубав**« (21. стр.) Весна [illegible] »**[illegible]**«, а Добри Буда, [illegible] у [illegible] Свијету **[illegible]**. У [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] да [illegible] Сулејманова пјесма »**the greatest / It is going to hurt** (»највише боли«) [illegible]. »**Maybe it is not?...**« [illegible] »**[illegible]**« [illegible] **[illegible]** [illegible] **[illegible]** [illegible] **[illegible]** [illegible] **[illegible]**, [illegible] **Мислим** [illegible] Анастасије Весне. »**[illegible]**« [illegible]. »**[illegible]**« [illegible] »**[illegible]**« [illegible] »**[illegible]**« [illegible]: Весна је [illegible] — [illegible] »**[illegible]**«, [illegible] »**[illegible]**« (25).

Thank you, reality! Thank you, innocent shine! ([illegible]). **And my devotion!** (**моје трагање**)...

По [illegible] теорији Весна поетски [illegible] за **У Ултимате (The Ultimate)**». Она [illegible] Ослобођеном Ја, [illegible]: «**Свијет мој [illegible] је / Говор је Стих и прелијепа Пјесма се чује / Корак је плес...** *А* [illegible] **Љубави [illegible] у Радости [illegible]...**» [illegible] Весна [illegible] Стих, Плес, Љубав, Радост... [illegible] Говор, а затим [illegible]. Љубав [illegible]. Ултимате: «**Знам да си ту / Твоју близину / [illegible] Твоје руке [illegible] / [illegible]... (...) / Настави [illegible]** ()...» [illegible] **Врта Ружа, [illegible]**... [illegible] **старог**[illegible]. Јер, [illegible] Ултимате... [illegible] Весна. [illegible]...

[illegible] Бога [illegible] Нову Љубав. [illegible], у Врту [illegible] «**[illegible] Твоје**». О [illegible] Буда, «**[illegible] / Ти [illegible]**. О Буда, **[illegible]**». [illegible] — и ја [illegible], да уђем у Ријеку. Ако и Ти уђеш у [illegible], «**[illegible] у [illegible]...**» «**Узми ме, узми ме...**»

[illegible] Весне Анастасијевић [illegible] **«Пјесме над пјесмама**. А Ти, [illegible] **Тај Миг** [illegible]. Весна је [illegible] Љубављу, Ултимате, [illegible]. [illegible] Мудрац, [illegible] у Београду. По J. Cohen-у, **Structure du langage poétique**. [illegible], структура [illegible] Весне Анастасијевић. [illegible] је «**[illegible] / [illegible] — [illegible]**». [illegible] — [illegible].

Весна је [illegible] Свијета, [illegible] Весна [illegible] Ријечи, [illegible] у [illegible] је [illegible] у [illegible] Свијета. [illegible] Свијетост. [illegible] Весна — [illegible]. Због тога [illegible] — [illegible], да [illegible] у [illegible] Весне [illegible], да [illegible]

[illegible] у коме да уђе Вигру. [illegible] су [illegible] [illegible] Свифтецу — Средишњем. По [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Вечни? Дошло је то само, као **Сузанна** — са Горе Славине. Мислим да је **[illegible] [illegible] Весника пјесме** пар Свемоћнет. Јер њему је потребна само чиста **Ријеч, Ријеч у Срцу — за Пут Свијетлости и Чистоте Љубави. Са Ријечју у Истини.** Тако говори Весна — тако је говорила **Сузанна**, [illegible] [illegible] **Сузанна** са којом [illegible] [illegible] [illegible].

Распознатљивост, и фигуративност, [illegible] [illegible], дакле стила Весне Анастасије је у [illegible] [illegible] која норме Истине, и [illegible] [illegible], и [illegible]. Све је **artepoetique**. Унутрашњи монолог, и унутрашњи ([illegible]) дијалог — са Свемоћним [illegible] у [illegible], у [illegible] Нади... [illegible] [illegible] је [illegible] и [illegible] [illegible], са [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] говори без реторичке [illegible], већ у конфиденцијалну слободног говора и солилоквија која је у ставову Љубави према Свемоћном. Поетика слободног [illegible] стила, састављеног од [illegible] [illegible] и молитвене структуре [illegible] [illegible] [illegible].

И да [illegible], у [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] простора Љубави и Мисли или метафоре: **«You have come to me»** до метафорике свеопштег: **«дошао си свој небо...»** Ово небо из [illegible] митологије, [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible], [illegible], [illegible]...).

«А ли би било, [illegible] мој, да Господар мој и Господар твој Л и Насли свијет бескрајног неба.» То је Весина **«Стуира у времену»**, то је **«живота из ока Твога Л освијетља живота...»** У [illegible] [illegible] [illegible] Весна [illegible] молитву Краљу: **«[illegible] [illegible] [illegible] Свемоћни Y [illegible]...»**

Ја [illegible] [illegible] да је ово и [illegible]. Видим ово то на Великом Језеру, на [illegible] [illegible]. Ово је било [illegible], [illegible] и Свјетлост у [illegible] [illegible] Излазак Сунца. То сам [illegible] у Тишини, али је Пјесма [illegible] [illegible] и дубоко — у [illegible] Језеру, у Свету Воду и њен Шум, у [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] од Уверу у Језеро. И ту је [illegible] — [illegible] [illegible] Језеро, и [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] метафору о **«Љубави Са Ријечју у Истини...»**

Стил је лична пјесничка. Не би га било да није тако, иако се ово не [illegible] у теорију о стилу. А ово аргумента из [illegible] [illegible] без [illegible], [illegible], [illegible] поеме **Сузанине** [illegible]: **«Хајде, [illegible] [illegible], од других свијетова — «Освијетли ми пут, који Теби иде...»** [illegible] [illegible] [illegible] **и Ти пронађи — у очима Божију [illegible] и [illegible]...»** Строфа у [illegible]. Јер, ако је **стил лична пјесничка**, онда је ово говор [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible].

Формулација, [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] у [illegible] [illegible] **«Милост спасавања надежда»** [illegible] је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у структуру [illegible], а [illegible] [illegible] и у [illegible] [illegible]-

[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] као строфе [illegible] [illegible] [illegible], и друге [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] структури и [illegible] [illegible] [illegible]. Оно је **[illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] између језика ([illegible] говора) у синтаксичкој сложености и граматичкој нормативности** — до поетске чистоте.

Комплементарне структуре [illegible] звуче на матерњем језику [illegible] и на [illegible] језику, [illegible], где је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] литературу, [illegible] [illegible] [illegible], и [illegible] [illegible] Истока, и читала **Тагора**, чију поетику [illegible] [illegible] и [illegible]. **Тагор је могао бити добар учитељ добром пјеснику**, као и [illegible] у свијету [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible], где је **[illegible] [illegible], [illegible] и Чистотом Љубави [illegible] [illegible] и [illegible].** [illegible] у [illegible], у Тагориним [illegible] [illegible], у **Суламкиној пјесми** [illegible] која је [illegible] свој виноград и слушала **пјесму над пјесмама**.

«**Не могу [illegible] [illegible]**» — [illegible] Весна своју [illegible], јер то је [illegible]. [illegible] «**Љубав [illegible] [illegible]**» [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]: «**[illegible] драги! / [illegible] [illegible] моја ријеча...**» [illegible] «**[illegible] Божје ријечи / да вас [illegible] / [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]...**»

Све [illegible] [illegible] и строфа су у функцији [illegible] [illegible] [illegible] о [illegible], [illegible], [illegible] — о Љубави са Рајећу у Истоку. [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], слободна структура ([illegible]), [illegible] ријеч, [illegible] ([illegible] и [illegible] ријеч), ритам [illegible] у [illegible] — [illegible] и [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] која ствара Љубав са Рајећу у Истоку. По «**[illegible] ти, мој драги, / и [illegible]...**» [illegible] [illegible] **visible speech (видљиви говор)**. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] којој је атрибут **[illegible] и чиста**.

Пјесма је, поема је, [illegible] [illegible], [illegible] **Љубави Са Рајећу у Истоку**, [illegible] [illegible], [illegible], у структури [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], али [illegible] [illegible] и [illegible] у [illegible] «**[illegible] [illegible] и [illegible]**»: [illegible] [illegible] [illegible] ти / [illegible] [illegible] љубави / [illegible]» — [illegible] [illegible] **љубави и радости**.

Поетске [illegible] са [illegible] [illegible] структуром «**[illegible] [illegible] и [illegible]**» [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] структуре. [illegible] [illegible] [illegible] кључ [illegible] је као [illegible] између стварног и имагинарног свијета, између у стварности [illegible] [illegible] и [illegible] која је [illegible] и [illegible]. Тај [illegible], који је [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible], и [illegible], [illegible] као [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Руса и [illegible] [illegible]. Тај [illegible] [illegible] је [illegible] [illegible] [illegible] свијета, [illegible] је [illegible] [illegible]

[illegible], уметник [illegible]. То је [illegible] [illegible] Т[illegible] [illegible].

[illegible], јер Весна [illegible] у [illegible] Рабиндраната Тагоре.

[illegible] Весна [illegible] «[illegible]» («Open the door of your dream / And try to enter secretly»). То је [illegible] Љубав у [illegible] — [illegible] — [illegible]. [illegible]: «[illegible]». [illegible] Таџ Махала.

[illegible] Свијета Мисли, [illegible], Вишну-у! Хајде сад, [illegible] — [illegible] Индија [illegible] — [illegible]. [illegible]: «Пут Свијести је Љубав Са Рајем у [illegible] (Never again alone). [illegible]. [illegible] — [illegible].

[illegible] Милена Барили [illegible]: [illegible] у [illegible], [illegible] у [illegible] и [illegible] у [illegible]. [illegible] Безграјном / Отврај (...) // Откријај Љубави / у Срцу [illegible]...» [illegible] «Хајде / [illegible] / са мном сад // [illegible] Пут...» [illegible], слободу, [illegible]...

«Come // and dance / now with me // eternal dance // of highest realms» (= «Хајде // Заплеши // са мном сад // Вјечни Плес // у Свијету [illegible]...»). Весна је [illegible] Свијета, [illegible]

[illegible] — на у њеном [illegible] [illegible] и [illegible]. Јер она не само да осећа [illegible], већ је ствара од [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у «[illegible] [illegible] [illegible]». Она интерпретира **Свејетлост дубинске структуре**, јер осећа мисију **Пута Свејетлости**. Стих је њена рефлексија — [illegible] и [illegible], [illegible] [illegible] и трансформација из живота у **лирску [illegible] [illegible]** — **до [illegible] универзалног знака и симболике**.

«**Када обичне речи престану**, када остане Свејетлост, остаје Љубав, и само звук. Јер [illegible] — она [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] постаје звук у **Тишини облака** [illegible] [illegible] боје неба, које [illegible] **Небеске моћи** [illegible] у молитву Свејетлости. **Веснина стилска формација је [illegible]**, [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] у [illegible], [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible]. **Филозофија њеног језика постаје њен стилски систем**, јер су речи и стихови упућени према Божанском и Свејетлосном. Дакле, она садржи у звуку, [illegible] и [illegible] тони — универзалност, [illegible], [illegible], [illegible] света што је Свето и чисто. Да буде *Љубав*.

Из Весниног стихског система, [illegible] Љубави према Свејетлосном, [illegible] [illegible] у [illegible], [illegible] је [illegible] [illegible] [illegible] свејетлост: «**[illegible] свејетлости**». Сада је Весна у свијету [illegible] и [illegible] — [illegible] где је «**[illegible] Мудрост Прошлости**», [illegible] где «**Речи [illegible] Свејетлост [illegible] [illegible] [illegible] Срцу [illegible] од Неба...**»

Хоћу «**да истрајем на Путу Љубави И до Бесмртности**», Весна је [illegible] у Свијет, кроз простор у времену за све будуће [illegible]. «**Весељење је у [illegible] И и [illegible]**, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] свести **[illegible]** и другим [illegible] [illegible] облицима.

Метафорика је [illegible] [illegible] поетика Весне Анастасије, [illegible] на [illegible] дубинску структуру и на [illegible] — [illegible] [illegible] говор, [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] *И* [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], «**Бог нас [illegible] створи у најљепшем облику**», «**Хајде, драги [illegible]...**» Јер «**Учитељ рече [illegible] једном [illegible] [illegible] И Бога И [illegible] у [illegible] [illegible]...**»

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] **[illegible] речи** која је [illegible] у свијету [illegible] [illegible] живота. Није то била бајка, али је све бајковито и магично. Стихове које сам читала, [illegible] су **[illegible]** и [illegible] да ли је то **[illegible] [illegible] говорио на почетку Стварања Свијета. Речено је тако и у Светим Књигама**. Они су [illegible] што су то Свете Књиге, [illegible] су говор **[illegible]**, **[illegible] Путем Свејетлости да би разумјели тајну Љубави у Истини...** [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], «**Мирис [illegible] И [illegible]** — **испред храма**

[illegible] // [illegible]«. У овом, Веснином, [illegible] »**Бог је свјетлост**«. У њему је »**Слава Хималаја, Тишина // [illegible]...**« Жива: »**fragrance of truth // Awakings**« (мирис Истине и буђења). **Онога кога смо срели једном у животу, [illegible]; онога кога смо [illegible] — [illegible], »О Творче бесмртни...«**

Срушио се један акорд, један звук, у вези »**Кад умире љубав [illegible]...**« Можда [illegible] »**[illegible]**«, [illegible] Свјетла по [illegible] [illegible]. Али, [illegible], и та Свјетлост има боју [illegible] — [illegible] [illegible] Карадорђем [illegible] [illegible]...

Весна: »**[illegible], [illegible] // (...) // [illegible] са Тобом у [illegible] [illegible]...**« Тако је и **[illegible]** [illegible] Светог Града. **Софија** — радост и туга; **[illegible]** — [illegible] улица; **[illegible]** — [illegible]... [illegible] Сапфо, до данас.

Весна: »**Хвала Мјесецу и Сунцу // Хвала Цвијету бијелом и плавом // Хвала [illegible]... (...) // [illegible]... Љубави... // [illegible] // [illegible] Божјом [illegible]...**« [illegible] у **[illegible]**. [illegible] »**Гуфрон**« »**[illegible] свијет [illegible] // [illegible] Твог [illegible]**«. **Пут Свјетлости је пут у срце. Now to Thee.** Читаоче, **[illegible] [illegible] [illegible], када се приближиш Ријечју у Истини...**

О, »Небеска Царице // у [illegible] // (...) [illegible] руке // [illegible] и плаве« (Рада и Кристина)... [illegible] у [illegible] Игром Свјетла и Ти [illegible].

»[illegible] // и [illegible] // [illegible]...«

* * *

Приступили смо [illegible] [illegible] [illegible] поетске једнине Весне Анастасије у збирку библијско-[illegible] структура, по [illegible] [illegible] и [illegible], [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible] Веснине поезије. У [illegible] и приступа [illegible] [illegible] у [illegible] садржају [illegible] поетске једнине, [illegible] која је у [illegible] [illegible] бића и [illegible] Свијета и Свјетла, са [illegible], и [illegible] Ријечи у Истини, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], као Он — Творац и [illegible]. [illegible], као [illegible] дискурс, [illegible] [illegible] по [illegible] Узвишеног, у чије [illegible] [illegible]. Веснина [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] поетског феномена, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Срца и [illegible] Оног [illegible]. С [illegible], и [illegible] структура [illegible],

свој поетици Весне Анастасије [illegible] ону моћ коју су [illegible] и библијска [illegible] у [illegible] и [illegible].

[illegible] у [illegible] Весне Анастасије, са [illegible] [illegible], тематско-објективног приступа. Узвишеном [illegible] — Творцу Свега [illegible] и Чисте Љубави и Ријечју у Истини, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] не ограничена са [illegible] перфективног и садашњег [illegible] са [illegible] у категорију савремености и Вјечности. То је [illegible] [illegible] Васионе [illegible], чији је [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] је [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] Универзалне Љубави — [illegible] Чисте Љубави Са Ријечју у Истини. Тако, [illegible] и временски [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] Медитацији и Трансцеденцији. Све до Уласка у [illegible] — у [illegible]. **[illegible] се [illegible] са вјечношћу**...

Све је пјесма, [illegible], у [illegible] са Светом [illegible]. Да [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] и дубоко море, и [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] **[illegible] [illegible]** [illegible] у **[illegible]**, да [illegible] [illegible] Узвишеном Творцу. И за **[illegible]** — из [illegible] [illegible] [illegible], и [illegible] за Софију — [illegible] парадигмом, и за **[illegible]** са [illegible] [illegible] у [illegible]... Јер је све [illegible], и [illegible] [illegible] [illegible] у Истини, [illegible] говори Анастасија.

* * *

Са аспекта **лингвистичких структура и употребе језика**, у [illegible] [illegible] Весне Анастасије, [illegible] је [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] функција. [illegible] и [illegible] [illegible] субјективних и [illegible] [illegible] [illegible] ову [illegible] и [illegible] [illegible] којом се [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible] Узвишеном и Љубави [illegible] [illegible] чији су [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible] на [illegible] [illegible] [illegible] Ријечи у Истини.

[illegible] [illegible] [illegible] се у [illegible] [illegible] и, [illegible] [illegible], не структуром [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] ритам и ритам који [illegible] из [illegible] и [illegible] реда, а то је [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] и субјективно, [illegible] [illegible] [illegible] су у [illegible] [illegible] **«[illegible] [illegible] [illegible]»** [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] **[illegible]** [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]. У [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], које могу [illegible] [illegible] из [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] су [illegible] на [illegible] објекту, према [illegible] [illegible], према [illegible] [illegible] — и [illegible] [illegible] [illegible] у **Свијетлости и Чистој Љубави Са Ријечју у Истини.** [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible] у **«[illegible] [illegible] и [illegible]»**. [illegible] [illegible] [illegible] да [illegible] да се

свој дуалистички систем у [illegible] ведском [illegible], и учењу **Учитеља** који [illegible] **[illegible]** и када Учитељ [illegible] «**Пут у Срце [illegible]**». А то је Тај [illegible] — [illegible] Кришна, [illegible] Кристу. **Дуалистичка** [illegible] себе, [illegible] Мисли.

[illegible] [illegible] у [illegible] која је скривена у дубинској структури [illegible] поезије. У [illegible] **[illegible]** и [illegible] простор ове поезије [illegible] у тексту.

[illegible] «***[illegible]***» [illegible] са [illegible] и [illegible]. [illegible] у тексту [illegible] **[illegible]** [illegible] **[illegible]** — [illegible] је **[illegible]** [illegible] текст [illegible]

Текст [illegible]. Он није [illegible] у [illegible] поезије [illegible] **оригиналност и аутентичност** у савременој поезији.

Ако је [illegible], онда је то [illegible] поезија. [illegible] свој [illegible]. **Свој Пут [illegible]**.

Никада [illegible] (Never again alone).

Салих Селимовић
Кладница, Сјеница

УДК 28-523.4 (497.11) (091)
726.2 (497.11) (093)

ЏАМИЈА У КЛАДНИЦИ

У Кладници, центру [illegible] са [illegible], [illegible] џамија коју мештани називају «Кладничка» или џамија [illegible]. Џамија се налази у самом углу под [illegible] Кладница и пут Кладница—Сјеница који ту преко моста прелази реку, наспрам зграде основне школе.

Славица Вујовић, аутор вредног рада о џамији Валиде Султан која се налази у Сјеници, посетила је Кладницу 1989. године и за кладничку џамију записала да се ради о малој [illegible] грађевини, са [illegible] архитектуре: дрвеним тремом, [illegible], и са кровом од шиндре и дрвеним минаретом.[1]

У свом раду «Прилози за историографију грађевинарства у српском Полимљу у XIX веку», Вукомир Шалипуровић помиње и џамију у Кладници као једну од [illegible] објеката који је изграђен у другој половини XIX века.[2] Најстарији мештани о овој џамији кажу да је постојала пре Јаворских (Каменичких) ратова[3] и да је била [illegible], а да је минаре било дрвено. Такође мештани тврде да је та џамија у тим ратовима била спаљена и разрушена.[4]

У Другом јаворском (Каменичком) рату, који је вођен од почетка децембра 1877. па до почетка фебруара 1878. године, џамија је заиста била разрушена. Пред тај рат турска редовна војска се повукла, а границу на Јавору чували су само Кладничани. Српска војска је почетком децембра 1877. године брзо потиснула малобројне Кладничане који су се по дубоком снегу и [illegible] повукли у Сјеницу где су остали до примирја између Србије и Турске у фебруару 1878. године.[5]

О тој џамији која је страдала у Јаворским ратовима у народу [illegible], а данас је [illegible] грађевина била [illegible]

---

[1] Славица Вујовић, Џамија Валиде султан у Сјеници, Зборник Сјенички 7/2009, 2011, 141.

[2] Вукомир Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у Српском Полимљу у XIX веку*, Београд 1979, 41–42.

[3] Ослободилачки ратови Србије против Турака 1876–1878.

[4] Казивање Адема [illegible], [illegible], [illegible] из Кладнице.

[5] Војислав [illegible], Ужички [illegible] Старе Србије 1875–1878, «Вести», Ужице 1988, 134.

булубаша Јусо Шиљковић. [illegible] Ђуро Х. Зорић је својеручно [illegible] да је булубаша Јусо Шиљковић [illegible] џамију.[6] [illegible] ду о настанку џамије у Кладуши.

Кладушки булубаша Јусо је сваког четвртка (пазарни дан у Цазину — С. С.) одлазио у Цазин и обављао је [illegible] код свог старог пријатеља трговца да [illegible] разговарају о свему и свачему. Те године је Турцима [illegible] досадио хајдук Ката харамбаша са својом [illegible] дружином. Толико се био осилио да је [illegible]. Двојица пријатеља су највише разговарали о Кати харамбаши и [illegible] турских власти да га ликвидирају и [illegible] које су стизале и до Стамбола. Јусу је пријатељ у разговору рекао да је из Стамбола [illegible] наредба да се Ката харамбаша мора ухватити или убити [illegible] паша бити смењен и позван на одговорност.

Булубаша Јусо када је то чуо, мало се замислио па је свом пријатељу у повјерењу рекао да паша и треба да буде [illegible] Катом харамбашом [illegible] Јусо је [illegible] (договор) са пријатељем трговцем и [illegible] кући у Кладушу. Трговац је испратио булубашу Јусу [illegible] Јусо рекао [illegible] Паша је [illegible] да се Јусо [illegible] и доведе [illegible] Јусо [illegible] Паша је [illegible] булубаши [illegible] да је Јусо [illegible] потјере за Катом. Паша је наредио булубаши Јусу да ће [illegible] потјеру за Катом и да [illegible] Јусо је [illegible] Паша је [illegible] да [illegible] услове, [illegible] да је Јусо [illegible] свој услов. Тада му је Јусо рекао да паша [illegible] Кладушане у потјеру и да [illegible]

Паша је на све то пристао и булубаша Јусо је стигавши у Кладушу са [illegible] ја људи. [illegible] булубаша Јусо је кренуо у потјеру за Катом харамбашом. Путали су Јаворовом, [illegible]

---

[6] [illegible]

Сл. 1 — Џамија у Кладници 2003. године

табором представљајући се хајдучком дружином како би се срели са Колином четом. Према тој легенди срели су се на једном [illegible] пропланку и док је Кола харамбаша схватио да је преварен изгинули су многи Кладничана. Више хајдука је пало, а био је смртно рањен Кола харамбаша. Буљубаша Јусо је брзо скочио са коња и притрчао харамбаши Коли са намером да му одсече главу, а Кола харамбаша руком ухвати Јуса и замоли га »Стани јуначе, знам да ћу умрети и да ћеш ми одсећи главу, али те молим да од овог злата које се налази у бисагама направиш цркву, ако си Србин, а ако си Турчин да направиш џамију«. То је рекао и умро. Буљубаша Јусо му је одсекао главу да би сјеничком паши доказао да је Колу погубио. Јусо је однео Колину главу сјеничком паши, али му није ништа рекао о Колином аманету, јер се бојао да паша неће дозволити да се изгради џамија.

Када се буљубаша Јусо мало опоравио и одморио одлучио је да испуни аманет Косе караџибаше. Тако је, по тој етиолошкој легенди, буљубаша Јусо од блага Косе караџибаше саградио прву џамију у Кладници која је, како је већ речено, за време Балканских ратова била срушена.

Постоји још неколико верзија ове легенде што је разумљиво када се с колена на колено преносе [illegible] усменом традицијом. Све легенде се слажу да је Јусо Ибровић погинуо и да је подигао џамију у Кладници. Међутим не слажу се око тога гдје су се срели буљубаша Јусо и Коса караџибаша и да ли је то било на [illegible] пропланку или је Коса био [illegible] у једној [illegible] кући на Златибору.

Према казивању што је аутору испричао Ејуп Х. Зорнић из Кладнице (рођен 1921. године), а њему, опет, Омер Ибровић, дугогодишњи предсједник општине Кладница за време Краљевине Југославије и један од потомака буљубаше Јуса Ибровића, главу Косе караџибаше Јусо је однио у Нову Варош због чега се сјенички паша жалио на Јуса и Кладничане (тада је подручје Кладнице припадало нововарошкој нахији — С. С.). Према даљем казивању, који већ Омера Ибровића, Јусо је постао буљубаша баш због учешћа и успешног окончања акције на ликвидацији Косе караџибаше и да Косу није ранио Јусо већ један од Срба Вукића који су учествовали у тој акцији. Наводно та је истина чувана као тајна због безбједности Вукића на [illegible]. Према казивању капетана Омера Ибровића, који је умро у Сарајеву 1968. године, а како преноси Ејуп Зорнић, ову тајну је открио Омеру Ибровићу у Београду 1929. године један од потомака поменутог Вукића који је тада, наводно, имао 100 година, а када је ликвидиран Коса караџибаша он је имао 6 година. Ако би ови подаци били тачни онда се тај догађај око убиства Косе мора сместити у 1835. годину, или ту око те године.[7]

Међутим, Јусо је био буљубаша, по свој прилици и пре овог догађаја са Косом караџибашом, јер у српској народној песми »Буљубаша Рашо и поп Дмитровићи« у вези са нападом Турака на Ерчаге и Маршевину 1831. године, између осталих буљубаша, помиње се и буљубаша Јусо из Кладнице. У тој песми буљубаша Рашо из Сјенице позива буљубаше Каменичане, Ђуровце, Урошане и Кладничане да иду и да [illegible] по Моравици [illegible] против турске власти. Буљубаша Рашо је једну »књигу« послао буљубаши Ујкану у Камешницу и:

»Ту посла, другу књигу пише,
Па је шаље у Кладницу равну,
у Кладницу буљубаши Јусу:
О Турчине, буљубаша Јусо,
Ти поведи твоје Кладничане,

---

[7] Казивања Омера Ибровића и Ејупа Зорнића из Кладнице.

Пођоше ми у Ерчеге рушње,
Ту нађоше краљево [illegible],
Да једемо краљеву [illegible]!«[8]

О том походу бурлбаша из Сјенице и околине известио је 1831. године кнеза Милоша и кнез Васа Поповић, старешина [illegible] нахије, наводећи да су те бурлбаше са 50 људи прешли преко Јавора да попале села око Ивањице (Моравица), али их је поп Тошо Јовановић успео да врати натраг без борбе.[9]

У том јесењем походу на Моравицу учествовао је бурлбаша Јусо, а то баш у том походу се изричито помиње бурлбаша Јусо и село Ерчеге, као што је поменуто и у цитираној народној песми. Поп Тошо Јовановић[10] у свом писму кнезу Милошу 25. октобра 1831. године, између осталог пише: «Јављамо вам како су Турци били прешли да ударе на [illegible]... гледао је [illegible] у збеговима.« Непријатељ је ушао у Ерчеге. Када је стигла помоћ Србима од Ивањице на Јавору «Турци се повратише».[11]

Према томе, догађај о којем се говори у цитираним стиховима народне песме и те како има историјску основу. Турске власти у Сјеници су организовале поход на Моравицу 1831. године ради гушења побуне и присаједињења Моравице Кнежевини Србији.[12] Организатор и вођа побуне био је познати јунак поп Димитровић, који је у историјској литератури познатији као Тошо Јовановић. Познати сјенички ајан бег Реџо Чавић имао је поседе и имање у Моравици као и неке друге сјеничке и пазарске аге. Његов субаша Кучапић седео је у доњем делу Моравице где се сада налази Ивањица. Поп Димитровић је организовао буну 1823. године, али због [illegible] Милоша [illegible] у Моравици је било најјаче и најорганизованије. Због тога је и био организован поход Турака на Моравицу под командом бурлбаше Реџа (највероватније се ради о сјеничком бегу Реџу Чавићу). Поменуте бурлбаше, међу којима је био и бурлбаша Јусо Шаботић, састали су се у селу Ерчегама одакле су требали сви да крену у [illegible] по Моравици. Поп Јовановић је окупио 400

---

[8] «Бурлбаша Јусо и кнез Ђорђијевић», Српске народне пјесме IX, САНУ, Београд 1938.

[9] Милосав Рајовић, Сјенички крај, Београд 1993, 285.

[10] Поп Тошо Јовановић (Димитровић) рођен је негде средином XVIII века у [illegible], Ивањица. 1815. године изабран је за кнеза [illegible] и прихватио се оружја. Упорно се борио против Турака како би Моравица била присаједињена Кнежевини Србији што се и десило 1834. године. Био је у немилости код кнеза Милоша, али је [illegible] у Ивањици, а потом [illegible] суда у Ужицу. Умро је у Ужицу 1868. године. У историјској литератури помиње се као Јовановић, Димитровић, Живановић, Гавриловић, Петријевић, а понекад и Поповић.

[11] Стеван Игњић, Ивањица-Моравица, Београд 1972, 23.

[12] Сјенички кадилук чија је граница ишла преко Јавора све до Радаљева између Ерчега и [illegible] Ивањице.

људи и мало крвљу, а више дипломатијом успео да убеди »Турке« (то су били махом муслимани) да се [illegible] да је [illegible] одлучио да Моравица припадне кнезу Милошу (а разграничењу између Кнежевине Србије и Османске империје [illegible] Нововарошки крај кроз историју од насеља до 1941, Нова Варош 1991, 124–128; Драгољуб М. Вујовић, Прилози, Дубочица и Радочело, Чачак 2002, 120; [illegible] (хроника), Београд 1972, 25) [illegible] 1833/1834. године.

Бушубаша [illegible] је, дакле, сигурно учествовао у немирима [illegible] на моравичком Старом Влаху 1831. године. Међутим, Кеду харамбашу турске потере нису могле да прогоне, зато што нису могли да убијају хајдуке после српско-турског разграничења 1833/34. године по Голији, Златибору и Гавору. Та [illegible] Моравица. [illegible] у [illegible] Буљубаши и Кеди харамбаши (Кеда је сигурно [illegible] хајдуке из тог времена) тај догађај се могао десити [illegible] разграничења, а у том случају је и џамија у Кладници могла бити саграђена око 1830. године или, можда, нешто раније.

Као што је већ речено, највероватније је да Кладничка џамија чији је ктитор, по предању, Кеда харамбаша, био Бушо буљубаша, срушена у Гаворском рату 1877–1878. године. Према [illegible] Гаворских ратова џамија је саграђена на месту где је била стара џамија. Зидови џамије су били озидани тесаним каменом, а [illegible] су били [illegible] на кровну [illegible].[13]

Кладничку џамију су зидали тада чувени дунђери (мајстори) Лука Лукин Ивановић из Љевајића(?) и Тадија Крстић из [illegible]. Ови мајстори су се истицали по градњи многих значајних »објеката« у то време. Они су били градитељи цркве (нове камене) на Калипољу око 1885. године, затим куће бега Кучевића у Љевајићима, куће Рама Шабановића у Сјеници коју је сам Тадија [illegible] (отровали су га Турци, што [illegible]). Осим џамије у Кладници ова два врсна мајстора зидала су и џамију [illegible] у Сјеници.[14] Сматра се да у то време није било бољих неимара у целом Старом Влаху. Као што је већ речено, Тадија Крстић је крајем XIX века умро, а Лука Лукин Ивановић је доживео дубоку старост и умро у Љевајићима 1928. године.[15]

Реконструкција Кладничке џамије и извесне измене у екстеријеру обављене су 1927. и 1928. године. Тада је замењен кров од раније старе кровине од шиндре. Минарет је [illegible], а [illegible] и [illegible] од [illegible]. Скоро уз саму џамију [illegible] је [illegible] у којој је био смештен мектеб. Раније су деца [illegible] и морали

---

13 Исто у напомени 8.

14 С. Вуковић, наведено, 340; В. [illegible], наведено.

15 Саопштење Димитрија [illegible], [illegible] бр. 207 од 26. 5. 1991. године.

учила у самој џамији. У дограђеном мектебу био је стан за хоџу и вероучитеља који је држао наставу у оближњој школи која је била одвојено од џамије и мектеба.[16] Тада је [illegible] трем.

Према сећању најстаријих Кладничана радове на џамији су изводили Муста Шабић из Новог Пазара и Мехмед Ибровић из Кладнице који је био [illegible] Ибровића. Њему [illegible] градитељ Ариф Прашовић из Кладнице. У [illegible] је интересантно и то да је [illegible] у вези за [illegible] радове на џамији дао [illegible] Мелић Суљић из Кладнице. Исти [illegible] дао је и прилог за изградњу Хасановића чесме која је [illegible] 1958. године [illegible] од џамије на имању Нијаза Туровића.[17]

Пред Други светски рат такође су прављени радови на Кладничкој џамији. Замењена је кровна конструкција, а уместо шиндре кров је прекривен црепом који се тада производио у Сјеници. Радове на џамији изводио је мајстор Џемал Хаџић из Херцеговине. Исти мајстор је био и градитељ Хасановића чесме.[18]

После Другог светског рата значајнији радови на Кладничкој џамији извођени су у неколико фаза. До [illegible] из Херцеговине [illegible] 1960. године. [illegible] минарета 1983. године (стари је био висок 9, а нови 16 метара) са [illegible] од армираног бетона. Изградња [illegible] је почела 1994. године, [illegible] у потпуности [illegible] је већ [illegible] у употреби. После изградње новог минарета реконструисан је и кров [illegible] кровна конструкција и [illegible] урађено [illegible].

Извођени су [illegible] 2002, 2003. и 2004. године. Тада су урађени [illegible] западне и [illegible] у џамију и [illegible] источне стране. Истовремено су по први пут постављени и [illegible].

Ове последње реконструкције и доградње финансиране су од прилога грађана овог краја као и оних који су [illegible] Европској Унији. За [illegible] радове [illegible] дали су [illegible] Зоркић из [illegible] и Шефкет [illegible] из Сјенице.

---

[16] На фотографији која је снимљена 1952. године [illegible] џамија и мектеб. [illegible]

[17] Према [illegible] Туровића, [illegible]

[18] Исто.

Salih Selimović

THE MOSQUE IN KLADNICA

According to folk memory the mosque in Kladnica was built by commander from Kladnica Juso Ibrović. Even according to the legend its donator was commander Juso the mosque is known as Kladnicas. According to that legend commander Jusa made the mosque of gold which he took after the liquidation of Kopa leader of the brigands. Actually Kopa in the agonies of death left testament to Jusa commander that from the gold that he had in the saddle bags to build the church if he is a Serb or the mosque if he is a Turk. Because Juso was Turk, Muslim he made mosque in Kladnica.

That mosque in Javors (Kalipolj) wars was demolished so at the end of the 19th century in Kladnica was built a new mosque at the same place where was the mosque of Jusa commander. Builders of the new mosque were well known masters Luka Lukica Ivanković from Ljepojevića and Tadija Krstić from Bobeić. The mosque was built by trimming stone and the roof was covered by stone. The minaret was wooden.

Renovation and annex of the building was in 1927 and 1928. Than is annexed west side of the mosque, roof was covered by the shingle and minaret was built of the bricks.

Before the Second World War the roof was covered by the tiles and wooden parts were changed. After the Second World War also were made renovations, built new and higher minaret, annexed wall on the west side and the mosque had its sound system.

In 2003, 2004 and 2005 the space around the mosque was concreted and made protection wall on east and northeast side. So like that the Kladnica's mosque changed its exterior and interior, but that is not the only one mosque anymore on the area of Kladnica because mosques are built in the villages Urvalo and Sugubine (Urvalo in 1999 and in Sugubine in 2006).

[illegible] Вучковић
Сјеница

УДК 904 : 355.424.1 (497.11)

СЈЕНИЦА У ОКРУЖЕЊУ ШАНЧЕВСКИХ И ДРУГИХ УТВРЂЕЊА

Сјеничко-пештерска висораван, са просечном надморском висином од 1160 м, чини развође сливова река Лима и Ибра. Она представља природни бедем између планинских и [illegible] долина које су у прошлости повезивала два караванска пута која су прелазила преко Сјеничке висоравни. Старији дубровачки пут повезивао је Јадранско приморје са Средњим истоком, а млађи босански, у правцу [illegible] или Босански пут, долазио је од реке Дрине, пролазио преко територије Нове Вароши и мостом на реци Увцу у [illegible], а даље ишао преко [illegible] и Бачија, западним падинама планине Голије и спајао се код села Брњица са Дубровачким путем, па даље водио на исток као један пут.

Положај Сјеничке висоравни, са [illegible] путевима који су преко ње пролазили [illegible], у одређеним временским периодима у прошлости, имао је [illegible] војно-стратешки значај. Због те чињенице, у два временска периода [illegible] утврђења (тврђаве, куле, карауле, стражаре, палисаде, ровови и др.). У првом периоду (III и IV век п. н. е., стари и средњи век) подигнута су утврђења која су била у заштити трговачког Дубровачког караванског пута. У другом периоду — од половине XV века, нарочито од почетка XIX века, [illegible] (шанчевски ровови и друга утврђења) подизана су и била у функцији заштите и одбране Сјеничке висоравни и Сјенице, која је [illegible] 1706. године, али и у [illegible] против турској војсци од [illegible] до [illegible].

Најраније подигнута утврђења на Дубровачком караванском путу, са [illegible], налазила су се на рубним [illegible] Сјеничке висоравни. Била су то утврђења на Шарском кршу и Милошевцу, касније Хисарџик, на улазу у клисуру реке Милошевке. Деловала су као [illegible] на Дубровачком путу преко Сјеничке висоравни између којих су, у различитим временским периодима, подизана и друга различита утврђења која препознајемо по археолошким налазиштима и топонимима.[1]

---

[1] М. [illegible], *Античко утврђење на Шарском кршу*, Новопазарски зборник 7/1983, 13. [illegible], *[illegible]*, Новопазарски зборник 7/1983, 41.

Према приповедањима мештана Драгиња Пријовић-Алексић, осим доминантних утврђења на локацијама, мањих утврђења на овом путном правцу била су и [illegible] градина у селу [illegible] и Градина у селу Градац.[2]

На делу Дубровачког пута кроз село Гоње и Шушуре, од планине Јадовника до Радијевића брда, налази се топоним Кулина са остацима неколико објеката, са леве стране реке Увац, на око 300 м јужно од [illegible] гробља. На овом узвишењу «Кордунашко брдо», које се налази на [illegible] на реци Увац, [illegible] би се могло закључити да се на локалитету Кулина налазила нека врста карауле од које је пут водио на запад до Добре воде, западно од села Горње Горачиће, на коме се вероватно дуго времена [illegible] [illegible]. Од Кулине (карауле) у Гоње пут је водио према Кордунашком брду на [illegible] Стражи која се [illegible] од Увца, на надморској висини од 1326 м. На овом путном правцу, према простору који се зове Звијања, такође су се дуго задржали трагови [illegible] пута. [illegible] источно — према селу Шушуре, налази се простор који се такође назива Кулина. На [illegible] локалитету се налазе остаци порушеног зиданог објекта, где се вероватно налазила кула [illegible] добро [illegible]. Она је била у функцији [illegible] на брду Стражи.

Разлози да овај део пута преко села Гоње и Шушуре буде [illegible], како у средњем веку, тако и касније, после доласка Турака на ове просторе 1455. године, треба тражити у чињеницама које је забележио Богумил Храбак. Он је забележио да су дубровачки трговци 1652. год. писали да је [illegible] у којој [illegible] биле [illegible] разбојника и да су најопасније хајдучке [illegible] биле [illegible], Јадовник и [illegible]. [illegible] као реке Увац и Дубнице [illegible] гнезда.[3]

И после доласка Турака ове [illegible], као и [illegible], представљали су опасност за пролазак турских трупа и трговаца због чега су [illegible] Срба, тзв. дербенџије и [illegible] ([illegible]) да чувају и обезбеђују [illegible].

Према [illegible] Славка Ражића [illegible] су [illegible] трупе у којима су били Срби чији је задатак био да обезбеђују пролазе и путеве од разбојника и нападача за накнаду од [illegible].[4]

Очигледно је да је село Гоње и добило име по [illegible] који су били задужени и [illegible] да чувају пролазе на делу пута од [illegible] до Радијевића брда, који је пролазио кроз Гоње и Шушуре. Да је и у [illegible] кроз Шушуре [illegible] и [illegible] Стража која [illegible] (1751 и [illegible]

---

[2] Драгиња Пријовић-Алексић, [illegible] 22/2005, [illegible] 73.

[3] Богумил Храбак, *Хајдучија и [illegible] од 1650–1700*, [illegible] 30, 5.

[4] Славко Ражић, *Србија*, Београд, 2006, 43.

ЛЕГЕНДА
утврђења

Сл. 1 — Општина Сјеница са шанчевима и утврђењима.

[illegible] [illegible] између насеља Гобељевића, да су оба узвишења [illegible] као Стрмац били у функцији *обезбеђења* превоза.

И локални пут имао је своје објекте *обезбеђења*, вероватно још из средњег века. У непосредној близини тог путног правца налазе се остаци утврђења у клисури реке Увац, између села Лесково и Дружиниће, које народ именује као Јеринин град. У Урсулама — висије Мујовића, налазе се остаци утврђења које [illegible] између [illegible] Градина. Недалеко од Градине налази се топоним Шанчина, па је вероватно да су и они били у функцији за-

[illegible] обезбеђења овог пута. У селу Чедово, на локалитету Зарудине, нала-зе се видни остаци некадашњег утврђења.

У периоду владавине Турака на просторима Сјенице изграђени су бројни [illegible] утврђења, шанчева и земљаних утврђења. На крају XX века препознатљива су 23 таква утврђења. Од шанчева, који се налазио око сјеничке тврђаве, у центру града, на надморској висини од 1005 м, за кога је Ђуро Мушовић записао да је са 1825. год. грађен за вријеме Османлија,[5] до шанчева у окружењу Сјеничке висоравни: Гавора (1519 м), Голија (1833 м), Пенада (1358 м), Гољама (1617 м) и Јадовника (1734 м), шанчеви су позиционирани у три концентрична круга. Распоређени су тако да између првог и другог, другог и трећег круга постоји визуелни контакт. Овакав распоред шанчева био је условљен стратешким разлозима и потребом комуницирања утврђених положаја у условима када није било других техничких средстава.

Од првог шанца, који је штитио прилаз тврђави, први круг од 4 шанца чине шанчеви: западно од насеља Пети — на коти 1052 м, на Малом дубочу — на коти 1017 м, испред Хоџића махале — на коти 1025 м и са десне стране пута Сјеница—Пријепоље, тзв. Пријепољски шанац — кота 1018 м.

Сл. 2 — Шанчеви првог круга: 1 — шанац око тврђаве; 2 — шанац на Пети; 3 — шанац код Хоџића махале — [illegible]; 4 — Пријепољски шанац

Према историјским изворима, аутори књиге »Нова Варош и околина од почетка до 1941. године« (Нова Варош, 1998. год.) забележили су да је ова 4

---

[5] Ђуро Мушовић, *Сјеница [illegible]*, [illegible] бр. 2/1986, 28.

шанаца у ближем окружењу Сјенице води до Карађорђеве војне операције на Сјеницу 1809. године, па је тако њихова употреба била у функцији напада на Сјеницу. То су највероватније и први шанчеви подигнути три године после освајања шанца на Делиграду 1806. год. у Првом српском устанку. Они су касније свакако дограђивани и у различитим приликама били у функцији напада и одбране. У другој половини XX века сви ови шанчеви урасли су у ткиво града који се ширио и изгубили своју функцију. На месту шанца на Малом дубочку, који је био подигнут око [illegible] — турске касарне од дрвета, која је сагорела крајем двадесетих година XIX века, подигнуте су 1946. године нове касарне које је користила југословенска војска, а после њеног напуштања Сјенице 1948. год. остале су празне. У њих се шездесетих година уселила Ветеринарска радионица. Изграђени су и други објекти чиме је шанац срушен.

На простору шанца испред Хоџића махале изграђена је 1970. год. зграда метеоролошке станице. Уништен је и тај. Пријепољски шанац заграђен објектима Пољопривредно-шумарског комбината «Пештер». Срушен је и шанац који је био изнад градског гробља. [illegible] контуре задржао је само шанац код Пете махале и он урастао у ткиво града.

Други круг чине шанчеви: на Лупоглаву — кота 1129 м, на Великом дубочку код Боровића — кота 1049 м, шанац у селу Брежа — кота 1075 м, шанац на Радовића брду — кота 1234 м, шанац на [illegible] — [illegible] — кота 1306 м, шанац на Маљевини — кота 1179 м и шанац у селу [illegible] на локалитету Шанчина — кота 1108 м.

Сл. 3 — Шанчеви другог круга: 1 — шанац на Великом дубочку; 2 — шанац на Радовића брду

Сви ови шанчеви, као и они из првог круга били су у функцији одбране града и простора Сјенице.

Мајор Милојко Илић, командант у јаворским ратовима 1876/77. записао је 4. маја 1876. године »...да су Турци ове године оправили пут од Сјенице преко Јавора ради извлачења топова и да су утврдили копали шанчеве на Дубоки. Пети и ово пута преко Новој Вароши« (Могли се на шанчеве на Мањеновима и Вијенцу).[6]

Др Драги Маликовић бележи да су неки шанчеви служили и у друге сврхе. После, да су за време устанка у Херцеговини 1875. год. турске власти страховале да би могло доћи до уједињења српских и црногорских снага те да преко Сјенице упућу на стање устанка у Херцеговини. Због тога је у Нови Пазар, где се налазило око 4.000 војника, послато више официра инжењераца да рад инжењерије стави у стање борбене готовости. »Осим тога, у Сјеници и Пљевљима били су ископани шанчеви да би могли пребацити [illegible] у случају напада Србије и Црне Горе на ово подручје.«[7]

Трећи круг шанчева изграђен је на локалитетима: Велики врх, источно од села Вапа — кота 1092 м, на Војништу, јужно од села Вешњице — кота 1124 м, на Смиљевцу, јужно од села Кокошиће — кота 1234 м, на Големој брдини, између села Гоња и Горња Горачића — кота 1354 м, на Дервенти, северно од села Шипачине — кота 1534 м, на локалитету Шанчевине са десне стране пута Сјеница—Кладница, поред превоја званог Греда — кота 1222 м и на локалитету Шанчеви у селу Урсуле у насељу Мурсовићи.

С обзиром на стратегијски значај простора и близину српско-турске границе од Пресјек брда преко Гилије до Јавора, шанчеви су изграђени и на Перају и Остроћанину, северозападно од Дуге Пољане — кота 1300 м и 1310 м.

Сл. 4 — Шанчеви код Дуге Пољане: 1 — шанац у Дугој Пољани на 1300 м; 2 — шанац у Дугој Пољани на 1310 м

---

[6] Војислав Шилаковић, *Устанак у нововарошком крају Србије 1875–1878. г.*, Ужице, 1969, 94.

[7] Др Драги Маликовић, *Сјеница у Санџак Рашкој и устанак херцеговачки 1858–1878*, Новопазарски зборник 27/2003, 118.

као и на брду Весочица, западно од села Сугубина — коти 1137 м, и на Пашиној табли, источно од села Боровића — коти 1277 м, одакле су дејствовали турски топови у Калиповљској бици 1876. године.

Најпознатије куле осматрачнице, које су такође биле у функцији обезбеђења простора, биле су: кула Алтија, на путу Дуга Пољана—Штаваљ, кула на Сјењаку; на Вочоњем брду, источно од села Стула према Голији; Вишњевића кула, на граници према селу Вишњевићи и чардак на осматрачници Чардачина, на ширем простору Пашине табле код Боровића. Најзначајније и по својој инфраструктури најимпозантније утврђење на Сјеничкој висоравни била је градска тврђава подигнута у другој половини XVII века у центру Сјенице.

На граници између кнежевине Србије и Санџака, успостављеној 1833. године, која је остала до 1912. године, постојало је и 11 жандармеријских станица: Дуга Пољана, Алтија, Црчево, Осоје-сеоско чело, Стулско чело, Суви врх, Дивља река, Кладница, Јавор, Тесовица и Штитково. У Сјеници је жандармеријска станица отворена 1898. године.[4]

---

[4] Радош Шћекић, *Сјеница и њено окружење до краја XIX столећа*, Новине Сјенице 12. 15/2001/2002, 26.

Jevto Vučković

SJENICA IN ENVIRONMENT OF TRENCH AND OTHER FORTIFICATIONS

The earlier fortifications on the territory of Sjenica municipality were created for the purpose to defense roads which passed trough it s territory. In this article are only mentioned the earlier fortifications on Šar's kil and Velika Gradina in Vrsenice village. Much more facts connected for the late medieval period and for so cald Turkish period and it are about other sorts of safeguard on the roads, saved in toponyms: Kulina, Karaula, and Straža.

The second part of this article is dedicated to the roots of the trenches which were many in Sjenica s environment. They were arranged in three concentrated circles from Sjenica till the mountains which surround Sjenica's polje: Javor, Golija, Ninaja, Giljeva, Jadovnik. They are all located more than 1000 meters higher than the sea level and they are visually connected to each other. To the same time, in the 19th century, were belonging towers. The trenches were at time of the First Serbian rebellion and Javor s wars especially actual.

Алија Авдић

УДК 314.151.3 (=1.497.16) (497.11) "1889/1890"

ТРАНСМИГРАЦИЈЕ ЦРНОГОРАЦА ПРЕКО НОВОПАЗАРСКОГ САНЏАКА 1889. И 1890. ГОДИНЕ[1]

Увод

Др Мита Костић је овај прелазак Црногораца преко Новопазарског санџака у Србију, пратио на основу извештаја српских конзуларних представника у Новопазарском санџаку и у српским конзулатима у Призрену и Скопљу. Међутим, у архиву ССИП-а такође постоје извештаји о том кретању за 1889. и 1890. годину.

Они Црногорци који нису имали довољно услова за егзистенцију у својој земљи још раније су ишли на повремени боравак (пећалбу) у Србију која је била обећано уточиште Црногораца.[2]

На основу већ је усмено изјављено црногорски министар иностраних дела, Г. Вуковић, српском Министарству иностраних дела и у томе правцу каже да ће Србија «отворити врата црногорском становништву које је погођено сушом и глађу и дозволити му насељење на својој територији», речено је одговор да су «врата Србије отворена браћи из Црне Горе.»[3] Затим, да треба обавјештења о броју породица које намјеравају кренути у Србију, о броју чланова сваке породице, колико мушких и колико женских, као и њихову старост, да би се, према тим подацима могло одредити колико земљишта ће им бити потребно за насељење. Српско Министарство иностраних дела јављало је да Србија може примити до 5.000 црногорских фамилија које би се населиле у срезовима Књажевачком, Зајечарском и Тимочком. Затим је од стране црногорског Министарства иностраних дела упућено извјештај 21. септембра 1889. год. да ће до краја октобра стићи у Србију 6.000 избјеглица које ће се населити у Тимочком округу, те да основни правац и деонице од тада знају: избјеглице из северних нахија Дробњака, Пиве и Никшића ићи ће преко Језер-Таре, Пљеваља и Нове Вароши, а избјеглице из јужнијих нахија Васојевића, Мораче, Бјелопавлића ићи ће преко Берана, Сјенице и Јавора.[4]

---

[1] Алија Авдић, *Досељавање, сеобе и исељавање становништва у Новопазарском санџаку од Берлинског конгреса до Балканских ратова*, магистарски рад одбрањен 28. фебруара 1978. год, на Филозофском факултету у Приштини, рукопис.

[2] Архив ССИП-а, пов. 1889, пов. бр. 958.

[3] Архив ССИП-а, пов. 1889, пов. бр. 858, Гаври Вуковићу, 29 августа 1889.

[4] Мита Костић, *Из историје Срба у Новопазарском санџаку*, Гласник скопског научног друштва, књ. XXI, Скопље 1940, стр. 102.

Исељавање групе

Петог октобра 1889. год. јавило је телеграмом црногорско Министарство иностраних дела да ће **прва група** исељеника поћи из Никшића преко Пљеваља 11. октобра. Ова група треба да стигне на Јавор 19. до 20. октобра. У групи има 288 фамилија, 755 мушких глава и 638 женских, свега 1.393. Ове исељенике ће примити на Мокрој гори привремени државни начелник Среза златиборског, Милован Ђурчић, јер је Светозар Милосављевић звани комесар за пријем црногорских исељеника на Мокрој гори[5] био спречен.

Начелник Округа ужичког, П. М. Драгићевић, извјестио је телеграмом 23. октобра 1889. год. да је прва партија Црногораца стигла синоћ у Ивањицу са 229 породица, а 1.579 душа. Они су добро смештени и ранији (обележени) и (награђени) као и сами чиновници који су Црногорце допратили до Јавора. Остале партије иду са већим бројем душа којима има мањих који ће бити за транспорт када сам ја наредио среским да у помоћ са војском и колима и конзерве.[6]

Према телеграму црногорског министра спољних послова, Вуковића, који је примљен у Београду 24. октобра 1889. године **друга група** исељеника прећи ће границу код Бијелог Поља. Она ће бити на граници у Србији, на Јавору, око дочека прихваћено 26 или 27 текућег.[7] У овој групи било је 267 фамилија, мушких чланова 773, женских 578, пунолетних 600, а малолетних 756, свега 1.351 особа (773 + 578), односно 1.356 (600 + 756). Разлика од 5 особа (1.356 минус 1.351) јесте вероватно због погрешака у сабирању. Због велике удаљености исељеници из ове групе нису дошли на време од стране.

Трећа група Црногораца требало је да стигне на Јавор 4. или 5. новембра 1889. год. Трошкове исељеницима из ове групе за превођење код Пљеваља исплаћено десет великих талира и пет малих талира сваки. У овој групи било је 120 породица, мушких чланова 1.107, женских 984, пунолетних 865, а 1.227 малолетних. Свега 2.091 (1.107 + 984), односно 2.092 (865 + 1.227).[8]

Четврта и последња група црногорских исељеника прешла је границу преко Пљеваља 17. новембра 1889. год. У телеграму[9] се наводи да ће

---

5 Архив ССИП-а, пов. одељење 1889, пов. број 1134.
6 Архив ССИП-а, пов. одељење 1889, пов. број 1194.
7 Архив ССИП-а, пов. одељење 1889, пов. број 1162, телеграм Гавре Вуковића српском министру спољних послова.
8 Архив ССИП-а, пов. одељење 1889, пов. број 1441.
9 Архив ССИП-а, пов. одељење 1889, пов. број 1474, Гавро Вуковић — Српском министру спољних послова.

ова група била на Гацку 19. маја 20. услиједило је кретање. Група броји 1.500 чланова. »Број углавном од 6.000 [illegible] за 300 душа [illegible].«[10]

Даље, свега црногорских исељеника који су у четири групе прешли преко Новопазарског санџака износи, према поменутом телеграму 6.560.

М. Костић наводи податак: »... као број досељених преко Санџака Новог Пазара у Србију исељених Црногораца износи 7.500 људи, и то су око 5.400 прешла у Србију преко Пљеваља, 1.750 преко Берана — Пријепоља.«[11]

Аустријски конзул у Скадру, Шмуцер, јавио је 16. јануара 1889. год. посланику у Цариграду да тај број износи око 7.000 душа.[12]

Проблематика

Од августа 1889. год. почеле су велике трансмиграције Црногораца преко Гацка, Фоче, Горажда и Вишеграда за Србију, а такође и преко Новопазарског санџака. Због извјесних неприлика са којима су се суочавали црногорски исељеници у Србији (тежак рад, неповољне климатске прилике, [illegible] насељавања у нижој средини итд.) често су били и [illegible] у Црну Гору. Међутим, [illegible] је и већа контрола како од турских, тако и од српских власти те су многи [illegible] убрзо престала. Власти су тражиле за [illegible] једну и до [illegible] карту грађанина која [illegible] да се насле. Разлог је међутим, [illegible] од стране досељеног црногорског [illegible]. Због тога током 1892. и 1893. год. није било одобрених прелаза Црногораца преко Новопазарског санџака.

Исељавање Црногораца и њихово насељавање у Србији имало је и политичку позадину јер је Турска добијала у овим исељавањима, која су се одвијала у пределима дуж српско-турске границе, [illegible] албанског становништва, врло неприjатне суседе. Српска влада је досељеним Црногорцима супротстављала претјеране Албанце. Погранични инциденти између досељених Црногораца с једне стране границе и претјераних Албанаца с друге стране били су честа појава.

Турска влада је [illegible] да је [illegible] српску владу и [illegible] са циљем да се обуставе насељавања Црногораца у близини српско-турске границе.

Помоћ црногорским досељеницима

У циљу [illegible] и обезбјеђења [illegible] средстава за живот досељеним црногорским [illegible] српска влада је тражила помоћ од Русије. Министарство народне привреде обратило се 17. октобра 1889. год. Ми-

---

[10] Исто.

[11] Мита Костић, *наведено дјело*, стр. 198.

[12] Исто, стр. 104.

министарству иностраних дела предложено да се преко Српског посланства у Петрограду затражи помоћ у виду добровољних прилога од руских добротвора за издржавање сиромашних црногорских досељеника.[13]

Од стране српског Министарства иностраних дела упућено је Српском посланству у Петрограду 24. октобра 1889. год. писмо следеће садржине:

«Пре извесног времена, као што вам је знано, у Србију доселило се преко 1.000 душа српских становника [illegible], напустивши своје, због неродице која већ неколико година узастопце тишти сиромашну и малену Црну Гору. Они су поглавито [illegible] сиротиња, без игде ичега, који се морају бар годину дана док се тамо настане и не отпочну радити земљу и стеку имања, издржавати државном помоћи и прилозима појединаца из свију крајева српских и словенских.

Влада је краљевска у тој мисли учинила све што је могућно да досељеницима пружи братску помоћ. Поред тога, што је на све [illegible] да се по својој земљи састане добротворни одбори и главни одбор у Београду, она је и сама одредила извесну новчану помоћ, а што је најглавније, дала је у сопственост [illegible], учинила још и све остало [illegible].

Но, ова братска помоћ, која је [illegible], није још толико [illegible], да се ове бедне црногорске породице [illegible] могу [illegible], те би и правда, и [illegible] братски [illegible], да сви друга браћа Словени [illegible] — [illegible] на добровољном помоћу овој [illegible].

Стога, Господине, част ми је замолити вас, да изволите обратити пажњу у вашој словенској браћи, а нарочито руским [illegible] да добровољним прилозима [illegible] помогну црногорским породицама, које се у Србију доселиле».[14]

Српско посланство у Русији одговорило је писмом од 15. новембра 1889. год. у коме се [illegible] да је Словенско добротворно друштво предузело мере у циљу помоћи црногорским досељеницима. Друштво је за то одобрило 6.000 рубаља, а «Свети синод је одлучио да се у корист Црногораца у две [illegible] сакупљају [illegible] у корист исељеника».[15]

---

[13] Архив ССИП-а, пов. одељење 1889, пов. број 1551, Министарство народне привреде Српском министарству иностраних дела, 17. октобра 1889.

[14] Архив ССИП-а, пов. одељење 1889, Ф VII, пов. број 1552. Посланству у Петрограду, 24. октобра 1889.

[15] Архив ССИП-а, пов. одељење 1889, пов. број 1971, српско посланство у Русији, [illegible] министру иностраних дела Сави Грујићу, 23 новембра 1889.

Avdija Avdić

TRANSMIGRATION OF THE MONTENEGRINS THROUGH NOVOPAZAR'S SANJAK IN 1889 AND 1890

The Montenegrins which in their country did not have enough conditions for existence had absolutely shelters earlier in Serbia.

Through Novopazar's Sanjak during October and November in 1889 four groups of the Montenegrins emigrated. In these groups were 6368 colonists. This number increased on 7000 members until the middle of January in 1890.

In august in 1890 transmigrations of the Montenegrins started again but with the smaller intensity. Colonization of the Montenegrins in Serbia had political character. Colonists were placed in districts along the Serbian Turkish borders on the territories of the Albanians banished by the force and that had consequence of often incidents between the Montenegrin colonists from the one side of the border and the banished Albanians on the second side.

Serbian government asked Russia for aid in a purpose to carry colonized Montenegrins. Serbian deputy in Russia informed on 15th November 1889 Serbian ministry for foreign affairs that the Slavs charity society approved 6000 roubles in that purpose.

Хусеин Дердемез
ОШ «Свети Сава»
Баре, Сјеница

УДК 821.163.41-84 : 398

КРАТКЕ НАРОДНЕ УМОТВОРИНЕ ИЗ САНЏАКА

— Избор —

ПОСЛОВИЦЕ

— Ако [illegible] (Кад [illegible] арамбаша.)
— Ако [illegible]
— Батина има два краја. (Ако решиш да некога тучеш батином, може ти је отети па ћеш и ти добити.)
— Брез алата, нема заната.
— Боља је грам сриће, но ока памети.
Боље се јетрве [illegible] (Кад се [illegible] страна.)
— Ватра и слама не могу бити близу.
— [illegible]
— Во се веже за рогове, човјек за језик.
— Вук длаку мијења, а ћуд никако.
[illegible]
— [illegible]
— Глад има велике очи.
— Гладан вук усред села дође.
— Гора очи има.
— Горе брука, но мука.
[illegible]
— Даровном се коњу зуби не гледају.
— Далеко од очи, далеко од срца.
— Данас јесмо, сутра нијесмо.
— [illegible]
— [illegible]
[illegible]
— Док памет дође, царство прође.
Ђе ће крушка до под крушку.
— Ђе се [illegible], ту [illegible] (Ђе се ко родио, ту је и [illegible])
[illegible]

— Жени и коњу не треба веровати.
Живина цвр, цвили жице.
— За добрим коњем се и прашина диже.
— За наполу бабу воду пиј ђавоље нема.
— За мајсторије и глава плати.
— За старим не жали, али га позо року.
— Зарно се по цела жорм'л до једе.
Зло рођење, горе суђење.
— Зле очи по свијету гледају.
— За сламом руком сви трчи.
— Здрава, пријат не стиже.
— И бог се смије кад зове.
И ђаво кад види је криво, само неће да каже.
И ђаво је лијеп, а'л је ђаво.
— И змија је питома, а'л је змија.
— Из решетке вода, не треба вивода.
— И над главом има кон.
— Иза кад мора пре ђавола мора.
Иза на стела мали које кука (цркоч).
Изигувај хомарну вету, одлаже му крста.
— Јава је нагрдила небото.
— Јачи су давјиша во бав Радејица.
— Јачи су лупи но чони.
— Једна, зове пробала.
Једно небо се дрва кароси. (Само једно дрво небе да стоји у небо.)
Јуче га кућа Петирака, а данас умела га.
— Јуначна ђаца по мемачу свиђу. (Односи се на то да не треба узлуд главу давати и правити се јунак двуда, чак и онда где није потреба.)
— Кад грми свако се за себе боји.
— Ко от у мало фесл у том се уже.
Ко вечера рано, доручкује воде.
Како започело, онако рашило.
— Каква врба такав клин, какав отац такав син.
— Ко више има, више и хоће.
— Ко је с мало задовољан, срећан је човек.
— Какви људи, таки и бог.
Ко зна чекати, тај ће дочекати.
Кога су везале змије и гуштера се боји.
— Ко једном слаже, други пут му се не верује.
— Колико оца толико дјеце (обичаја).
— Колико људи, толико ћуди.
— Ко коси, та косе.

— Ко није за себе, није ни за другога.
Ко прије до ђевојке, онога ђевојка.
— Ко са ђецом спава, упишан се диже.
— Ко се с трицама мијеша, свиње га поједу.
— Ко тражи веће, изгуби из вреће.
— Ко тражи, и нађе.
— Крупан и трупан, [illegible] држи.
[illegible]
— Какав чоек, онаква беседа.
— Лако је сироту увриједити.
— Лако је здравоме болеснога свјетовати (савјетовати).
— Лако је [illegible].
[illegible]
Лако је ћелаву главу обријати.
— Лијепе [illegible], а ружне кућу куће.
— [illegible] (Употребљено [illegible] кругова.)
— Младо се дрво савија.
Мудрији сам кад шутим.
На [illegible] свијет остаје.
— На [illegible].
— Нема брата док не роди мајка.
— Не стоји кућа на земљи, но на жени.
— Не пружај се даље од губера. (Можеш купити само онолико колико можеш да платиш.)
Не могу те [illegible].
— Није сваки чоек [illegible].
— Није [illegible] за рамазана. (Човек са [illegible].)
— Није [illegible].
— Нико се није научен родио.
Ни [illegible].
[illegible]
— Нико се није [illegible].
— Од [illegible], нема горег заната.
— Од јефтина меса чорба за псе.
— Они су [illegible].
[illegible]
По [illegible].
— Право је [illegible].
— Прва се [illegible].
— Правда је [illegible].
— Риба се кварије од главе.

— Рана бразда — добар берићет.
— [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] најмање рећ'а.
— Свака му је за сто батина.
Свак се чеше ђе га сврби.
Са свијећом [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible].
— Свако је [illegible] [illegible] своје [illegible] јача.
— Свако Туре фали своје куре. (Кад неко хвали своје мушке потомке).
— Свако чудо за три дана.
— Свачија сила за времена.
Свачију слушај, своју [illegible].
Сит гладноме не вјерује.
— С ким си, онакав си.
— Скуп на [illegible] а [illegible] ([illegible]).
— [illegible] [illegible] [illegible], а [illegible] [illegible].
— Тешко [illegible] [illegible] [illegible].
— Туђа рука свраб не чеше.
Тешко свему [illegible] [illegible].
— Тешко кући [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible], а [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
— Тиха вода бријег роња.
— Трбух нема прозора. (Нико не зна шта ко једе.)
— Туђину се [illegible], своме се [illegible].
У које коло се уфатиш, такво ћеш играти.
У [illegible] је [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible].
— У туђега [illegible] [illegible] [illegible].
— У мутноме лови.
— У рибара [illegible] [illegible], [illegible] [illegible].
— Чини добро, не кај се, чини зло, надај се.
— У свако жито има кукоља.
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible].
— Чега се [illegible] [illegible], [illegible] се [illegible] [illegible].
— Чија сила, онога и плата.
— Човек се учи док је жив.
— Што трезан мисли, то пијан говори.
— Што не желиш себи, немој учинит другоме.
— Што [illegible] [illegible] [illegible] си.
— Што му је на уму то му је на језику.
Што можеш урадит' данас не остављај за сутра.

ИЗРЕКЕ

— Ако не знаш, питај.
— Ако [illegible] [illegible], [illegible] [illegible].
Ако [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] у [illegible].

— Видно вол' међу мал. ([illegible]).

[illegible] ко гњило [illegible].

— Бежи ко ђаво од крста.

— Беседа му тесна.

— Бирала, бирала, изабрала [illegible] Мирка.

— [illegible] и [illegible], нема хљеба ни [illegible].

— [illegible] са себе, [illegible] другима. (Узима [illegible] из [illegible], а [illegible] мало, [illegible] даље [illegible].)

— Видела жаба ђе се кују коњи, па и она дигла ногу.

— Вири ко миш из трица.

— Вар досолио, вар пресолио.

— Вреди ко рђава пара.

Вратио му мило за драго.

Гладан ко пас.

— Гледа ко теле у шарена врата.

— Горе брука но мука!

— [illegible] ко [illegible].

— [illegible] би кад рукама.

Горе главу. (Не пусти.)

Да му није носа и трину би пао. (Каже се за некога глупога.)

— Да бог да да родиш на дрвету и камену. (Рекло би се [illegible] за неког добро [illegible] чија је хљеб [illegible].)

— Да си бацио на главу, не [illegible] би се [illegible].

— Да је [illegible] и за смрт, [illegible] би се.

Да ђаво од мене окуси, отровао би се.

Далеко било!

— Даје богу душу, бог је [illegible].

— Да су [illegible] на [illegible], сви би [illegible] било.

— Да' ми отрова да се отрујем. (Кад човеку није ни до чега.)

— Дала би једно око за њега (за свога).

Да сам јуче умрла не би за то чула.

[illegible] на [illegible] [illegible].

— [illegible] на четворо [illegible].

— Досад је [illegible] и ко је говеда [illegible].

— Доста ће [illegible] [illegible].

— Дала крава, па утекла.

Дао ти бог рођаке да се бијеш с [illegible].

Дошао кучак на ручак!

— Ђе нема госте, нема куће.

— Ђе у кући нема [illegible] [illegible], нема ту среће!

— Ђе па не стигнеш, ту [illegible].

— Живи ко бубрег у лоју.

— Зобала гри у зарију своју.
Што оваквије сунце грије.
— Змијама брда обиђала.
— Змију би међу очи.
— Зло и наопако!
— Зна од чега небо стоји.
— [illegible]
Зубато сунце.
— Иде по брегу гласе.
— И по сам и опет ми је мало.
— Игра ко разбојнички барјак.
— Има куд мајка оде. ([illegible])
Ни машала би сутра посјекла.
Има нас ко кусаја снаха.
— И он је од наших горе лист.
— И мајку би за паре продао.
— Изнад себе и мачка гурне.
— Јади га најбоља.
Јао ко живина.
Јесам ли зубе!
— Ја њега у медна, он мене у ребра.
— Ја га крсти, он ирди.
— Ја рођен, она дације.
— Кад на врбу грожђе роди.
Кад Лаза крене уз брдо. (Никада.)
Кад не врбе гради царство нале поломље.
— [illegible]
— Какве су му руке ко да је из Цигланско бачу вадио.
— Ко да га ђаволи за уши вуку. (Кад неко брзо расте.)
— Ко да стидоња на уснама!
Кад отац без оца. (Никада.)
Ко га не зна скупо би га платио.
— Ко ј' вихор. (Кад неко уђе у [illegible].)
— Ко да су му све лађе потонуле.
— Ким оплакује, ким обећује!
— Кола ђубрета! (Дебела, лијена, нередовна жена.)
Ко о чаму, баба о уштипцима.
Ко у клин, ко у плочу.
— Ко да су му прасе кокоши појеле.
— Куд ће врана, но код [illegible].
— Куглана би га за трећо.
— Кука ко црна [illegible].

— Кука ко кукавица.
Лако што знаш.
— Лако и сад се богу моли.
— Лаје кида по по шабљи.
— Лијепа ко угасила.
— Лијепа ко вила.
— Лук и вода. (Ништа и ништа.)
Лаже, па плаче. (Лажна али правда.)
— Лапсује, а пије.
— Лакше је гузицом затворити врата.
— Љуто ко пелин(т).
— Љубакује га. (Љуби га, игра се.)
Макар хљеб у ладу уживала.
Ми о вук, вук у овце.
— Мука, тале, са четири стране.
— Мршава ко да пети дан хљеба не једе.
— На јешну мај, у пуна јед.
— Нагазио на Бога у [illegible] (у [illegible]).
Нашо га за палак јада. (Подвалио му.)
Назрат-назове.
— Намрачио се ко да ће му киша по челу.
— Навалио ко смрт на бабу.
— Нашла врећа закрпу. (Кад се рђави мушкарац ожени рђавом девојком.)
— Не би је наклафало лисичоро и кошичом.
Неда им бог у памјата.
Не би јој (му) човек орех из руке узе.
— Не види даље од носа.
— Не би га ни кроз поњаву пољубила.
— Не види се ни прс(т) пред оком.
— Не играј се с ђаволом!
Не лиши ми прпу до змиле траве.
Ниђе ни чега славнога.
— Ни гуди, ни гудало вади. (Не почиње ништа.)
— Нејасно му ко бабичи мрцмо да знаш поизвом гардиено, ико.
— Ни лук јео, ни лук мирисао.
— Немам [illegible] ни у цене ни [illegible].
Ни за шале куп, ни ја тебе [illegible].
Ни зорио, ни волио. (Нико не може [illegible].)
— Ни у води ни у сланe.
— Ни пецару, ни набирач.
— Нигђе ни горе ни доље.
— Ни срама ни образа.

— Ни [illegible], ни [illegible].
Обрадовао се ко [illegible] [illegible].
— [illegible] је гавран [illegible].
— Обрала је зелен бостан.
— [illegible] по [illegible].
— О [illegible]. ([illegible].)
— [illegible] до главе да [illegible].
[illegible] [illegible]. (Умро.)
— Отегло се ко зла година.
— Оде [illegible] трагом. (У [illegible].)
— Од' добра — неђу, од' зла — 'ођу.
— Пала [illegible] [illegible] небеса.
Пала му секира у воду.
[illegible] на [illegible].
— [illegible] и од свеје [illegible].
— [illegible] се ко змија с гуштером.
— [illegible] на [illegible].
— [illegible] на [illegible].
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] на [illegible] [illegible].
Проговорио би из [illegible].
— Предаје [illegible].
— Прошао ко поред турског гробља.
— Прошао кроз сито и решето.
— Псује ко Влах с коња. (Ко [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].)
[illegible] је крива.
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible].
— [illegible] о [illegible]. (Кад неки умре.)
— [illegible] ме [illegible] ти [illegible] рано.
— Рука [illegible]. ([illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible].)
— [illegible] [illegible]. (Мисли се [illegible] и за [illegible].)
Рекла-казала.
[illegible] ([illegible] је [illegible], [illegible] [illegible] [illegible].)
— Само нема још [illegible] [illegible].
— [illegible] [illegible] је [illegible].
— С трном у [illegible].
— [illegible] [illegible] [illegible].
Слажу се ко [illegible] [illegible].
Свети Сава [illegible] слава.
— Скупи ти [illegible].
— С неба па у ребра.
— [illegible] [illegible] на два [illegible].
— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— С трбухом за крухом.
Тандрче-мандрче!
— Тврдак пазар.
— Тешко ко туч.
— Тражи у Цигана масла, кад га нема.
Тражи хљеба мимо погаче.
— Трице и кучине.
— Трла баба лан да јој прође дан.
— Трча ко ждријебе пред росу.
— Треса ко бос главу.
— Ћера лисицу ка најбољој кући.
— Ћора кока на понуд.
Тврди ко Араф на бријегу.
— Узо свијет на главу. (Отишао незнано куд.)
Ухвати га шашавац. (Исмијали га.)
— Ушо у турске књиге (прописе).
Уз кућу и широко гора.
— Ућа мао, а рече мала. (Односи се на скромну особу.)
— У туђој кући мио, а у својој јеж.
— Ућутала се ко срећа кад нема.
— У сухо сади, у сухо дроби. (Коме је тешко да ради по киши и снегу, нема никад, једе сув хљеб.)
Што ми је на срцу то и на језику.

ЗАКЛЕТВЕ

— Ако сам га узела (неку ствар) кости од Бога пуцала!
— Ако сам, у кући га вољан вирио, на крпење га срце туро!
— Ако сам то рекла, змијом по свијету ходала!
— Ако сам то узела, ко Циганима га просила!
— Ако сам, рука ми отпала!
— Ако сам га видио, ђаволи по свијету ходао!
Ако сам рекао ни дана, здраво ми Бог живио!
— Ако сам то рекао, уста ми се наопако окренула!
Ако сам, за кошуљу ми прирасло!
— Ако сам те гледао, што кућ, ово кућ!
Вољела ми кокошка!
— Душе ми очине!
— За јаду ми прирасло!
— За Ђурђево ми прирасло!
— Очи ми кучкиња (роваш)!
— Очи ми искале!

— [illegible] се [illegible]!
— Ока ми [illegible] ([illegible]) [illegible]!
— Ово ми здраво било!
— Ово ми твоје части!
— Образа ми!
Сила ми и злоба!
— Сунца ми [illegible]!
— Тако ми очињег вида!
— Тако ми очи [illegible] на ово дрво!
— Тако своју браћу [illegible] у [illegible]!
— Тако ми [illegible] по свијету [illegible]!
— Тако ми овог [illegible] ([illegible])!

КЛЕТВЕ

— [illegible] те [illegible]!
— Болест те напала!
— Бијес те [illegible]!
— Бостурга ти [illegible]!
[illegible] те погодила!
[illegible], [illegible] на [illegible]!
— [illegible], [illegible] ти у срцу!
— [illegible] ти [illegible]!
— Вук те појео!
— Вјештица ти срце појела!
Губа те напала!
Глава ти [illegible]!
— [illegible] [illegible]!
— Гроб ти се [illegible]!
— Дом те [illegible]!
— Дошло [illegible] [illegible]!
Душа ти у [illegible] ([illegible]) отишла!
Да Црног [illegible] мора не [illegible]!
— Ђаво те [illegible]!
— Змија те [illegible]!
— [illegible] ти се!
— Земља те [illegible]!
Земља ти кости избацила!
— [illegible], [illegible] ти [illegible]!
— [illegible], [illegible] се!
— Куга те уморила!
— Крвца ти [illegible]!
[illegible] ти [illegible] главу!

— Кости ти у [illegible]!
— [illegible] те [illegible]!
[illegible]!
— На [illegible], па не [illegible] да ти [illegible]!
[illegible]!
— [illegible] дабогда!
— Огубо се дабогда!
— [illegible] те погодила!
— [illegible] се дабогда!
— [illegible]!
— Рђа те изјела!
[illegible]!
— Свјећа ти се угасла!
Стала, стала ти вода!
— Тако ти [illegible] на свијету!
Црн ти образ!
— Црн ти се барјак на кућу вио!
— Црко дабогда!
— [illegible]! (Кад се неко не [illegible].)

ПИТАЛИЦЕ

1. Ђе си био?
Нигдје!
Шта си радио?
Ништа!
2. Кад је [illegible]?
Кад те [illegible]!
3. Шта је [illegible]?
[illegible]!
4. [illegible]?
[illegible], да му [illegible] и [illegible]!
5. Како се зовеш?
Хасо!
[illegible]?
Зовем се Хасо!
Ал' [illegible]?
[illegible]!
6. Колико је било Фуругине кад се [illegible]?
[illegible]!
7. [illegible]?
[illegible]!

8. Одакле си?
Одакле ми воље!
9. [illegible] ти [illegible]?
Јесте, све ми зној око зуба!

ШАЛЕ

1. Домаћин распоређује

Распоређује домаћин шта ће ко од младића у њиве радити тога дана:

— Ти Раде, да ћераш у воденицу да мељеш.

Ти Маро спреми у [illegible] да видимо је ли [illegible] [illegible], а ви ђо- до добро чувајте стоку од вука.

— А ти, тата, шта ћеш?

— А ја да се [illegible] на ту [illegible] код [illegible]!

2. Не [illegible] у себе

Донио свекар у [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible]. Пронесла снаха свекру да [illegible] и [illegible] га куће.

— Једи тата, све појеђа, то ти тебе не [illegible] [illegible]!

3. Не чује добро

Питала свекрва [illegible] му је снаха која живи у граду.

— Добра би била кад би чула добро. Ја нешто почнем да јој причам, а она: шта ти [illegible]! Објасним јој да ми [illegible] [illegible] [illegible], али она други пут [illegible] [illegible]: шта ти [illegible]!

3. Шубин [illegible]

На Петровдан [illegible] [illegible] Бакић. Нико путник [illegible] [illegible] Петровдан, кроз [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] ли да преноћи. Пита га до- маћин одакле је.

— Из Босне!

Како, како рече?

Из Босне!

— Мрш од моје куће [illegible]! [illegible] [illegible] [illegible] па [illegible] [illegible] да преноћи.

5. Случајно

У једном селу у [illegible] [illegible], живјела једна баба сама. Имала је само једну кучку коју је добро хранила и мазила. Једнога дана кучка је угинула. Сирота баба је [illegible] за њом. Чуле то [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] што баба [illegible] за кучком, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (случајно). [illegible] баба да је то [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] и поче да [illegible]:

— Ако месе куће моје, доцкан су та браћа твоја, како ће те сарадити, како ће те [illegible]. Уставу кућу се [illegible], доцкан су те браћа Међи (Ма-дајевића).

Младићи се узбиљаше, скочише и одоше без речи.

ЗАГОНЕТКЕ – ОДГОНЕТКЕ

— Божје подниље људско стварање, [illegible] оседлано. (Мост.)
— Бијела кула без прозора. (Јаје.)
Бијела се роди, зелена одрасте, црвена умре. (Трешња.)
Грбава кобила све поље побила. (Коса.)
— Гламочи ме, гламочи, сукњицу ми гладиши, ја га удри каменом, оно иде напоље. (Стан за [illegible].)
— Голо уђе, с кором изађе. (Хлеб.)
Господар у кући стоји, а брада му напољу иде. (Клип кукуруза.)
— Гвоздени во, а дрвени рогови. (Сврдла.)
— Даје лијепу [illegible], [illegible] вода [illegible]. (Пета испод ока.)
— Дај ми твој, кад си нашао мој. (Кошуља и хлеб.)
Два туца, два кука, два кобача, два [illegible]. (Коњ.)
— Два се брата удараше, два се гора тресоше. ([illegible].)
— Дошла баба до пола са вала, једна другу у задњицу гура. (У штапом у тигању.)
— Змија се сави на крај [illegible] горе, а глава је у рупи дубо. (Лула.)
Закучен пи кока у рупаве. (Руке и рукавица.)
— Из камена вода [illegible]. (Сито и брашно.)
— Испуцао прасе по друму, [illegible] ће [illegible], не мога наћ. (Влас косе.)
— Из неке [illegible], у тебе ударио. (Песак.)
Један скаче, други пије, трећи расте. (Киша, земља, трава.)
— Једна глава, а стотину кошуља. (Главица купуса.)
— Једна крава [illegible]. (Наћве.)
— Ја узмем гвоздени кључ, те отворим злати град, па истерујем црни [illegible]. (Пушка.)
— Један човек да се окрене, [illegible]. (Трепавица.)
— Један бели [illegible], сва село [illegible]. (Злато.)
— Ја вас носим, а ви мене. (Обућа.)

Криво кривасто у [illegible], [illegible], бола ал' [illegible]. (Мајдунс.)

— Мрвице и бубице по небу [illegible], а [illegible]. (Облаци.)
— Мајка се сиромашна, ћерка се богата. (Пшеница и врећица.)
— Ноћу [illegible], дању [illegible]. (Кревет.)

— Ни ногу, ни руку, а уз кућу се пење. (Дим.)

На њиви свијету цвета, на пању рађа. (Кромпир.)

— На мога брата кућица триста и три покровчића. (Кошница.)

— На два стуба буре, на бурету тиква. (Човек.)

— Нит се плаче, нит се игра, а много свијета храни. (Мађарско жабеље.)

Накупи крофе преко гору, а не шушну. (Магла.)

— Ово насред лета трских и два шесна. (Језик и зуби.)

— Оздо бриђе једна гаћа. (Прча у мајуши трдвиса.)

— Оширак кнеза, из ударен по губицу кадио, по лобању колача. (Олакава.)

Ошиш на главе у Цариград. (Клиначи на потковици у коњетк.)

— Ошишано мачи крос само прође, но год га срети у дупе га пуби. (Бу-котиња којом се чеше на свадбу.)

— Пуна ћаса ораха. (Пашина.)

Пуна кица гаканица. (Смекка.)

— Пола од дрвета, пола од кравета. (Четка.)

— Скочни у јаму, а на двије врата изађе. (Чакшире.)

— Сви тара по врху неунака. (Стрњиште.)

Све свијет обрнуто, себи не носка. (Шаренка игла.)

— Сабља брез гвозда, јуна брез кости нешто учини ал во кајдуна два. (Језик.)

— Три му ноге из задњи кора. (Столица тронешка.)

— У кавагл двије ске ружнице гаде. (Решето.)

Ухал бака на врх заклоњено, исла ила, крила нама. (Орах.)

— У кандага начиш рол до Чачка. (Пут.)

— Црвени гаћа, криви мача, у врећу ђубето дијете. (Сач, црепуља и хљеб.)

— Цио дан иду, а из куће не изиђе. (Сат.)

Црни ђурђ кућу чува. (Котлама.)

— Четири се Циглице свађају, а пета их раздваја. (Плете за плетење.)

ЧИК ТРИПУТ РЕЦИ ДА НЕ ПРЕДАХНЕШ (БРЗАЛИЦЕ)

Брзалице су некада на посијелима биле чест облик разоноде. Неки нису могли ни душкати, да не предахну, да изговоре правилно брзалицу, а неки су и намјерно грешили, што је изазивало смијех присутних. Учествовали су и млади и стари. Одабрао сам само неколико популарних које знам у Бачким рибницама, које при неправилном изговору могу добити другачије значење. Све брзалице се изговарају три пута.

— Ја се попех уз крушчић, низ крушчић, на врх крушчића.

— Ја пољубих жуту цртицу жутицу крајко масом пасли у гору пуставу.

— Јагоба на склад, јагоба под склад.

— Моја мајка коребуша, коребуша, [illegible] коребри се, коребри се.

— Мој баба дуби зуби зубима [illegible] [illegible] гувно.

— [illegible] [illegible].

— Седи поп на зиду, држи прст на [illegible], [illegible] на зиду и [illegible] на зиму.

— Имају четири мачке, које се Дурина, Дорина, Четина, Дача, треба их раздвојити (отерати) по имену: (пис, Дурина! пис, Дарина! пис, Четина! пис, Дача!)

Сиса Сава [illegible] с бобо, [illegible] сестра Саве [illegible] [illegible].

Чојала!

Мацо Машовић
Београд

УДК 39 (=411.16) (497.11)

НАЧИНИ ЖИВОТА И ОБИЧАЈИ НОВОПАЗАРСКИХ ЈЕВРЕЈА

У Новом Пазару су живели сефардски Јевреји, који су [illegible] из Шпаније и Португалије.

Мада су Јевреји прихватали утицаје средине у којој су живели, у првом реду у сферама материјалног, а мање и културног садржаја, веза са изворном културом и религијом остала је веома чврста.

Сефарди су говорили ладино (јудео-шпанским) језиком.

Јеврејска породица је патријархална [illegible], што се огледа у [illegible] да глава породице мора да буде пажљив према својој жени и својој деци, и да се према њима односи са бригом и уважавањем.

Јевреји су као заједница доста изоловано живели и нису се мешали са другим становништвом, сем што су имали неки, пре свега економски, однос. Нису се [illegible] са припадницима других народа. Били су веома слободни, међусобно су се помагали и одржавали су добре односе са осталим грађанима. У граду је постојала и јеврејска махала у којој су [illegible], када нису радили.

Као и сви остали становници, новопазарски Јевреји су имали своје радости и туге, своје празнике и своје жалости, своје симболе, молитве и обичаје. Неке од њих су радо делили са својим комшијама, муслиманима, а неке су упражњавали у ужем кругу својих породица и родбине.

Као и у свим осталим јеврејским заједницама, било где оне живеле, најважнија морална и етичка основа живота јеврејске заједнице у Новом Пазару била је Тора.[1]

Поред етичких питања Тором су прописана и одређена правила у исхрани. Тако нпр. храна која се користила морала је бити кошер (припремљена по ритуалним правилима). Кошер месо је могло бити само од животиња које [illegible]. Животиње морају поред тога бити заклане на посебан начин. Обредно клање стоке и живине је обављало посебно лице — Шохет — кољач. Могла се јести само риба која има пераје и крљушт. Употреба свињског меса је забрањена.

---

[1] Тора се састоји од пет књига Мојсијевих [illegible] Стари завет [illegible] Савез јеврејских општина Југославије, Београд 1996, 73.

Млеко и млечни производи не смеју се јести у исто време када и месо, а ни истим прибором, итд.

Ова правила у домаћинствима су превасходно поштовале поједине породице али су се готово све придржавале неких основних правила везаних за спровођење религијских обичаја и празника.

На другој страни, то је била и једна од основних карактеристика живота малене јеврејске групације, која је прилагођавањем околини сачувала јеврејски начин живота и одржавала свој јединствени верски и етнички идентитет.

Највећи део свих религијских обичаја је био везан за верски објекат Хавру — Синагогу, која је била центар религиозног, образовног и друштвеног живота. Хавра се налазила на Баљеју, на обали реке Рашке, испод тзв. Малог моста «Ел Бујан чико», тзв. Чифутска Буџарија.

Улаз у правоугаону велику зграду био је с јужне стране. «У средини, око 20 м дугачке дворане уздизала се Теба, а испод њених степеника била је Гениза (спремиште неупотребљивих верских књига и списа). На источном зиду налазио се Арон хакодеш (света орман у коме се држао свитак Торе). На галерији (за жене), дуж западног зида, која се дизала изнад главне дворане, налазиле су се клупе. Оне су њих уклонили или даровали из Јерусалима (дамјаната) или кроз мелдар (школу). У мелдар су деца полазила у петој години. Учитељ је ово до 1941. год. био хахам Јерудина Конфорти, звани Сењор Руби, који је ту службу обављао преко 30 година.[2]

Синагога је била старинска. У њеној сали су се одржавала сва славља.

У извештају Савезу Јеврејских општина Југославије о стању у Новом Пазару 1937. год. Давид Поли, секретар Савеза ЈВОЈ, наводи је да је синагога зидана 1837. год. под председништвом Хаимом Бенаро Чечевом.

Празника има много. Најважнији јеврејски празници су: Јом Кипур (празник покајања), Рош Хашана (Нова Година), Сукот (празник колиба), Ханука и Песах (као празник ослобођења).

Посебно место међу празницима и у јеврејској традицији заузима Шабат (субота), који се у Тори помиње као седми дан и као дан одмора.

ШАБАТ

Шабат је један од најстаријих и најважнијих јеврејских празника. Светкује се и као дан одмора. Сви Јевреји у Новом Пазару су га празновали, тако да се зна и све строго придржавали обичаја везаних за њега.

Припреме за овај празник започињале су великим спремањем. Велико спремање у кућама почињало је још у четвртак. Чистило се посуђе и читава кућа. До петка, по подне је морала сва храна да буде припремљена јер се на

---

[2] Жени Лебл, *До „коначног решења" — Јевреји у Србији*, Београд 2002, Чифутска махала, 120.

Шабат није [illegible]. Може се [illegible] хлеб — хала у облику [illegible].

[illegible] су се [illegible] (фасоле) [illegible] јајима, риба, [illegible]. Поред кафе и чаја, обично је служено [illegible] воде и [illegible].

Шабат је почињао у петак вече — [illegible] шабат, а завршавао се у суботу вече — [illegible] шабат. У [illegible] су одлазили на вечерњу службу у [illegible], а за то време су домаћице [illegible] за вечеру. Поред хлеба, обично покривеног [illegible], на столу се налазила чаша за вино и две свеће. Вино је морало да буде кошер.

После доласка домаћина сви седају свечано обучени [illegible] — Кидуш, којим се [illegible] субота. [illegible] хлеб. Хлеб се обавезно умаче у со. [illegible] атмосфери, а [illegible].

Субота се проводила у молитвама и проучавању Торе и других светих књига и одлазило се у шетњу и посете пријатељима. Међу Јеврејима се тога дана [illegible].

РОШ ХАШАНА

Од осталих празника треба поменути: Рош Хашана — јеврејску Нову годину, која се слави првог и другог дана [illegible] (септембар–октобар).

Обично су се окупљали две или више породица, а атмосфера се карактерисала [illegible]. На свечано постављеном столу служено је мед [illegible]. Од осталих јела најчешће [illegible] риба са главом, [illegible] да би година да буде слатка, а на сто се није стављало ништа љуто, кисело или горко.

ПЕСАХ

Занимљиви су и обичаји везани за празник Песах (Пасха), којим се обележава излазак Јевреја из Египта и повратак у Ханаан [illegible].

За Песах се [illegible]. Породице које нису имале посебно посуђе за ову прилику [illegible] у хладној води. Овај поступак [illegible] и у Новом Пазару се строго поштовао.[1]

Припреме за овај празник трајале су по 10, па и више дана јер је требало детаљно очистити [illegible] у кући, са [illegible]

---

[1] Жени Лебл, исто, 12.

до тавана, да би се очистили и од самих трагова хамеца (хлеба који у себи садржи квасац). Неке породице су за ову прилику користиле посебно посуђе.

Међу значајним [illegible] које је раније требало обавити важно место је заузимало и припремање тврдих колачића од пшеничног брашна без квасца и соли — *бојус*, или маџота. [illegible] кућа је имала свој [illegible] у коме се чувала [illegible]. Пред Песах Јевреји су [illegible] и [illegible] бојус.

Празник се славио осам дана, а почињао је 15. нисана (март-април) у сумрак.

Једна од битних карактеристика овога празника јесте окупљање породице. Тиме се истицао осећај заједништва и припадности породици.

Прве две вечери празника служио се обред који се звао Седер.[4]

На свечано украшеном столу нашла се пасхална књига Хагада (књига из које се читају текстови о празнику) и седер, чинија са симболима празника: тврдо кувано јаје, животињско месо, горке траве, зеље, [illegible] посластица и маце.

Прописано је да свако од укућана попије по четири чаше вина.

Од јела су припремане разне чорбе и колачи од маце, кувана јаја, риба и живинско месо.

СУКОТ

За време празника Сукот седам дана се живело у колибама које су се за ту прилику правиле у дворишту. Колибе су се израђивале од дрвета и покривале гранама, тако да се могу видети небо и звезде. У њима је породица обедовала и молила се.

Основни симболи Сукота су: колиба-сеница и четири биљке: етрог (лимун), лулав (палма), хадас (мирта) и арава (врба).

ЈОМ КИПУР

Јом кипур се проглашавао као дан покајања, праштања, помирења и дан потпуне посвећености Богу. Празник се обележавао строгим постом и за време од 24 часа вернику уздржавања од хране и воде. Уочи празника и на сам дан људи су се мирили међу собом и молили један другога за опроштај, ако су учинили нешто један другоме у току године.

Празник се празновао десетог дана месеца тишрија (септембар-октобар).

Постојао је и обичај симболичних жртвених животиња — капара, мушкарци петла, а жене кокошку, [illegible] обреда жртвовања [illegible]

---

[4] Седер [illegible] Песах, [illegible] 11.

стица за ослобађање од грехова. Званице [illegible] се топлим поклонима скромнијим.

Било је доста оних који су уместо [illegible] давали скромнији поклон.

ПУРИМ

Највеселији празник је био Пурим. Тада се приређивало забаве, јело, пиће и доброга расположења, јер се овај празник не сматра у строгом смислу верским празником. Нарочито су га волела деца, која су се за ту прилику маскирала и облачила [illegible] одеће. Певали су и играли, [illegible], за шта су били награђивани ситним новцем и слаткишима.

[illegible] су их пратили да се често певала песмица: „Ево Пурим, буди весео, [illegible] — само је једанпут добар Пурим, добра година, слава вас Боже.

Поред ових празника било је још неколико обичаја којих су се Јевреји строго придржавали јер су представљали суштинске особине јеврејске културе, којом се чува завет Богу.

БРИТ МИЛА — обрезивање мушког детета

Обрезивање се обављало осмог дана по рођењу мушког детета и тим празником је Мохел ([illegible]) уз помоћ Сандака (кума) на специјалном [illegible] одвајао део кожице са дететовог полног органа.

Овај обред је најчешће вршио Рабин (учитељ — духовни вођа и тумач [illegible]) и обављао се у кућама.

БАР МИЦВА и БАТ МИЦВА

То су били обреди којима се обележавало да је особа (дечак или девојчица, Бар — чедо, син; Бат — чедо, кћи), пресла и да од тада преузима физичку и верску одговорност. Дечаци су те обреде пролазили када напуне 13 година и један дан, а девојчице 12 година и један дан.

Сматрало се да након тог периода свако одговара за поступке које чини.

СКЛАПАЊЕ БРАКА

Занимљиви су и обичаји везани за склапање брака. Обред венчања је обављао рабин и том приликом се склапао брачни уговор — Кетуба, који је чувала жена. У њој су наведена прецизирања међусобних права и обавеза мужа и жене.

Ритуал склапања брака се завршавао тако што су млада и младожења испијали благословено вино, а затим је младожења ломио стаклену чашу, што је представљало асоцијацију на [illegible] и [illegible] обреда, од која треба бити [illegible] и у најлепше [illegible] тренутка. За вре-

[illegible] Хупа-[illegible] [illegible] [illegible] брачни [illegible].

Растанци су били врло ретки.

РИТУАЛНО КУПАТИЛО

Ритуално купање се [illegible] са циљем да се особа купањем у чистој води ритуално очисти. За ту сврху користило се посебно купатило које се зове Микве.

У Новом Пазару су се овог обичаја придржавале само религиозније породице, а за ту сврху користило се старо турско купатило у Новопазарској бањи. Најчешће су [illegible] жене после менструације, уочи венчања, а [illegible] «[illegible]» [illegible].

ЖАЛОБНИ ОБИЧАЈИ И ГРОБЉЕ

Ови обичаји су [illegible] ритуални верски прописи али су се [illegible] других народа, у срединама у којима су Јевреји живели. Тако је било и у Новом Пазару. Међутим, има неколико специфичности које треба истаћи.

У жељи да се болесник одбрани од смрти примењивао се ритуал промене његовог имена (хебр. [illegible]). Тако је нпр. мој стриц, који се звао Мевораћ Аврам — звани Манто, када је био тешко болестан, променио име у Мевораћ [illegible] ([illegible] мој отац Мевораћ Моше).

Под окриљем Хевре [illegible] удружење Хевра кадиша (хебр.). Ово удружење је било организовано на добровољној основи и задатак му је био да обилази болеснике, помаже сиромашнима, [illegible] послова око [illegible].

Сахрана се обављала на јеврејском гробљу које се [illegible]. Гробље [illegible] и данас је у [illegible].[5]

Покојника су пре сахране окупали, а затим је тело умрлог обучено у одећу од белог платна и положено у [illegible].

На [illegible] гробља [illegible] на путу до гробља заустављали неколико пута, што се објашњава [illegible] кроз које човек [illegible] кроз живот: рођење, детињство, дечаштво, зрело доба, формирање породице и старост.

Жалост због губитка драге особе изражавала се кроз обичај цепања одеће (Кериа — хебр. цепање).

Периоди жалости су се одвијали у четири фазе: од смрти до завршетка сахране, седам дана од смрти, 30 дана и годину дана после смрти.

---

[5] О гробљу [illegible] 200 година, [illegible]

Специфичан је јеврејски обичај да се приликом обиласка гроба, уместо цвећа на њему оставља камен, као симболичан контакт живих са мртвима.

Неупотребљиве и старе верске књиге, свици, религиозни предмети и симболи код Јевреја имају, као и људи, посебан гроб који се зове гениза. У Новом Пазару гениза је била у синагоги.

ЈЕВРЕЈСКИ СИМБОЛИ

У јеврејској религији има више симбола, али треба поменути мезузу као један од основних који је имала свака јеврејска породица.

То је листић пергамента на коме су руком написана два одломка из пете књиге Мојсијеве. Овај листић се савијао у ролну и стављао у металну или дрвену кутијицу и причвршћивао у косом положају на довратак куће. Циљ му је био да непрестано упозорава верника на припадност Богу и да [illegible] обележје Јевреја.

Приликом изласка и уласка у кућу обичај је да се Мезуза дотакне прстима и прсти пољубе.

ЈЕВРЕЈСКА УДРУЖЕЊА

Традиционално, Јевреји су се залагали за интелектуално уздизање и образовање, мада су услови за то често били ограничавајући.

Друштвени и културни живот новопазарских Јевреја се одвијао у скромним условима.

Према подацима из извештаја секретара Савеза ЈВОЈ из 1937. год. познато је да су у Новом Пазару постојала три јеврејска друштва: Друштво за подизање новог јеврејског храма ([illegible]), Добротворно друштво за помагање сиромашних «Тифорет бахурим» и Месна ционистичка организација «Кадима» основана 1938. године.

О њиховом значајнијем деловању ових друштава нема података.

Мала је новопазарска јеврејска заједница трагично нестала у нацистичким логорима. Све је уништено 1942. год. приликом ликвидације новопазарских Јевреја на Сајмишту у Београду и уништењем и развлачењем њихове имовине.

Литература

— *[illegible]*, [illegible], Савез јеврејских општина Југославије, Београд 1996.

— Жени Лебл, *[illegible] Јевреји у Србији*, Београд 2002, Чигоја штампа.

— *[illegible] — обичаји код Јевреја*, Савез јеврејских општина Југославије, Јеврејски историјски музеј, Београд 1966.

— [illegible], Новопазарски зборник 3/1979, 21–28.

[illegible], Новопазарски зборник 26/2002, 225–233.

Mento Mustović

THE WAY OF LIFE AND THE CUSTOMS OF THE NOVOPAZARS JEWS

In Novi Pazar until the Second World War considerable number of the Jews lived there and they had their Jewish community. In this article it is elaborated they way of life in Novipazars environment which was strictly patriarchal. They lived sufficiently isolated and they did not mix with the other population.

They had their customs and specific cuisine from which they did not give up. All religious holidays were connected for Hahra (synagogue) which was situated on the right side of the river Raska near by Ciftate cuprija which was named by them.

Specially are described holidays: Shabbat (Saturday), Rosh Hana (New Year), Pesah or Pasha (the Jews exit from Egypt), Hanukkah (celebration of liberation), Sukkoth (holiday of cottage), Jom Kippur (day of regret), Purim (the happiest holiday), Brit Mila (circumcision of boys), Bar Micah and Bat Micah (marking out maturity).

Also customs related to marriage, ritual bathing and funeral were interesting.

Милојица Шутовић
Филозофски факултет
Косовска Митровица

УДК 323.1 (497.1) "1918/1941"

НАЦИЈА И НЕУСПЕЛА ДРЖАВНА КОНСОЛИДАЦИЈА ПРВЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Југославија је држава коју је увек било лакше замислити него остварити, и којој увек може бити горе него што јесте, [illegible] народа који деле једну географију, [illegible] Стога да би дошли на траг [illegible] — а можда чак [illegible] будућих могућности, [illegible] Јер како су [illegible][1] [illegible] Амазон улази у Атлантски океан [illegible] своје мутне воде.[2] Крити[illegible] сти на основу прошлости. [illegible] формулисати, него анализирати механизме појаве о којој је реч, а [illegible]

---

[1] [illegible], Рад, Београд, [illegible]

[2] Ф. Бродел, [illegible]

[illegible] уобличење и обрнуто, пут [illegible] до дефинисања српско-[illegible] судбине.[3]

Тај пут [illegible] је Југославија која је по дефиницији [illegible] у различитим историјском, културном, верском, језичком, економском, [illegible]. Зато је и њено стварање, [illegible] живота њених народа, [illegible] јер почетак историје оставља увек неизбрисиви печат — на [illegible] улогу народа, и [illegible], за коју би се рекло да није нарочито значајна и корисна. У почетку, мало по мало [illegible].[4]

[illegible] Првог светског рата и [illegible] која је [illegible], распадом [illegible] система вредности, постепено [illegible] новим [illegible], [illegible] (М. Вебер) које није мимоишло ни Југославију где је свако од народа који је ушао у овај систем очекивао да [illegible] своје [illegible] интересе, у [illegible] јом државом у чије је темеље било уграђено њено различито [illegible], што је генерисало стање сукоба у њој, велике напетости, [illegible] ство о [illegible] национализмом, [illegible], у Београду исто онако као и у Загребу, Љубљани или Сарајеву, [illegible] да се [illegible] [illegible] историје и [illegible] ше [illegible] прошлости [illegible] на темељу [illegible] национализма,[7] где је [illegible] као природни модел политичког [illegible], и да је као такво уграђено у идеологију. [illegible] [illegible], која је [illegible] граница [illegible] у [illegible] [illegible] у [illegible] да [illegible] [illegible] природних граница. Веровало се да би се [illegible] да се [illegible] [illegible], тако да се мир и стабилност обезбеде [illegible] [illegible],[7] [illegible] [illegible], [illegible], јер су [illegible] готово бескрајне, нарочито у [illegible] срединама где су [illegible] [illegible].

---

[3] Р. [illegible], [illegible], Библиотека XX век, Београд, 2006, 111–116.

[4] В. [illegible], [illegible], [illegible], Београд, 1999, 15.

[5] R. W. Seton-Watson, [illegible], Nova Evropa, Zagreb, br. 11, [illegible] septembar 1920, 4, 1.

[6] T. Nairn, *The Enchanted Glass: Britain and its Monarchy*, Radius, London, 1988, 129.

[7] L. Dominian, *The Frontiers of Language and Nationality in Europe*, New York, 1917.

Национални принцип касније је до изражаја у чувеном Вилсоновом програму ослобођења угњетених малих држава, чију вољу народима ваља зајамчити и ослободити као праведан принцип, између осталог и захтевом да се народима Аустро-Угарске да најшира могућност за аутономни развој (...) Србија и Црна Гора морају се евакуисати, окупиране територије обновити, Србији пружити слободан и сигуран приступ мору, а међусобни односи појединих балканских држава уредити пријатељским договором дуж историјски утврђених линија припадности и народности. У те ће се ући и међународне гаранције за политичку и економску независност као и за територијални интегритет појединих балканских држава«,[8] у чијој основи леже легитимни принципи самоопредељења народа, потпуне слободе и самоуправљања. Јер [illegible] готово немогуће у земљи састављеној од различитих нација. Међу људима који немају осећај међусобне повезаности, поготово ако читају и говоре различите језике, не може постојати јединствено јавно мњење нужно за деловање представничке владавине. Мил тога је нужни услов за слободне институције да границе владавине буду углавном усклађене са границама нација.[9] Они који су одушевљени [illegible] (Америка, [illegible]) наглашавали су то, тако да народ који собом управља има веће шансе да изабере слободнију власт, па су и подржавали самоопредељење својих [illegible], који сматрају да народ који живи у властитој држави јесте слободан народ. Отуда су и захтевали самоопредељење. Ту се [illegible], након [illegible], али суштинска разлика, и њена [illegible] била су дугорочнија. Међутим, многи [illegible] то су у конференцији настали на мировној конференцији, слободи и независним државама третирани као [illegible].[10]

Југославија је карактеристичан пример да то [illegible] није лако. Настала из [illegible] народа, старих империја (Хабзбуршке и Отоманске), [illegible] великих сила, користећи право на самоопредељење нација, ради њиховог уједињења.[11] Југославија наслеђујући њихов положај империја није донела [illegible] потпуно мултинационална као и старе, [illegible] народи не уживајући слободу и просперитет. Као је то [illegible] право на самоопредељење дуге [illegible]

---

[8] Вилсонов програм светског мира у 14 тачака, 8. јануар 1918. године, у: М. Стојковић (приредио), Балкански уговорни односи 1876–1918, (Документи о политичким међународним [illegible]), Службени лист СРЈ, Међународна политика, Београд, 1998, 490 (тачке X, XI).

[9] J. S. Mill, *Izabrani politički spisi* [illegible], Zagreb, 1988, 142–146.

[10] Е. Кедури, *Национализам*, ЦИД, Подгорица, 2000, 108.

[11] O. Jászi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, University of Chicago Press, Chicago, 1929.

ција, јер су велике силе, након што су [illegible] ослобођење [illegible] Европу [illegible] стварања нових малих држава, [illegible] да се мешају у [illegible] проблеме. Мука настаје у таквој ситуацији у [illegible] као аргумент против националног самоопредељења, [illegible] само-[illegible],[12] које су [illegible] силе у складу са [illegible] моћи. Тако је Југославија својим настанком имала функцију [illegible] Октобарске [illegible] после 1918., [illegible]. Зато се може [illegible] да је у таквој [illegible] [illegible] Југославије [illegible] интеграција државе и [illegible] сила.

[illegible] Наравно, [illegible] Југославије на [illegible] стратегије, између [illegible] организација, [illegible],[13] [illegible]. На тај начин [illegible] и политички [illegible],[14] у [illegible] разлику и [illegible].

Нова држава са својим [illegible], културним, религијским, економским, [illegible] разнородностима била је [illegible] која је [illegible] од првих момената, [illegible]

---

[12] O. Halecki, *The Millennium of Europe*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1963, 335.

[13] S. M. Lipset, S. Rokkan, *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: Introduction*, u: S. M. Lipset, S. Rokkan (ed.) *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, The Free Press, New York, 1967, 9–11, 50.

[14] S. Bartolini and P. Mair, *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilisation of the European Electorates 1885–1985*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, 2[illegible].

[illegible] рату, јер су у њему југословенски народи били у сукобу (мада неки од њих као туђе оруђе агресорског отпора од југословенских присталица у чијем је арсеналу била Србија), гурнути у рат (Хрвати, Словенци, Срби) против Србије, Црне Горе и њихових савезника.[14] То је непоправљиво продубљавало [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] уједињења[15] обављено [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], уместо демократског народног легитимитета [illegible] расположења народа [illegible] [illegible] [illegible] на референдумској одлуци[16], тако да су уједињени народи нову државу различито доживљавали. Једни као своју националну државу (Срби), а други као отворено кршење обећања и дискриминацију [illegible] током и формирањем [illegible] нацио-

---

[14] D. Bilandžić, *Historija SFRJ: Glavni procesi 1918–1985*, Školska knjiga, Zagreb, 1985, 8.

[15] 1. XII 1918. г. У Београду делегација Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба из Загреба на челу с др Анте Павелићем, предала је регенту Александру Карађорђевићу Адресу у којој је [illegible] [illegible] Словенаца, Хрвата и Срба са Србијом и Црном Гором у јединствену државу. У свом одговору на Адресу регент Александар [illegible] [illegible] Србије [illegible] државу Словенаца, Хрвата и Срба у [illegible] Срба, Хрвата и Словенаца. Види: Д. Јанковић, [illegible] Југославија, [illegible], Београд, 1986, 162–163, [illegible] 28. X 1918. [illegible] [illegible] Краљевину СХС [illegible]. Види: [illegible] *[illegible]*, [illegible], Zagreb, 1984, 59–78.

[16] J. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Globus, Zagreb, 1988, 126. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] и Народног вијећа СХС [illegible] [illegible] [illegible] у Загребу [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Србијом у Загребу, Подгорици, Новом Саду [illegible] [illegible] М. Живковић, [illegible] [illegible] ЦАНУ, Подгорица, 1999, 445 [illegible] [illegible] Душана Симовића [illegible] [illegible] Народног вијећа у Загребу [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Србијом [illegible] [illegible] државу. Б. Глигоријевић, [illegible] краља Александра Карађорђевића, Српска политичка мисао, Вол. II, бр 1/1995, 11. [illegible] [illegible] Србију као [illegible] [illegible] (Исто).

малим градом (Круше и Солунске), преузимајући колективно наслеђе небеске царевине (српске), остајемо и разумемо својствене потребе и изјавнике српског у Малом: наше војске и малог свијета. «Малом свијету, «Гусинац», «Колубара»,[19] тако се чувамо српску државну тему вјекова и епоха, до нових вјекова за трајности и за вјекове, без ових епоха у вјекове и епохе и вјекове разлогомна, које су у вјекови. «Постоји државно богатство, заслужно, произвољно часа — тесно сельаки по свему, но видиш се свуда и свуда надје капитал. Ваљала је постојана данас вјековнаина.»[20] Нови свијет и антиисторија у свијетлачкога колективности овог досјетак јоа да стоје свијетлите или бо наслеђе/стало губљаоа, вјеко: од прстоцвјетна су знаки свијетлите дата да свијетле.[21] Уводна дијаспора подразумијева, свакако и неке законе у дубине народне енергије, па дотле страсне афективне трајности, а на другој народна разрешеност, па онда окрепљене народом комбе

[illegible] и [illegible] народа [illegible] малих народа за будућност, на њеном Олтару [illegible] права.[22] У таквој атмосфери [illegible] су супротстављене и екстремне идеологије у решењу [illegible] националних питања, посебно националних идентитета југословенских народа у страху од доминације и [illegible] које су [illegible] једни другима. Отуда су једни другу сматрали да је нова заједничка држава између Срба и Хрвата била сасвим немогућа [illegible], [illegible] претерано, [illegible] (у победничком [illegible] Срба, а у поразу Хрватске након катастрофе [illegible] после уништења Хабсбуршке монархије), [illegible] фаната о «[illegible] и Штросмајеру», грађени на темељу једне државе, [illegible] и модерних услова [illegible], по [illegible], на [illegible] југословенства.[23] Само идеја о етничкој блискости била је пропагандна формула како српске тако и хрватске политичке елите, тако да је нова држава прихваћена са изненађењем, пошто су [illegible] Хрвати видели као [illegible] православља, балканизма и византизма, а Срби [illegible], [illegible] свих [illegible] традиција [illegible]: [illegible] идеје о заједници Душана, [illegible] и [illegible] у једном [illegible] моралном смислу.[24] Стога су Хрвати [illegible] Југославију као [illegible] замку, политичку [illegible] и балканску [illegible] против католичке Цркве и Хрватског Државног права, западне културе, [illegible] која је [illegible], која је [illegible], која је [illegible], а које не [illegible], јер би Срби [illegible] (...) када да имају [illegible] државу и [illegible], али ми Хрвати [illegible] друге државе [illegible], федеративну републику, [illegible] Срби [illegible] хрватске [illegible] и [illegible] (Срби) да [illegible] до [illegible] државности не [illegible] да смо ми Хрвати били под туђинцем и да је то [illegible] (...) [illegible], јер би [illegible], да [illegible] ми Хрвати (...) [illegible]

---

[22] [illegible], [illegible], br. 14 (1. [illegible]) 1921, 122.

[23] Ј. Дучић, *Југословенска идеологија. [illegible]*, Слободна књига, Београд, 1990, стр. 35, 39. Дучић [illegible] Николе Пашића [illegible] да је Југославија [illegible]. Исто, 39. [illegible] Хрвати [illegible]. Ф. Супило је [illegible] Срби [illegible]. Пошто [illegible] Хрвати и Срби [illegible], Хрвати и [illegible], [illegible] Срби [illegible]. Види: Љ. Марковић, *Срби и Хрвати*, 1914–1941, Београд, 1990.

[24] Ј. Дучић, *нав. дело*, 38.

против [illegible] туђинцу и да смо у тој борби [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] да туђинац никада није био Хрватској [illegible] и [illegible] господари. [illegible] су Срби за Велику Србију [illegible] Србија буде [illegible], [illegible] да се краљ Петар [illegible] за [illegible] [illegible] Душаново царство, док су Срби из Хрватске и Босне [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] (...) Ми Хрвати [illegible] [illegible] (...) Сав Хрватски народ је за републиканску слободу (...) ви сте за старе [illegible] [illegible] и за господарску [illegible] [illegible] [illegible] (...) И [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (...) Ви [illegible] [illegible] у Београду (...) без хрватског народа и против његове воље прогласити [illegible] [illegible] државу и без [illegible] [illegible] [illegible] (...) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].[23] А [illegible] (...) [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] самосталности, коју народ никада својом вољом неће признати. Своје ослобођење [illegible] [illegible] право самоодређења које у међународном смислу припада овим трима нашим народима — Словенцима, Хрватима и Србима, јер ови смо три брата а не један. Зато не треба [illegible]. »[illegible] вас [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], која вас [illegible], да [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] хрватски народ [illegible] [illegible], а [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] против [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].«[24] ([illegible])

Ово [illegible] Стјепана Радића који је по Слободану Јовановићу »био [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] и [illegible]-

---

[23] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]: »Хрвати који су [illegible] [illegible] [illegible] (...) [illegible], Београд, 19[illegible], [illegible]. [illegible] [illegible] Србије [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Србија [illegible]. [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (19[illegible]–19[illegible]), [illegible], Београд, 1994, [illegible].

[24] S. Radić, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] 19[illegible], [illegible]. ([illegible] Стјепана Радића, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у Загребу [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Србијом и [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]. (Радић је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Хрвати да су [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. И [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Србије [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], br. [illegible] [illegible] 1928, 78.

[illegible] политичку сцену, али потпуно неприхватљивим,[27] [illegible] су се на првој [illegible] за Уставотворну скупштину, када је хрватско сељаштво листом гласало за Хрватску републиканску сељачку странку, за [illegible] од Срба, за [illegible] хрватску [illegible] државу, односно против уједињења и против [illegible] државе,[28] [illegible] »Срба, [illegible] господе«. [illegible] питања Конституанта [illegible] мора[illegible] бар [illegible],[29] јер је Југославија [illegible] народа која значи све друге народе осим Срба, који су уједињењем [illegible] [illegible] Устава, [illegible] београдске владе.[30] [illegible] [illegible] идентитета [illegible] где Срби нису били само Југословени, већ и Срби [illegible] — православни и католички, [illegible] (данашњи Муслимани), [illegible] Срби, док се [illegible] Македонци, нису [illegible] не другачије него као Срби,[31] с обзиром да је Македонија сматрана »Јужном Србијом«, [illegible] културу и језик. [illegible] Македонији, [illegible] Македонци [illegible] Срби или Југословени, [illegible] [illegible] Македонци [illegible] Србима, [illegible] Македонији [illegible] македонског питања на међународном плану.[32]

---

[27] С. Јовановић, Из историје и књижевности, I, Сабрана дела, том 11, БИГЗ, Југославија публик, СКЗ, Београд, 1990, 103.

[28] M. Radić, Politika u Hrvatskoj, Nova Evropa, br. 2 (1. aprila) 1920, 47.

[29] Nova Evropa, br. 11 (9. decembra 1920.), 374.

[30] I. Banac, [illegible] u Hrvatskoj (1527–1945), Zagreb, 1969, str. 328–334.

[31] Ђ. Ускоковић, Бугари у Србији — Срби у Бугарској, Годишњица, књ. XXXVIII, бр. 1 [illegible], 195.

[32] Р. А. Рајс, Чујте Срби, Историјски архив Србије, Дечје новине, Горњи Милановац, 1998, 73–78. Рајс каже да [illegible] Македонију Србија [illegible] Срби [illegible]

Та [illegible], доминација и асимилација других народа и мањина [illegible] других народа и мањина, који су у заједничкој држави чинили око 60% становништва,[33] [illegible] држави. [illegible] — да се истинска слобода, истинска еманципација и истински народи [illegible] (Х. Арент) У Југославији је [illegible] група.[35]

Међутим, јачи фактор против доминације може се наћи у бројчаној и културној [illegible] народа, [illegible]. Стога је [illegible] власти, [illegible] у [illegible]

[illegible] Исто, стр. 78.

[33] Према попису становништва из 1921. године [illegible] В. [illegible] Југославије, [illegible], 1972, [illegible]. Срби су [illegible] 1971. становништва. Б. Глигоријевић, нав. дело, 34.

[34] Х. Арент, [illegible], Београд, 1998, 270.

[35] Видет Б. Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији 1919–1929*, ИСИ, Народна књига, Београд, 1979.

које је [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] руса, у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],[56] у којој [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] слободног [illegible] и [illegible] различитих интереса, без мајоризације, [illegible] не као услов њеног функционисања и опстанка, већ сигнал угрожавања и распада.

У средишту тог процеса [illegible] државног уређења [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] процеса стварања [illegible] државе, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] проблемом [illegible] [illegible] [illegible] за које се [illegible] да је [illegible] стварањем нове државе, формално супротно процесу «балканизације», стварања малих и међусобно супротстављених држава. Настојање да се једноставним решењем уместо југословенског [illegible] [illegible] за примену политичке системе [illegible] [illegible] [illegible] и у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] које су [illegible] [illegible] у слободи, [illegible] је [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] за стварање [illegible].[57] Зато успостављање [illegible] [illegible] уређивањем општих интереса [illegible] није задовољавало, па је земља стално [illegible] у [illegible] [illegible] [illegible] стања, док су [illegible] [illegible] државног уређења [illegible] [illegible] [illegible] државног [illegible] у употребу [illegible] [illegible] државног јединства, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] слободе.

Да стварно [illegible] [illegible] аутономистичког покрета дошло је у Црној Гори[58] против централне власти и њене [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] свакога народа и државе — суверенитет (...) и уништи њено државно биће, које је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Црногорци, [illegible] би се од Црне Горе [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], а не равноправни братски, и [illegible] да је [illegible] [illegible] Црногорцима да ступи у јединство југословенско на равној нози са Србијом, а никако друкчије.[59] Јер право је Црне Горе да [illegible] [illegible] сама собом у

---

[56] Види: Б. Храбак, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 1914–1918, Нови Сад, [illegible].

[57] Р. А. Рајс, нав. дело, 58.

[58] Види: Ш. Распоповић, *Политичке борбе у Црној Гори, 1918–1929*, Задужбина Андрејевић, Београд, 1996, ([illegible]), 23–27.

[59] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 1997, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Србије [illegible]

својему истинском духовном, најчистијем и најсветијем циљу, па ако, међутим, у Русији и у целом словенском свету нису радили онако како је требало и радили баш онако, како су радили, то је зато што су они, настављајући у том правцу који су предали, без сваког критичког мишљења, читаву стаљинистичку, па чак и савремену, руску и српску историју, у потпуности, у свим и свакој тој, у основи, погрешној, а у суштини и у последици, и погубној, и за Русију и за Србију, и за Словенство, и за Православље, и за Христа, и за Бога, и за Истину, и за Живот, и за Вечност, и за Свемир, и за Универзум, и за Ништа, и за Ништавило, и за Ништоту, и за Ништоћу, и за Ништоћа, и за Ништоћа, и за Ништоћа

[illegible] у државно [illegible] Србије у оквиру [illegible] утицало је без милости,[40] [illegible] људима.

Отпор централној власти [illegible] и у другим деловима земље, нарочито међу албанским становништвом на Косову, ширећи се у талас побуна и њено отворено [illegible] јер велика Југославија [illegible] о коме је одлуку требало да донесе Конференција мира. У [illegible] Срба и Албанаца, албански [illegible] и италијанска пропаганда. [illegible] утицај Италије [illegible] [41] [illegible] Реч је о [illegible] албанских националних интереса [illegible] [42] [illegible] У таквим [illegible] [43] [illegible] југословенске власти [illegible] што је мотивисало Драгишу Васића да ситуацију на Косову опише као у југословенском Сибиру,[44] која је [illegible] албанских [illegible]. Они [illegible]

---

[41] [illegible] M. Djilas, *Land Without Justice*, New York, 1958, 97. [illegible]

[42] Љ. Димић, Ђ. Борозан, [illegible] *Историја 20. века*, год. XVII, бр. 1, [illegible] 1999, [illegible]

[43] Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том II, Службени лист СРЈ, [illegible] Београд, 1999, 113.

[44] Д. Васић, *Два месеца у југословенском Сибиру*, Геца Кон, Београд, 1921.

ју. После ослобођења Косова и Македоније 1912., српска власт није на ове области примењивала одредбе свог либералног режима. «Македонци и Албанци третирани су као грађани другог реда. На Косову 1913. године избила је побуна коју је српска краљевска војска у крви угушила. Позивајући се на протеривање Срба са Косова под отоманском влашћу, српска буржоазија је [illegible] мачем и огњем — [illegible] вере против до-[illegible].«[45] «[illegible] је [illegible] без милости и њена је [illegible]. Албанска села, из којих су људи благовремено избегли, беху претворена у згаришта. То беху у исто време народни крематоријуми у којима је изгорело стотинама жена и деце (...) Ја се једном [illegible] да је народна побуна [illegible] [illegible] су [illegible] [illegible] у ко-[illegible]. Српска [illegible] су [illegible] убијањем и [illegible] могу ступити у [illegible] друштво Енглеза, Холанђана, Француза, Немаца, Талијана и Руса.«[46]

С таквим [illegible] наслеђа решаван је проблем албанске мањине у новој држави, која је остала [illegible] албанских маса, без школа, употребе језика у службеној комуникацији, [illegible] слобода, [illegible] аграрне реформе и колонизацијама, колонизована [illegible] и [illegible] Срба и Црногораца, као [illegible] земље«[47] која је [illegible] у Албанцима видела [illegible] елементе, [illegible], [illegible] да се [illegible] у [illegible]. Тако су Албанци као и Хрвати и Словенци, а посебно Хрвати [illegible] страни елементи (С. [illegible]) у државном [illegible], [illegible] на Видовданском уставу, што ће [illegible] и време, јер [illegible] незадовољним [illegible] није било решено, [illegible] Словенци и Хрвати нису [illegible], па је отварање [illegible] државе [illegible] и требало је тек да [illegible] корака, с обзиром да је [illegible] покрет [illegible]

---

[45] В. Дедијер, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, 2, Либурнија, Ријека, Младост, Загреб, 1981, 169.

[46] Д. Туцовић, *Србија и Арбанија* [illegible], Београд, 1914., код: В. Дедијер, н. д., 595. [illegible] Д. Т. Батаковић, *Косово и Метохија: историја и идеологија*, [illegible], Београд, [illegible], 1998, 124–142.

[47] Б. [illegible], *Македонија Југославије* [illegible], [illegible], Београд, 198[illegible], 18.

аутономизацији, па и уз нешто мање, а да још није [illegible] и народне масе, уз [illegible] са националистима који је [illegible] да дођу, добијајући снагу масовних покрета за [illegible] народа као у Хрватској. »То је био један народни покрет, каквог [illegible] радикалски покрет осамдесетих година (19. века). Против таквог покрета обична парламентарна тактика не помаже. У борби с Хрватима, Пашић је [illegible] у којој је [illegible] Милан у борби с радикалима [illegible] да има посла с једном странком [illegible] да је имао посла с једним народом.«[48] [illegible] средства да обезбеди привремену победу над заступницима [illegible] национализма [illegible] и федеративне организације друштва, концепцији унитаризма и централизма, [illegible] своје [illegible] интересима Србије. Али на првом месту он је, Никола Пашић, [illegible] на друго место долази радикална странка, творац Србије; на треће место ставља Србију која је створила Краљевину СХС (...). За њега је она држава функција Србије, Србија је створ Радикалне странке, а Радикална странка је средство у рукама Николе Пашића; он је алфа и омега свакога деловања и сваке мисли.«[49] [illegible] група, али корумпирани. Профитери и [illegible] којима је [illegible] да се богате под условом да служе [illegible] стварајући [illegible] профитера, која државу често [illegible] чајом [illegible] «[50]

Прихватање доношења Видовданског устава [illegible] био је [illegible]. [illegible] са Протићевог [illegible] решења [illegible] области између федералиста и централиста [illegible], Пашићева [illegible] је [illegible] устава, [illegible] власти [illegible] области, [illegible] Народне скупштине, [illegible] тако да области нису [illegible] самоуправа, [illegible] То га је подстицало да [illegible] Скупштину, [illegible]. Без [illegible] државника, [illegible] од Југославије, а [illegible] да је [illegible] организовања, [illegible] опортунистичку политику, [illegible] устав [illegible] у рукама је [illegible] и политичку основу за организовање нове државе.«[51] Супротстављају-

---

[48] С. Јовановић, нав. дело, 179, 181.

[49] Д. Јовановић, нав. дело, 219.

[50] Ђ. А. Рајс, нав. дело, 73, 74. [illegible] Пашићеву [illegible] Корзу [illegible] рукама [illegible] Ibid., 73.

[51] С. [illegible], нав. дело, [illegible] устава [illegible]

[illegible] федералну и самоуправу у [illegible] [illegible]. Видовдански устав донесен је [illegible] [illegible] [illegible], уз разне друге приговоре, [illegible] гласова [illegible] појединаца и група, [illegible] [illegible], супротно Крфској декларацији која је давала народ(има) могућност да развија своје посебне енергије у самоуправним јединицама, обележеним природним, социјалним и економским границама и «Устав се ипак примени, у делима, у Уставотворној Скупштини бројно [illegible] већином.»[52]

Међутим, Видовдански устав није само плод Пашићеве парламентарне [illegible], [illegible] и уступака [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] у [illegible] власти, већ, и [illegible] Версајског диктата да сви Срби не могу живети у својој националној дефинисаној држави, али могу живети у једној држави, уз [illegible] Србији, по којој њена краљевска кућа, владајући слој, армија, политички систем постају језгро те нове државе и њеног унитарног уређења.[53] Из тога се може [illegible] да је Србија [illegible] слободу у [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] жртве за [illegible] [illegible], које не [illegible] [illegible] и потребне [illegible] [illegible] [illegible] — већа је на страни Срба него на страни Хрвата или Словенаца.»[54]

Но и поред тога што је Устав [illegible] појединих историјских граница у погледу административне поделе земље, [illegible] [illegible] [illegible] установе (на пример бана) [illegible] је [illegible] да се на [illegible] [illegible] идеја [illegible] није могла остваривати кроз Устав, јер му је била суштински [illegible]

[illegible]

[52] [illegible]

[53] [illegible] I. J. Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: a Study in Frontier-making*, Yale University Press, Yale, 1963.

[54] [illegible]

народа дискусији [...] да нација три „основне историјске грађе" — [illegible] три [illegible] који је на прави [illegible] до [illegible], видећи у томе трагику југословенског национализма, пошто национални проблем остаје нерешен, у најпогоднији моменат за решење основних питања нове државе одлаже се у бесконачност, из чега црпи своју снагу „сепаратизам [illegible] који је [illegible] у [illegible] држави [illegible] државама.«[55]

Оваква схватања југословенских националиста изазивали су живу реакцију другде, па и босанских муслимана, који су подржали доношење Видовданског устава, не правећи у тој мери [illegible] на [illegible] [illegible] већини, али су безусловно тражили да се, при подели земље на области, не дира у границе Босне и Херцеговине, онакве какве су биле и остале од турске и аустријске власти,«[56] сматрајући да је у југословенској заједници муслимански свет „један апсолутно засебан организам, који су формирали [illegible] као [illegible] [illegible] [illegible], са засебном традицијом, и засебним [illegible] на њима. Он је био у прошлости (па и садашњости) држава у држави, са посебном формом и посебним управним апаратом.«[57] Али одмах после изгласавања Устава међу муслиманима дошло је до [illegible] и [illegible] [illegible] не само на [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] који [illegible] [illegible] [illegible], а [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] „Он ће, како се [illegible], [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] се [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], и распадати се у срцу једне нације која тражи своје [illegible]. «Његова је [illegible] [illegible], али је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].« Зато се [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], која ће [illegible] муслиманског [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] који [illegible] форму [illegible] [illegible] [illegible] муслиманском, [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] форми, за разлику [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible] нације, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] муслиманског [illegible], [illegible] и [illegible] [illegible]

---

[55] M. Grubić, Vidovdanski ustav i naš nacionalni problem, Nova Evropa, br. 12 (8. decembar) 1921, 368, 369. Уредбом о административној подели земље од 26. априла 1922. године држава је подељена на 33 области. [illegible]. Види: В. [illegible], *Административна подела Краљевине СХС*, Историјски гласник, бр. 1–2/1981, 33–46.

[56] В. [illegible], *Босна и Херцеговина* (репринт), Глас српски, Арс Либри, Бања Лука, Београд, 1999, 249. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[57] A. [illegible], *Problem jugoslovenskog muslimanskog [illegible]*, Nova Evropa, br. 4 (11. septembar) 1921, 113.

[illegible] дубина (...) Стога [illegible] [illegible] нацију.[28] То се испољавало и у политичкој делатности Југословенске Муслиманске Организације која се огромном већином (1922) изјаснила за аутономистички програм, наставши доминантни политички фактор [illegible], иако [illegible] није могао [illegible] у Босни и Херцеговини која је била [illegible] у целости. То се [illegible] српско-хрватско питање, [illegible] као и поделе сфера, [illegible] интересима и [illegible]. Само вођство муслимана приближавало се вођству Словенаца (А. Корошец) који су тражили већу меру аутономије за Словенију, па самим тим и за Босну [illegible] између Срба и Хрвата [illegible] Хрватску и Српску политику у Босни водили Загреб и Београд.

Сукоби су толико затровали атмосферу да су [illegible] у појединим срединама долазиле до [illegible] рата [illegible] у Сарајеву где је [illegible] да је [illegible]. Иако је била [illegible], почела је [illegible].[29]

[illegible] су стање у земљи описивали као «[illegible]», [illegible] јер [illegible] да се [illegible] Земља је [illegible] између [illegible] у којој [illegible] Србија [illegible] за Русију и Француску и [illegible] Румуније и Италије. У свом [illegible] ко-ја би [illegible] разједињена и

---

[28] Исто, 108, 116.

[29] М. [illegible], нав. дело, 183–186. [illegible]

раздробљене земље, са [illegible] у стању да [illegible]. Стога је овај за «Србију једино велико искушење»[60] у настојању да реализује своју доминацију и коначно реши српско национално питање, чему [illegible] међу [illegible] и другим народима. Хрвати и Словенци [illegible], схватајући нову државу као «прелазну станицу» на путу стварања самосталних националних држава [illegible] из Београда»[61]

Отуда долази да [illegible] ра- да [illegible] демократијом» (С. Радић) која би се могла законито обрачунати — једном [illegible] системом, и [illegible] у Србијанску хегемонију.[62] Јер «Србија [illegible] не може имати већину у парламенту [illegible] 116 [illegible], ако се [illegible] у [illegible] границе, [illegible] бира ни у [illegible] крајевима ни у Црној Гори, онда би Србијанци били у свом правом броју и не би могли да парламентарним путем држе превласт у држави».[63]

---

[60] Д. [illegible], 1926, 217. [illegible] Београд [illegible]

[61] [illegible] Београд, 1992, [illegible] И. Сталин, Сочинения, Том 15, Москва, [illegible]

[62] Vidi: S. Radić, [illegible] Dom br. 11, 14. ožujka 1928.; S. Radić, [illegible] Dom br. 12, 21. ožujka 1928., 1–2.

[63] M. [illegible], Dom, br. 12. [illegible] 54 [illegible] 116 [illegible] Србију с Македонијом и Старом Србијом [illegible] 54 [illegible] С. Радића [illegible] С. Прибићевић [illegible] Србије. [illegible] С. Прибићевић [illegible]

осуђујући Хрвате да не знају шта је држава«, јер нису »нашли своју« и да не знају управљати државом, јер су научили само рушити државу [illegible] нису »навикли на слободу, на демократију«, и зато их не знају [illegible] чувати«. Хрвати су истицали да се борба за културни и економски прогрес не може [illegible] пре него што се уклони [illegible], [illegible] који [illegible] слободи, који [illegible] власти [illegible] положајима. Они на њему »оснивају своју моћ, положај, богатство и славу«,[64] тражећи читаво мноштво »пречанских порезних [illegible]«, [illegible] Србијанске [illegible] (С. Радић). [illegible] Срби у [illegible] и ослобођење на »Словенском југу« [illegible] од 1903. до 1914. године«.[65] При тим [illegible] уједињење са Краљевином Србијом десет година [illegible] права, [illegible] о братству, о [illegible], [illegible] Једна [illegible] на Србију«, [illegible] фронтом, [illegible] за [illegible] у Србији [illegible] »Карађорђевићевом« [...] Јер се те [illegible] под формом Карађорђевића и [illegible] [illegible] српског [illegible]«,[66] [illegible] у држави, [illegible] у [illegible] нацији и [illegible] Срба.

Сукоби су достигли кулминацију [illegible] у Скупштини [illegible] Пунише Рачића, [illegible] Хрватске Сељачке Странке и [illegible] председника Стјепана Радића, [illegible] у Хрватској [illegible] Београд [illegible] Хрвата и Србијанаца, [illegible]

---

[64] I. [illegible], [illegible], Nova Evropa, br. 9 (26. aprila) 1928, 253, 255.

[65] L. [illegible], [illegible], Nova Evropa, br. 12 (11. juna) 1926, 378.

[66] B. L. [illegible], [illegible], Nova Evropa, br. 2 (26. januar) 1928, 38, 37.

1924. и тада се то [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].[67] Хрвати су сматрали да је то [illegible] [illegible] Србија и [illegible] Самостална демократска коалиција [illegible] у Београд у [illegible] [illegible] бојкотујући рад Скупштине [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Хрватска која има свој [illegible], своју државну самосталност, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у коначном уређењу [illegible] [illegible] Устав у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. „За полазну тачку требало би узети стање какво је постојало у време слома Аустроугарске Монархије, да би се према томе стању могле одредити све историјско-политичке индивидуалности свакога подручја: Србија, Јужна Србија, Војводина, Хрватска са Славонијом и Далмацијом, Босна и Херцеговина, Словенија и [illegible] Црна Гора.“[68] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] федералистичко уређење државе. Међутим у српском [illegible] федерализам није [illegible] [illegible] одбачен. Он није [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible]

---

[67] [illegible] Време, бр. 27 [illegible] 1928, [illegible] [illegible]

[68] [illegible]

emigracije, iako je u Srbiji ipako bilo umrlih oblovaca, nisu se izrazito zalagali za kompromisno formulisanje «Hvi mora doći do Rađa», koje je crkvu definitivno poistovetilo s dinastijom. Ovo je, bar u slučaju Vukićevića, bilo u skladu s njegovim ranijim stavom da se Srbi ne mogu ujediniti s Hrvatima, pa ni u okviru zajedničke Jugoslavije, kao i s njegovim ranijim stavom da Srbi nisu ni Hrvati, pa ni da su Hrvati, kao i Srbi, pravoslavni, ali da bi formulu «Hvi mora doći do Rađa» ipak trebalo izmeniti u «Srbi mora doći do Rađa».[89]

Dodatno je u prvom redu srpske emigracije najviše smetalo nerazumijevanje kratko Srbi, nekoliko nerazumijevanja. Srbi su na nas zaista Hrvati, a drugi, uglavnom pratioci strane, nemaju drugaciju vlasti, a tendencijom takve situacije vrlo je jasno, bar za sve one koji su u stanju da razumiju ono za čemu se radi, da se u takvom drugaćem republičkom sistemu, ne samo u Jugoslaviji, nego i u budućem drugaćem republičkom sistemu, ne samo u Srbiji, Srbi ne mogu ujediniti s Hrvatima. Tako su se emigranti, prvenstveno oficirski, u slučaju Hrvatske sukobili sa predstavom o «nacionalnoj» Hrvatskoj, u slučaju nepoznavanja prava koji nema granica Jugoslavije, koje bi zahvaljujući uzimanju teritorije za prostorno-upravno-pravnu, u Hrvatskoj, na severu od Bihać-Vrbovsko, na Jadranu od Ploča-Dubrovnik.[90] Ali, osim toga, prvenstveno u slučaju onih sačuvanih izjava koje su emigranti Đorđevićevi i nekoliko njih koji su, uz sve to, i bili ne samo Srbi, nego i Hrvati, javnosti, pa i Hrvatskom kao takvom, kao i Srbima, u prvom redu, bio je «Srbin, Srbin, Srbin», ali i osim ovih izjava, koje ostaju u drugim okolnostima, mora biti naglašeno i nerazumijevanje, o čemu je nekoliko godina nakon izbijanja rata govorio Ivo Sanader. Te godine, u prvom redu, u Srbiji, ne samo poistovećivanje, u smislu, jasno je govorio da su Srbijanci nešto teže u nadbiju vezanu i u pravno-upravnom smislu, i za pravnika, da nemaju pravo da u Hrvatskoj, u okviru sama sebe. Nerazumijevanje ovakvih ustavnih, ali i zakonskih, ne samo u Hrvatskoj, kao i u Srbiji, ne ulazi u ustavnopravne i nacionalne okolnosti. Te okolnosti su, u prvom redu, u Srbiji, u nacionalnoj politici, tako da nemaju ni u Srbiji ni u Hrvatskoj, ili u bilo kojoj drugoj, u okviru ili van okvira Jugoslavije

»Светозар Прибићевић, [illegible] [illegible] [illegible], а [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].«[75] У [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] да Хрвати [illegible] [illegible] [illegible], јер [illegible] [illegible] [illegible] други делови [illegible] [illegible] [illegible], онда су Хрвати и Хрватска [illegible] [illegible] [illegible] да са њима [illegible] [illegible] не долази у обзир, а [illegible] [illegible] [illegible] престати. »[illegible] да са [illegible], у Земуну, [illegible] је краљ Александар, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Мачек [illegible].«[76] Хрвати и Мачек [illegible] [illegible] федерације [illegible] земље, [illegible] Срби [illegible] [illegible] [illegible] државе [illegible] [illegible], [illegible] краљу Александру као повод да укине и распусти Скупштину с образложењем да се више не може ићи путем, којим се до сада ишло, заводећи отворену диктатуру у [illegible] [illegible], (М. Стојадиновић) [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] других [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] народа у [illegible] [illegible] југословенску нацију.[77]

Диктатура је само продужила једно стање које се већ било укоренило, стање личног режима, изборних насиља, корупције, пљачке, [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], у [illegible] монарх који [illegible] [illegible] да се [illegible] [illegible] устава, не желећи да буде само фигура, [illegible], [illegible], већ владар, а тако се понашао све до краја живота, смењујући владе, постављајући министре, одређујући законе, дерогирајући устав, разбијајући националне територије, ради спречавања националног груписања и задржавања кључних позиција власти у рукама Срба, јер није смео да заборави ни да сам је Србин (краљ Александар). Тиме [illegible] је била [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бановине, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] груписањем Срба [illegible] [illegible], [illegible] припајањем Србији, Босни и Херцеговини, Војводини, Црној Гори, како би се онемогућило груписање Муслимана и Хрвата [illegible] [illegible]. »Тако је у [illegible] бановина (од укупно девет) [illegible] [illegible] [illegible] Београд, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]«,[78] у [illegible] да се [illegible] земља. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] народа, [illegible] је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у

---

[73] Д. Живојиновић, нав. дело, 325.

[74] I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1969.

[75] 6. јануара 1929. краљ Александар је суспендовао Устав, распустио Скупштину, забранио [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] је [illegible] до [illegible] Хрвата [illegible] [illegible] у Србији [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible]. [illegible] [illegible] Хрвата [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible], *[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]*, Београд, 1990, 211.

[76] Б. Глигоријевић, *[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]*..., 68.

њем, наглашујући [illegible] националне политике «нације» у народима [illegible], која је настојала да оствари утицај [illegible] политичког [illegible] у односу на друге, размишљајући се и одвајајући «позитивном» од «негативног» гурајући «дефетистичке елементе» с једну страну своје «југословенске» позиције, прибојавајући се да би се други народи могли [illegible] за стварање од које Срби не би могли бранити ни прихватити.

Овакве такве политичке [illegible] до којих, [illegible] чврстином, [illegible] актима, забрани окупљања, бројних националних [illegible], масама, [illegible], институционалних симбола историјског развитка и државног права, уз потпору војске, официрских лига и других милитаристичких групација, без контроле представничких институција, по налогу и формалне, [illegible] су биле садржане [illegible] резултатима [illegible], различитих културних навика и традиција, које су оспоравале [illegible] својих посебних националних државa, залажући за преуређење државе, које би искључиле превласт једних или више њених чланова над другима, а [illegible] на слободној вољи свих њених чланова који би споразумевањем утврђивали поделе од [illegible] интереса, враћајући се на 1918. као полазну [illegible], не [illegible] народа као и њихов суверенитет. Ти захтеви нису само садржани у Резолуцији Сељачко-демократске коалиције познате под називом Пунктације (Загребачке), већ и у Пунктацијама Словенске људске странке (Корошчеве пунктације) које су захтевале уједињење свих Словенаца у оквиру југословенске државе и самосталне Словеније, док је Југословенска муслиманска организација (Спахине пунктације) тражила да Босна и Херцеговина остане целина као етничко-историјска јединица Југославије. Опозиционе снаге у Војводини прихватајући децентрализацију и економску самосталност захтевале су да у преуређеној држави Војводина и Срем добију исти статус као и друге покрајине, док је председник Демократске странке Љуба Давидовић, својим пунктацијама ([illegible]) залагао за преуређење земље увођењем [illegible] области [illegible] са седиштима у Загребу, Љубљани и Београду, [illegible] Загреба и Београда, [illegible] Босне и Херцеговине с јужном Далмацијом, као четврте државне јединице у виду [illegible].[77]

Све то показује колико је [illegible], који се зове Југославија, изнутра нагризан и раздиран нерешеним националним питањем, непостојањем грађанских слобода, катастрофалним стањем државних финансија, [illegible], [illegible] немира, што је [illegible] на доношење одлуке и прелазак с октроисаним диктатуром.[78] Уз по-

---

[77] Б. Петрановић, нав. дело, 139–140. Загребачке пунктације донете су почетком новембра 1932.

[78] Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, део I, Стубови културе, Београд, 1997, 282.

[illegible] југословенске идеје и државне [illegible] мучењем, чија је [illegible] разорити. [illegible] да радимо и градимо, и да се [illegible], да [illegible] и да се [illegible] дело. Тај [illegible] — треба да [illegible] средством које је било названо Југославија.[79] Овај [illegible] суверена која је [illegible] држава на окупу различитих народа, религије и групе, био је у функцији одржања [illegible] стања и обустављања [illegible] национализма који је [illegible] нетрпељивост, [illegible] југословенства, [illegible] народа [illegible] и да угрожава [illegible] у држави, практично је [illegible] у четири [illegible]. «Словенију у којој влада искључиво г. др Корошец, Хрватску и Славонију, где влада [illegible] под протекторатом г. др Мачека; Босну и Херцеговину где влада г. др Спахо и г. др Бехмен, остали део државе [illegible] г. др Стојадиновићу [illegible]».[80]

У таквим околностима субјекти политичког живота у Србији [illegible] неуспехом југословенске идеје, у чијем средишту српско-хрватски сукоб и [illegible] у [illegible], и [illegible].

---

[79] Краљ Александар [illegible] Југославију [illegible], Нова Европа, бр. 10 (26. октобра 1934.), 9. октобра 1934. Краљ Александар је убијен од стране [illegible] ВМРО и Усташа. Усташе Хрватске револуционарне организације (УХРО) [illegible] 1932. [illegible] Хрватске [illegible] 1. јула 1933. [illegible] Хрватске [illegible] Босну и Херцеговину [illegible] ЦК «Усташама у Лици [illegible]» [illegible] Архив Хрватске, [illegible] 1932, кут 1250, [illegible] Љ. Бобан, [illegible] Наше теме, год. XXXIII, бр. 1–2, 1989, Загреб, 158–170.

[80] Сећање [illegible], цит. Љ. Димић, Културна политика у Краљевини..., [illegible]. Влада Милана Стојадиновића [illegible] Југословенска [illegible] Стојадиновића [illegible] Хрватске, [illegible] Петрановић, нав. дело, [illegible].

суочени са својим раздробљеним и неинтегрисаним националним корпусом, али се ипак [illegible] решавању српског националног питања организовањем у засебну јединицу у оквиру Југославије. То је изискивало не само опредељење према процесу федерализације, у коме се видело само властите [illegible] [illegible] [illegible] земље, већ и [illegible] [illegible] [illegible] како да се не [illegible] у време [illegible] кад су Срби [illegible] Југославију са Србијом из периода пре 1929. године, за себе [illegible] само [illegible] [illegible].[81] Али како желимо да спасимо државу и народе, писао је Слободан Јовановић, ми морамо како год [illegible] из овог стања. Не [illegible] [illegible] Хрвата и Словенаца [illegible] [illegible] да се без организовања Српства Југославија не може постићи [illegible] [illegible]. Јако српство у јакој Југославији — то је наша парола,[82] гласила [illegible] Српског културног клуба и његовог листа »Српски глас« са великосрпским националним програмом које су [illegible] [illegible] југословенства [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] консолидацију Југославије [illegible] да се Босна и Херцеговина прикључи српској државној јединици као [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] односима Срба и Хрвата. У [illegible] борби, за коју су Срби [illegible], не би требало да буде места, већ национални став, национални програм, [illegible] брига о заштити [illegible] и [illegible], српски глас без страначких [illegible] и партијских предрасуда, рад на [illegible] у области културе и привреде, [illegible] [illegible] и политичко буђење народа,[83] нарочито у областима [illegible] [illegible] [illegible], Мађарима и [illegible] [illegible] елементима, који се осећали на своје [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] земљи и својим [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] земље од Македоније и долине Вардара. Отуда је осим успостављања привредних, културних и просветних веза између осталих и јужних земаља [illegible] [illegible] тих области, стално потенцирана [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], већ [illegible] националних [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], употребом државног [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] законом, [illegible] [illegible], [illegible]

---

81 [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], Српски [illegible] [illegible], Vol II, № 4, [illegible], [illegible]. [illegible]

82 С. Јовановић, нав. дело, II, [illegible], [illegible].

83 Уводник, Српски глас, бр. 1 (16. XI. 1939).

[illegible] сукоба и њихово гушење. Након тога је требало приступити интензивном насељавању тих области лојалним становништвом, особито Црногорцима.[84] Национализовање тих области, веровало се, била би гаранција њиховог опстанка у својој држави у време национализма и прегруписања држава на националним основама, с обзиром да је хрватски национализам [illegible] да је наступило време за [illegible] хрватског питања у оквиру Југославије и нарастања њеног екстремног крила за потпуно осамостаљење Хрватске.

Сама сарадња Срба и Хрвата у Удруженој опозицији убрзавала је [illegible], превазилазећи регионалистичка схватања, а [illegible] о формирању [illegible] владе и доношењу привременог закона којим би се укинуо постојећи Устав, расписали нови избори за Уставотворну скупштину, а [illegible] Словенаца, већине Хрвата и већине Срба у тој скупштини, уз поштовање монархистичких владалачких права династије Карађорђевића, парламентаризма и [illegible] слобода и права грађана.[85] Све је то утицало да се постигне један [illegible] споразум између Срба и Хрвата, споразум Цветковић-Мачек, који је утврдио формирање заједничке владе чија је [illegible] Бановине Хрватске, [illegible] посебност, расподелом надлежности између власти Бановине и централне власти. Споразумом је утврђен територијални обим Бановине.[86]

---

[84] Исељавање Арнаута. Предавање др Васе Чубриловића, одржано у Српском културном клубу, 7. марта 1937. године. Велика Србија, Год. VI, бр. 34, октобар 1995., Београд, 27–32. [illegible] Архив Војноисторијског института, Фонд [illegible], К-40, Ф-4, док. 4.

[85] [illegible] 11. децембра 1938. [illegible] В. Мачека [illegible] избори 1935.

[86] Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, II, Liber, Zagreb, 1974., 143. Споразум је закључен 26. августа 1939.

који није дефинитиван, већ ће се он употпунити преуређењем читаве државне заједнице, које ће обезбедити равноправност Срба, Хрвата и Словенаца. Те питање остало је отворено, продубљавајући конфузију [illegible] територијалног решавања националног преуређења државе давањем аутономије Бановини Хрватској, остављајући без правног статуса остале делове земље, што је изазвало отпор југословенских националиста, србијанске опозиције, Српског културног клуба, Српске православне цркве, војске, хрватских националних екстремиста, као и католичке цркве.

Закључени споразум није задовољио ни једну националну и политичку снагу у Југославији [illegible] реорганизације. На хрватској страни се истицало да је то тек [illegible] с решавањем хрватског питања како би се до краја [illegible] народног суверенитета, [illegible] територија и положај у државној заједници [illegible] политичких догађаја, [illegible] хрватског народа, који су [illegible] Мачеку [illegible] зато што није отцепио Хрватску од Југославије обезбеђујући независну Хрватску државу. Вођство Хрватске сељачке странке [illegible] само један део, прва етапа онога што је стварни програм странке, остављајући [illegible] атмосферу. [illegible] «Иза Трумбића дошао је Радић, иза Радића Мачек, па се поставља питање што може и са каквим ставом доћи иза Мачека?»[87]

[illegible] Српског културног клуба [illegible] границе и независност Бановине, већ и [illegible] Драгише Цветковића да закључи такав споразум без мандата српског народа. Отуда се тражила ревизија «српског Минхена» (Д. Васић) на «одређеним принципима, било природним, географским, историјским или етничким. [illegible] Срби и Хрвати, јер [illegible] у границама Хрватске, Далмације, Босне и Херцеговине, Бановини хрватској. Тражећи ревизију закљученог споразума [illegible] Србима [illegible] Хрватске и Славоније [illegible] право да се слободно изјасне, да ли ће [illegible] у Хрватској или ће се придружити својој српској јединици. Хоћемо да буде задовољена заштита Срба као заштита Хрвата».[88] [illegible] (С. Мољевић) и [illegible] Босанске крајине, [illegible]

---

[87] В. [illegible], *[illegible]*, Српски глас, бр. 1 (25. 11. 1939).
[88] *[illegible]*, Српски глас, бр. 12 (1. 2. 1940).

[illegible] Врбаска Бановина одржи као посебна јединица, [illegible] централизма Београда који би паралисао утицај Загреба и Сарајева [illegible] Босне и Херцеговине од Србије, заборављајући да је краљ Твртко још у XIV веку дао први пример [illegible] решења за сву нашу народну будућност: Босна би имала своју праву историјску мисију да постане и [illegible] између Срба и Хрвата, као што је [illegible] географски, [illegible] и једни и други у својој држави (...) Али [illegible] једно треба [illegible] на уму. Била би фатална погрешна свака она комбинација која би [illegible] да пред Босну постави алтернативу: или Београд или Загреб. Јер у том часу што Српски елемент [illegible] део, онај који у Босни има [illegible], дао би одмах једини одговор».[89]

[illegible] Шишића Урошба [illegible] Српске [illegible], [illegible] у Скопљу,[90] [illegible] српског националног бића на »Србијанце«, »Пречане«, »Македонце«, »Црногорце«, [illegible],[91] [illegible] Срби [illegible] (Југославијом) — [illegible] Србијом. То је [illegible] других народа који су [illegible] Југославију као [illegible] решење [illegible] југословенство [illegible] нације [illegible] своје [illegible]. [illegible] (...) [illegible] Срби, који су [illegible] губицима и [illegible].[92]

[illegible] Југославије [illegible] (С. Јовановић) [illegible] тако да је Југославија као [illegible] диктатура, [illegible] југословенске државе.[93] У [illegible] сила Осовине, које су разбиле Југославију, [illegible] држава.[94]

---

[89] В. [illegible], [illegible], нав. дело, стр. 239.

[90] Б. [illegible], нав. дело, стр. 148.

[91] [illegible], Српски глас, бр. 14 (15. 2. 1940).

[92] J. Дучић, [illegible], нав. дело, стр. 37.

[93] Види: J. [illegible], [illegible], Нови Сад, 199[illegible].

[94] 25. марта 1941. [illegible] Тројном [illegible].

Milojica Šutović

NATION AND UNSUCCESSFUL STATE CONSOLIDATION OF THE FIRST YUGOSLAVIA

The state of Yugoslavia was easier to imagine than to realize. It is originated after the First World War with compromise of the great forces winners and the Yugoslavs political elite on the ruins of the empires and nations rights for self designation because of their document. It never succeeded to become a state nation or not to create citizens Yugoslavs for its defense or state sovereignty. The national concept of its nations showed themselves as persistent and national question remains unsolved and become shaping principle of a political space of Yugoslavia on the top of the social rift and conflict about state arrangement, its purposes, disposition of the funds, in nature hegemonic praxis with which its life forces paralyzed and finally destroyed.

[illegible] Yugoslavia in Crisis 1934–1941, New York–London, 1962, 1

[illegible] Globus, Zagreb, 1978, 112. [illegible]

Александар Кадијевић
Филозофски факултет
Београд

УДК 72.036.1(497.11)

ПРОБЛЕМИ ИСТРАЖИВАЊА И ТУМАЧЕЊА СОЦРЕАЛИЗМА У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ

У односу на феномене агитпроп културе, соцреализам у књижевности, сликарству, скулптури и фотографији, доминантне политичке и идеолошке тенденције у српском друштву од средине четрдесетих до средине педесетих година двадесетог века, развитак соцреализма у архитектури је знатно мање историографски истражен. Штуре интерпретације изнете у малобројним прегледним чланцима, кратким [illegible] монографијама, студијама и [illegible] традиционализма. Због недостатка [illegible] историографских студија и [illegible] у архитектонској литератури, о њему још увек преовлађују [illegible] схватања. [illegible] тумачења су, истини за вољу, [illegible] примера тог периода, као што су Дом синдиката, [illegible] СУП у Београду, [illegible] ФНРЈ, [illegible] типологији. [illegible] о традиционалном соцреалистичком [illegible] обрађивање. Отуда [illegible] у досадашњим просуђивањима [illegible] чврста, на [illegible] грађи и [illegible] хронологији утемељена [illegible] интерпретација.

Због недостатка [illegible] историографских [illegible], на служби заштите културних споменика [illegible] соцреалистичка [illegible] архитектуре и [illegible], [illegible] увођења вишестраначког политичког система у Србији 1990. године. Одговорност за то сноси [illegible] историографија и конзерватори, [illegible] традиционално. [illegible] архитектонско-урбанистичких [illegible] соцреализма, [illegible] у тумачењу [illegible] критички став водећих [illegible] ауторитета српске архитектонске струке да соцреализму [illegible] није ни било. [illegible] у распо- [illegible] архитектуре, [illegible]

да [illegible]. Са друге стране, [illegible], који нису градили у [illegible], иако су се [illegible], одустали су од [illegible] тог [illegible] периода српске архитектуре.

И када [illegible] страсти и [illegible] интереса, и [illegible] у [illegible] историографији и [illegible] рецепцији, [illegible] у [illegible]. [illegible] о томе да ли је [illegible] српске архитектонске теорије [illegible] и у пракси. [illegible] (уз [illegible] архитеката [illegible]) [illegible] ту могућност, [illegible] своје ставове [illegible], уместо [illegible].

Паралелно [illegible] о развоју [illegible] архитектуре, [illegible] и идеолошки профил [illegible] фонда, период [illegible], уместо [illegible] и др. С друге стране, архитекти [illegible], који [illegible], [illegible] су [illegible] да је она представљала [illegible] архитектонску средину. Међутим, [illegible] (превасходно [illegible] уметности и културе и [illegible] урбаниста) да је [illegible] архитектуре.

Историографија [illegible] архитектуре [illegible] је [illegible] да су [illegible] периода свог рада која претходи [illegible] модернизму [illegible] у контексту са биографијама. Нарочито су [illegible] у [illegible] уметничког живота, иако су тада [illegible] (на пример [illegible] и Милан Злоковић код нас). Отуд су и монографије о тим истакнутим личностима [illegible]. То се [illegible] (после 1952), која је [illegible] Европе.

Малобројни [illegible] о архитектури [illegible] јој [illegible], [illegible] да је [illegible]. Иако, [illegible], док се у мо-

историјска и културолошка истраживања учиниле архитекту у разном контексту видљиво.

Декадентна стремења интровертних покушаја стварају да је потребан организован стварајући центар, тешко прочитана кроз бројне отворене, а у исто време, затворене, стране умјетности смјерне архитекте. Неотходно је свеобухватно сагледавање и проучавање обрасца сте времена сте, до сада, овдје и у будућности треба бе комплексно вагнерско и кредибилно конзервирано. Бројне домаће конструкције у оквиру не комплексно вагнерско и у оквиру не свеобухватно вагнерско, или и на врхунац стране архитектуре који су историјски протекле, у којима је чак и после бројних технологизмом напоја и наша о сопственом стаљању. Успостављање времена сопственог и конструкцијске карте објекта, потребно у циљу остварења, предлагања (мислим у основи будућих студија. Потребно је и свеобухватно мишљење (као Дубровачка школа) наших архитеката Југославије (1950), које се сматра изучним за изучавање сопственог дистрикта. У реконструкцији програмске водиле домаћег сопственог, на уметничке су и теоријско-елементе текстови утемељени идеологије, објављени у Југословенској збирној изложби, при свеће чарубачке часописа под обрасцем изгрдо (до 1947. г.).

До сада квалификовано говори (тј. ближе документација, објекта, доказујете из хиперлинкова, фототека и конкретних графа, катаклоговоје, објављене програмске текстови и поновно, обнова архитекта, историјској фасадна (кулисе) и потврђу да је архитектонско изграђивање предстаља инструментализовано изрази контрасних друштвене умјетности. Разлоге се као и стилистичке и на основе сопствене стремења у разлоге не умјетности дисциплина, архитектонској порфиа и лирик. Задатак је и умјетнику архитекту и универзитетску наставу.

Ако се о стилској идентификацији неопходна сопственостичке умјетности доктрина у домаћем традиционалу због комплекс интерпретиране у историографија може дискутовати, о томе да је архитектура стилске и културолошке сопствености и регионалне карактеристике изрази и потребе у циљу разумијевања друштва не би требало да буде спорна. Интерпретација и потврђивања да је изграђивање, као мало која у историји наших земаља и дугогодишта наша државна организационо-планску потпору, ранијих, касијих промотора (Богдановић, Бојановић, Стојановић, Штенцер, и др.), водилаца вјешке наставника на Београдском Архитектонском факултету и руководилаца сопственог стручног усмјерења. Противно томе се чак и мали број наших домаћих архитеката који је из страна бољег, или је свакако на сарајевска Школа. Неколико домаћих пројекта, који су адаптовали стил основе, ранијих се умјесто да је сопственим наша него наше и противника него онто се то може закључити по говору који сведочи о ранијебе мјесте домаћинства. Знаје се питаоти да сопственим тиме бити правца у годинама архитектуре, како је то наслеђе да буде, већ се конфликтно наслеђе

[illegible] јавни објекат.

У морфолошко-структуралном погледу српски соцреализам се паралелно развијао у два супротна смера — [illegible] ([illegible] по узору на архитектуру [illegible] политичке оријентације) и [illegible]. Први [illegible], који је [illegible] у архитектури [illegible] зграда, [illegible] академизма и [illegible], [illegible] социјално-идеолошким [illegible]. Други, који је [illegible] у архитектури колективних стамбених зграда, [illegible] друштвену димензију, [illegible] [illegible]. Ако је [illegible] соцреализам у морфолошком смислу [illegible] структуралности, [illegible] у идеолошким обележјима био потпуно прилагођен захтевима новог времена, [illegible].

По карактеру [illegible] соцреализам се може поделити на умерени и екстремни. Први је [illegible] у оквиру [illegible] програма и скромних техничких решења, док се други [illegible] монументалној [illegible] архитектури.

Готово да нема урбанистичке целине у Србији која у време [illegible] у двор [illegible]. По [illegible] типа [illegible] карактеристични елементи [illegible] монументалност масивних [illegible] блокова [illegible] растерећивање волумена у слободном простору ([illegible] у СССР-у), симетричност [illegible] — [illegible]. Модерно [illegible] архитектури. Ова је [illegible] архитекти, међу [illegible] Драгиша Брашован.

За соцреализам зато да соцреализма у домаћој архитектури није било, иако га није било у израженијој мери, јер је за разлику од совјетског био заступљен на малом броју монументалних здања и манифестационих тргова, [illegible] упадљива чињеница да се [illegible] у мањим типским структурама, којима су [illegible] многобројна радничка и рударска насеља, културни центри и [illegible] градова.

При посматрању доминације соцреализма у домаћој архитектури занемарује се још један важан чинилац — да посебни политички власти у Србији нису имали потребе да [illegible] партијских и државних здања, јер су се уселили у палате из претходних периода, [illegible] које су након рата обновљена. [illegible] Осим тога, [illegible] функционалног [illegible] зграда, за разлику од репрезентативних [illegible] градитељства, [illegible].

Мање [illegible] средстава, у Србији нису подизана здања у облику [illegible] и других значајних [illegible] у структури [illegible]. Када су се средином шесте деценије [illegible] у [illegible], власт је [illegible] и [illegible], [illegible] демократизацију архитектуре и урбанизма. Наступио је период [illegible] социјалистичког естетизма, у коме је до [illegible] српско [illegible].

Литература

1. Б. Стојановић, *Архитектура Београда од 1944 до 1954 године*, ГМГБ I, Београд 1954, 189–200;
2. Исти, *[illegible] у Београду*, ГМГБ II, Београд 1955, [illegible];
3. M. Mitrović, *Savremena srpska arhitektura*, Beograd 1968, 1;
4. З. Манојловић, *[illegible]*, ЗЛУМС 6, Нови Сад 1970, 300–308;
5. Б. Богдановић, *[illegible] u [illegible] arhitekturi*, Umetnost 22, Beograd 1970, 113–115;
6. Ž. Manević, *Od socrealizma do [illegible] arhitekture*, [illegible] 5, Beograd 1970, 52–65;
7. Isti, *Novija srpska arhitektura*, u: Srpska arhitektura 1900–1970, Beograd 1972, 26–29;
8. B. Bojanović — U. Martinović, *Beograd 1945–1975*, Beograd 1978;
9. B. Vujović, *Grad i društvo. [illegible] u gradu*, Beograd 1992;
10. Z. Manević, *Srpska arhitektura XX veka*, u: Arhitektura XX vijeka, Beograd—Zagreb—Mostar 1986, 21–28;
11. U. Martinović, *Arhitektura Srbije juče i danas*, u: 40 godina graditeljstva SR Srbije, Beograd 1987, 35–36;
12. Z. Manević, *Arhitektura između [illegible] i kulture*, [illegible] 5, Beograd 1987, 35–36;
13. [illegible], *Arhitektura Jugoslavije 1945–1990*, Sarajevo 1991, 11–19;
14. М. А. Митровић, *Архитектура [illegible]*, Нови Сад 1992, 50–77;

15. Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994, 227;

16. *Arhitektura Beograda* (ур. З. Антонић), Београд 1993, 171–174;

17. A. Milenković, *Arhitektura — politička* [illegible], Beograd 1996, 21–30;

18. П. Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965*, Београд 1996, 430–436;

19. А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX — средина XX века)*, Београд 1997, 211–214;

20. М. [illegible], *[illegible]*, Београд 1997, 151–160;

21. J. Krunić, *Beograd* [illegible], Beograd 1990, 29, 33–41;

22. A. Kadijević, *Mihajlo Mitrović. Projekti, graditeljski život, ideje*, Beograd 1999, 28–30;

23. Исти, *[illegible]*, Зборник [illegible] XXXIX, Београд 1999, 209–212;

24. *Архитектура Београда оштећена у агресији НАТО-пакта*, [illegible], Београд 1999, 128;

25. Љ. Милетић-Абрамовић, *Архитектура резиденција и вила Београда 1830–2000*, Београд 2002, 251–257;

26. V. Kulić, *Izgradnja Beograda u periodu socijalizma (1945–2000)*, u: [illegible] 1945, ur. A. [illegible], Beograd 2002, 13–21;

27. З. Маневић, *[illegible]*, у: [illegible] (ур. З. Маневић), Београд 2003, VI;

28. Д. [illegible], *[illegible]*, у: Београд [illegible] XX века (ур. [illegible]), Београд 2003, 70, 82, 86;

29. M. R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka. Od istoricizma do drugog modernizma*, Beograd 2003, 166–209;

30. [illegible], *[illegible]* [illegible] у Београду 2004. год.), 163–190;

31. S. Maldini, *Socijalistički realizam*, u: Enciklopedija arhitekture, t. II, Beograd 2004, 124;

32. M. [illegible], *[illegible]*, [illegible] 49, Novi Sad 2005, 45–46;

33. S. G. Bogunović, Milić, u: *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, t. III, Beograd 2005, 1120–1124;

34. А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*, Београд 2005, 311–312;

35. М. [illegible], *[illegible]*, Београд 2006, 15–19;

36. Д. [illegible], *[illegible] 1945. до 1955.* (рукопис магистарског рада одбрањеног на Архитектонском факултету у Београду 2006. год.).

Aleksandar Kadijević

THE PROBLEMS OF THE RESEARCH AND INTERPRETATIONS OF SOCIALISTIC REALISM IN THE SERBIAN ARCHITECTURE

Related to agitprop of culture socialistic realism in literature, painting, sculpture and photography, dominant political and economic streams in the Serbian society from the middle 40s until the middle 50s of the 20th century the development of socialistic realism in architecture was considerably little historiography researched. Scarce interpretations brought in few revised articles, short chapters of monographs, essays and encyclopedic units, partially lightened genesis of that specific direction of our recent architecture. Because of imperfections of detailed historiography studies and prejudiced in architectonic literature still is predominant unequal and unsatisfactory based comprehensions. Specialized interpreters were picked up some main examples of that direction such as Home of Syndicates, Central Jail and Federal Ministry of Security in Belgrade mentioned numerous workers colonies and community homes built wide FNRJ, but they did not research their programs starting points, aesthetic models even based elementary chronology of origin and typology. Their sources are not precisely evidenced, systematic collected and critically processed. So it is not surprising that in considering up to now being missing confirm on reliable sources and precise chronology based interpretations.

In morphological and structural view the Serbian socialistic realism parallel developed in two simultaneously directions international (model imagined on architecture of countries of closer political orientation) and national (more Yugoslav than Serbian appropriated). The first stream which prevailed in architecture of public buildings continued tradition before war to amalgamate elements of academism and modernism accommodated to new social ideological demands. The second which is expressed in architecture of collective residences had the same social dimension and emphasized national stylistic characteristic prolonged partially on ideas on between war folklore. If the Serbian socialistic realism in morphological sense presented continuation of before war tendencies (that is noticed by many researchers) it is by its essence and structure and assignation and ideological characteristics was fully adapted to demands of new time, taste and comprehension of one party totalitarian establishment.

Domestic socialistic realism by its character and intensity expression can be divided on extreme and moderate. The first was marked by certain creativity in a shape of liberal programs and modest technical solutions and the second directed to creative, minimal, epigone and propagandistic architecture.

Милан Поповић
Београд

УДК 728.5 (497.11)

О АРХИТЕКТУРИ ХОТЕЛА «ВРБАК» У НОВОМ ПАЗАРУ

Хотел «Врбак», изграђен средином седамдесетих година двадесетог века, једно је од најупечатљивијих архитектонских остварења насталих у Новом Пазару у периоду после Другог светског рата.[1] Необичном просторном и обликовном структуром, али и [illegible] градском тргу, хотел «Врбак» [illegible] архитектуре града.[2] Захваљујући својој интригантној појави, овај објекат је остварио позицију битног елемента у конституисању визуелног и симболичног идентитета савременог урбаног језгра Новог Пазара.[3] Стилске архитектура хотела «Врбак» мора се сагледати не само у домену архитектонског стваралаштва, већ и у ширем социо-културном контексту, [illegible] окружења [illegible] друштвених [illegible] времена у коме је настало дело.

Хотел «Врбак» је подигнут на западној страни централног градског трга који се [illegible] реке Рашке, са источне улице Стевана Немање, а

---

[1] О урбаном развоју Новог Пазара видети: [illegible], Нови Пазар – [illegible], у: [illegible] Рашке, Београд 1969, 113–137; А. [illegible], Урбанизам Новог Пазара, у: Нови Пазар и околина, Београд 1969, 405–420; [illegible], Стари [illegible] у Новом Пазару. [illegible], Београд–Краљево 1998. О [illegible] архитектуре Новог Пазара [illegible] А. Кадијевић, [illegible] у Новом Пазару, у: Новопазарски зборник [illegible] 19, Нови Пазар 1995, 193–212; А. Кадијевић, [illegible], у: Саопштења [illegible] XXI, [illegible] 2005, 129–135.

[2] *Архитектура града* је [illegible] појам који [illegible] архитектуру [illegible] у којој настаје. [illegible] (А. Роси, *Архитектура града*, Београд 1996).

[3] [illegible] М. [illegible], [illegible] 1950 године, Београд – Нови Сад 1999, [illegible] У. Еко, *Симбол*, Београд 1995.) [illegible]

со отвори улицу Рифата Курбеговића. Диференцијом и обновљањем објекат се уклапа у оригинални урбанистичку замисао о слободностојећим вилама обновљањем структурала поларизацију у контрастном градском језгру окруженом високим стамбеним објектима средњег спратности.[4] Хотел «Фрбља» саграђен је касније од средине 24 јула 1976.[5] Пројектант је инжењерски пројекат Тодосијевић Милоје ивић, а за изградњу је задужено предузеће «Ибар».[6]

Хотел «Фрбља» је слободностојећи објекат, конструисано, обликом и начином обраде, различитим од лепе изградње уоквиреним и оквирима.[7] Уоквиривањем изградње елиминисана је изградња на том месту, док је елиминацијом лепе благе кривине, хоризонтарадбе са регулационим оквирима и улице Рифата Курбеговића. Поглавар ровне Ратка, који противи се свим тим, сматра да је изградњом хотела у средишњем изградње елиминисана одговарајућа, сасвим у складу простору лепе благе кривине[8] и модернистичком начином на улицу обала, истовремено у складу са амбијентом простора. Уоквиривањем изградње је диференцирала градбена, чије границе зелена, декоративно обрађена конструкцијама и висина, док је спрат изграђен од стакла: трансparentно, тако формирано бетонске и стаклене, или лепе изградње. (Не при средину и са изградњом и изградњом страна.) Изградњом на том месту изградње на ивици на споменик природе и нису нарушене, за предлагање заштите дванаестог века.[9] Композиција је бочно фиксирана, тврдоћом плоснатим симетрична, док се при сваком спрату од двоје тврдоћа-композиторе

---

4 А. Вујовић, исп. дело, 418–419.

5 Интервјуисан Ђорђевић, бр.496, Елиз Петар, 26. октобар 1988.

6 Милан Петровић, непоновљиво дело (дипломирао), Елиз Петар — Београд 1978, 37. Одлуку доносио је Тодосијевић Милоје ивић, исп. А. Вујовић, исп. дело, 418; А. Вујовић, *О архитектури средњовековне епохе*, ... 98; *Архитектура средњег средњовековља* 12. и 20. век, сруг. 3. Завод за уџбенике, Београд 1999.

7 Изградњом хотела уоквирена и елиминисана средњовековна изградња на том месту, у складу простору лепе благе кривине, и у складу са амбијентом простора. Уоквиривањем изградње је диференцирала градбена, чије границе зелена, декоративно обрађена конструкцијама и висина, док је спрат изграђен од стакла: трансparentно, тако формирано бетонске и стаклене, или лепе изградње. (Не при средину и са изградњом и изградњом страна.) Изградњом на том месту изградње на ивици на споменик природе и нису нарушене, за предлагање заштите дванаестог века.

8 О елиминацији изградње у: Д. Ђурковић, С. Вујовић, *Новобиградска Варошица*, НЗ 23/1994, 131–134.

9 Ова изградња хотела «Фрбља» и ранија не елиминисана. Сарајевска основа изградње и грађевинско-историјска вредност елиминисана средњовековна изградња. Ова изградња хотела «Фрбља» и ранија не елиминисана. Изградњом хотела

Сл. 1 — Централни градски трг у Новом Пазару

лантерна кафе-ресторана изнад корзоа у приземљу. Са леве стране објекта налази се знатно нижа конструкција која се [illegible] конзолно надвешена над реку. Фасаде су обрађене белом бојом са вертикалним конструкцијама од црвене фасадне опеке, а прозорске траке од алуминијума, које са доње стране прати [illegible] парапет, завршене су фризом преломљених лукова. Угоститељском корпусу приступа се са моста, који је обликован разуђеним [illegible] волуменом објекта.

Везу угоститељског и [illegible] корпуса остварује затворени пасарелни [illegible] изнад [illegible] границе која прати реку. Бела фасадна платна подељена су низом лукова, који са горње стране одговарају фризу малих троугаоних забата [illegible]. Горња половина фасадног платна перфорирана је низом [illegible] простора.

Смештајни корпус је четвороетажна кубична структура, чије су површине, са изузетком приземља, [illegible] вертикалним пиластрима. Тако [illegible] — парапети, између којих су смештени [illegible] прозорски отвори. Приземље, увучено у односу на [illegible] структуру, [illegible] хоризонталним [illegible] простора, као и од

уз њене [illegible] [illegible] на улици Рифата Бурџовића, [illegible] које се приступа [illegible] [illegible]. Конзоле [illegible] стубова формирају вертикалне [illegible] [illegible] [illegible] модула. Улаз је наглашен кружном надстрешницом ослоњеном на стубове. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] је [illegible] [illegible] [illegible] која интерпретира унутрашње, [illegible] и [illegible], итд. [illegible] [illegible] фасада [illegible] [illegible] [illegible] фасаде хотела, бела [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] је [illegible] [illegible] у односу на [illegible] [illegible] [illegible] дана.

Хотел »Врбак«, пројектован је као хотел Б категорије и по отварању располагао је са »126 лежаја у једнокреветним, двокреветним собама и апартманима, са око 600 седишта у кафани, ресторану, банкет-сали, [illegible], кафетерији, [illegible], ТВ [illegible] и [illegible] две терасе.«[10] У ентеријеру се посебно [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] простор из којег се приступа у [illegible] [illegible]. »[illegible] [illegible]« [illegible] [illegible] је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible] [illegible] у које су [illegible] [illegible] [illegible]), као и [illegible] [illegible] фонтану у средини хола.[11]

[illegible] [illegible] [illegible] хотела »Врбак«, [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] је [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] и [illegible] социо-културним околностима у којима је овај објекат настао, али и у [illegible] и [illegible] архитектонске праксе седамдесетих година двадесетог века.

О времену изградње хотела »Врбак«, др [illegible] Мушовић, [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible] и културе и [illegible] Новог Пазара, пише: »Упоредо са свим [illegible] које је Нови Пазар [illegible] у сфери [illegible] [illegible], [illegible] су [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] делатности, почевши од [illegible] културе до крупних остварења у области људског стваралаштва.«[12] Под »крупним остварењима у области људског стваралаштва« [illegible] се може претпоставити и хотел »Врбак« којег професор Мушовић [illegible] као [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у земљи.[13] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] из 1978. о »Врбаку« као објекту који [illegible] [illegible] архитектуром, унутрашњим и спољним [illegible]..., оставља изузетно пријатан утисак,[14] може

---

[10] Мића Пазар: [illegible] [illegible], 57. У [illegible] [illegible] хотела, »Врбак« је [illegible] са три звездице.

[11] Треба [illegible] [illegible] да је [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] »Врбака« [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у књизи [illegible], [illegible] [illegible] у [illegible] (Београд 1983, 67).

[12] [illegible] Мушовић, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Новог Пазара, Београд, 1979, 49.

[13] Исто.

[14] Мића Пазар. [illegible] [illegible], 57.

Сл. 2 — Хотел «Врбак» у Новом Пазару

се изведе закључак да је новопазарски хотел [illegible] друштва, или пре — друштвена елита.[15]

Ипак, [illegible] пројекту, уместо да има функцију друштвеног регулатора, чини се да је [illegible].[16] [illegible] архитектонско-урбанистички. Уместо да који би манифестовати слојевитост културног наслеђа [illegible], како неки критичари сматрају, [illegible] у градском ткиву, чија ће трајна присутност представљати [illegible] града Новог Пазара [illegible]

---

[15] [illegible] у Новом Пазару [illegible] А. Здравковић [illegible] Београд 1976, 57).

[16] [illegible] Милета Продановић [illegible] Продановић [illegible] Београд 2004, 32).

[illegible].[17] [illegible] у сфери друштвено-политичке [illegible] треба [illegible] [illegible] [illegible].[18] [illegible] Новог Пазара [illegible].[19] »Врбак« — [illegible] [illegible].[20]

Овакав социо-културни контекст [illegible] у [illegible] променама на свим пољима друштвене делатности — [illegible] је, свакако, [illegible].[21] [illegible] »Врбак« је [illegible].

---

[17] [illegible]

[18] В. напомену 9.

[19] [illegible] у А. [illegible]

[20] [illegible] Београд 2000, [illegible] Београд 1996, [illegible] historical conditions[illegible]

[21] [illegible] spatial imagination + structural invention = program. (A. Vidler, [illegible] Architecture and Spatial Anxiety, in: The Subject of Art History: Historical Object in Contemporary Perspective (ed. M. A. Cheetham), Cambridge 1998, 293). [illegible] Нови Сад, 1997, 29).

Сл. 3 — Хотел »Врбак« у Новом Пазару, детаљ обраде фасаде

Хронолошки »Врбак« припада, како је већ наглашено, турбулентном периоду архитектонског стваралаштва протумаченом у дисторзији *касномодернизма — постмодернизма*.[22] Под касним модернизмом британски теоретичар архитектуре Чарлс Џенкс подразумева прагматичну и технократску архитектуру, са [illegible] стилистичким изразом модернизма.[23] Исти аутор дефинише постмодернизам као двоструко кодирани језик, делимично модерни и делимично нешто друго, истичући да су разлози двоструког кодирања технолошко-социолошки: »архитекти желе да користе савремену технологију, али и да комуницирају са одређеном јавношћу«.[24] Пратећи ова сазнања можемо закључити да је архитектура хотела »Врбак« [illegible] у постмодернистичком кругу. Ако усвојимо [illegible] постмодерне на [illegible] и *другу*, могли бисмо рећи да објекти [illegible] припадају савременим конструктивним системима и комбинацијама архитектонских токова ([illegible], неокласичних и националистичких итд...), док обе групе обухвата [illegible] структуру и декоративни систем.[25]

---

[22] О односу касног модернизма и постмодернизма: Ч. Џенкс, *Модерни покрети у архитектури*, Београд ([illegible]), 417–439.

[23] *Исто*, 438.

[24] *Исто*.

[25] [illegible] *[illegible]*, Загреб 2000, [illegible].

Овако одређен хотел «Ирбис» несумњиво би се могао представити као дело постмодернизма. Међутим, такав став морамо прихватити са битном уздржаношћу. Постмодернизам као [illegible] позиција, односно, [illegible] и надилазујућих учинака[26] [illegible] у којем би [illegible] «Ирбис», али [illegible] који указују на могућност другачијег одређења. Прво, фактор времена настанка, а потом и структурална анализа форме и декорације. Као што је већ речено, хотел «Ирбис» завршен је средином 1976. године, дакле, у време када постмодернизам прави своје прве кораке и било би нереално очекивати [illegible] да је постмодернизам, тада још увек [illegible] у Новом Пазару. Зато, [illegible] «Ирбис» можда пре треба тражити у пољу модернистичке архитектуре и то у сфери утицаја [illegible] које су обрађивале теме модерног регионализма и историцизма.[27]

Регионализам и историцизам доводе нас до већ истакнутог питања форме. [illegible] «Ирбис», [illegible] регионални или историјски. [illegible] У историјском смислу [illegible] Османског царства [illegible] цивилизација, тако да је [illegible] феноменом.[28] Другим речима, [illegible][29] [illegible] архитектуре «Ирбиса» [illegible] новопазарског [illegible]. Њени регионални утицаји — у смислу културног наслеђа — [illegible], истина, у [illegible] форми [illegible] краја. Пробила је, међутим, у [illegible]. Нејасно је да ли се ради о цитату, пародији или, просто, о декорацији. Ако се ради о

---

[26] М. Шуваковић, нав. дело, [illegible]

[27] [illegible] Кадијевић [illegible] «Ирбис» [illegible] (А. Кадијевић, [illegible], 2013).

[28] [illegible] Београд 2000).

[29] [illegible] Нови Сад, 1998, [illegible]

Сл. 4 — Хотел «Врбак» у Новом Пазару, детаљ колонаде.

[illegible] У случају [illegible][10] [illegible][11] Такође, [illegible] — [illegible] — [illegible] Каква је онда та [illegible] «Врбака»? [illegible] архитектури.[12]

[illegible] «Врбак» [illegible]

---

[10] [illegible]

[11] [illegible] Ч. [illegible], нав. дело, 374.

[12] [illegible], нав. дело, 137. [illegible]

архитектуру као нарочит облик естетског језика, далеко да подразумева [illegible], односно, да [illegible] нам да [illegible] у конкретном изгледу града?[33]

Француски марксистички теоретичар Анри Лефевр, у својој књизи *Урбана револуција*, разматрајући на општем теоријском нивоу проблеме урбаног друштва, указује на одређене појаве помоћу којих можемо, барем делимично, објаснити стање у постмодерној архитектури Новог Пазара и појаву таквог објекта какав је хотел «Врбак».[34] Лефевр говори о три врсте заблуда: филозофској, државној и урбанистичкој.[35] Филозофска заблуда се састоји у томе што филозоф сматра да [illegible] у једном, свој, систем, [illegible] у бројним за велики број података, док урбанистичком припада претходне две заблуде, желећи да оствари конкретну државну филозофију града. Примењено у контекст Новог Пазара, ово би значило да мала друштвена врхушка за успостављање новог и савременог (а опет потенцијално блиског и [illegible]) [illegible] града, [illegible] радикалним простором [illegible], [illegible] Незадовољство које, по правилу, ствара фрустрацију, у овом случају простору.[36]

Међутим, у покушају афирмативније теоријске и историјске контекстуализације архитектуре хотела «Врбак» може се извести још једна, чини се, прихватљива интерпретација.[37] Наиме, [illegible] да је хотел «Врбак» [illegible] пример кемп архитектуре. Другим речима, [illegible] овај објекат представља [illegible] уметничко дело.

Кемп је пре свега [illegible]-естетски став, тј. [illegible] у [illegible] уметничким делима. По речима Сузан Зонтаг кемп је [illegible] која жели да [illegible] цивилизацију тако да [illegible] о природи или у [illegible] фантазије.[38] Кемп архитектура карактерише се [illegible] композицијом, [illegible] личности

---

[33] [illegible] F. Jameson?, нав. дело, [illegible]; *[illegible]*, in: *The Postmodern Urban Condition*, Oxford (UK) — Malden (Mass) 2005, [illegible]

[34] А. Лефевр, *Урбана револуција*, Београд 1974.

[35] *Исто*, 171–172.

[36] «To change life... we must first change space» [illegible] Анри Лефевру [illegible] нав. дело, 59.

[37] »... [illegible]« Ж. Бодријар, *[illegible]*, Београд 1996, 73.

[38] Наведено према Ч. Џенкс, нав. дело, 225. О кемпу: S. Sontag, *Notes on Camp*, in: *Against Interpretation*, London 1966; Ф. Кор, *Кемп*, Београд 2005. О [illegible] Ч. Џенкс, «[illegible]», нав. дело, 233–276.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

---

39 »... What really matters about art is not its content but its form, not 'what it says' but 'how it is what it is, even that it is what it is'.« (S. Sontag, *Against Interpretation*, in: *The Philosophy of Art*, [illegible]) [illegible] *What you see is what you get.*

40 [illegible] Кор, нав. дело, 9.

41 Т. Џенкс, нав. дело, 223.

42 Исто.

43 [illegible] *Роман симбола*, Нови Сад 2004, [illegible] [illegible]

44 »Our task is to cut back content so that we can see the thing at all.« (S. Sontag, нав. дело, 461).

45 [illegible] (Л. Мамфорд, *Град у историји*, Загреб 1988, 78).

[illegible] цела потеза, место је [illegible] готово свакодневно окупљају различите социјалне скупине, било политичког, комерцијалног или селебратичког садржаја. Ова карактеристична веза са масовном културом и медијима[45] такође означује хотел «Врбак» као нови.

У наредном периоду убрзане градње Нови Пазар подигнуте је још неколико хотела. Нови објекти, углавном без [illegible] претензија према локалној [illegible], оријентисани су на функционално-профитној сфери. Но, како [illegible] хотела у граду, «Врбак» [illegible] у [illegible] градских [illegible]. Без обзира на интерпретативна одређења архитектуре хотела «Врбак» (између регионализма/историцизма, романтизма, [illegible] модернизма), за последњих тридесет година постојања ова грађевина стекла је и специфичну симболичку вредност.[47] Међутим, асоцијативност «Врбака» не лежи у [illegible], формама [illegible].[48] Већ је у свом случају [illegible], рекли би [illegible]. Хотел «Врбак», као архитектонско дело [illegible] на [illegible] традиционалног [illegible], остао је да сведочи о промени у [illegible], упркос [illegible] било политичко-економски фактор.

---

[46] У [illegible] Нови Пазар [illegible] «Врбак» [illegible]. [illegible] Ч. [illegible], нав. дело, 223.

[47] [illegible] «Врбак» [illegible]. [illegible] «Врбак» [illegible] у [illegible] 21 [illegible] «Врбак».

[48] «[illegible]» [illegible] (С. [illegible], Београд 2004, 131).

Milan Popadić

ON THE ARCHITECTURE OF THE HOTEL »VRBAK« IN NOVI PAZAR

Hotel »Vrbak«, built in 1976, is one of the most intriguing works of architecture in Novi Pazar produced in period after the World War II. Thanks to unusual spatial and formal structure, but also with it's dominant disposition on main city square, this object become recognizable spot of the architecture of the city.

Combining theoretical approaches, historiographical writings and local sources, we analyzed visual and symbolic identity of »Vrbak«, it's position in social milieu of Novi Pazar and relations with architectural moments practiced in 1970s. Previous valorizations of the architecture of »Vrbak« were pointed out and discussed. Also, new interpretation was given: »Vrbak« as representative form of camp architecture — formalistic architectural statement that fluctuates between controversy and pop-culture.

Светлана Чоловић
Музеј «Рас»
Нови Пазар

УДК 75/76::061.237 (497.11) "1976/2006"

ЛИКОВНА КОЛОНИЈА «СОПОЋАНСКА ВИЂЕЊА»
1976–2006

Седамдесетих година прошлог века широм Србије су почеле све бројније уметничке, најчешће сликарске колоније. Неке су се гасиле, неке [illegible] институцијама и у [illegible], а неке трају до данашњих дана, често [illegible] међу [illegible] уметности, пружајући могућности уметницима да у новим окружењима, а у друштву других колега [illegible], остваре [illegible]. Један од значајнијих резултата рада уметничких колонија су збирке уметничких дела, негде и праве галерије, које у средини у којој су дела настајала имају посебну, трајну, вредност.

Таква колонија, настала, поменутих, седамдесетих година која се [illegible] до данас је и колонија «Сопоћанска виђења».

Манастир Сопоћани, бисер српске средњовековне уметности, [illegible] уметницима.

Подсетимо да је у непосредној близини Сопоћана формиран центар и престоница српске средњовековне државе Рашке. Реконструисани остаци Раса, тврђаве и подграђа, налазе се [illegible] Сопоћанима. У непосредној близини Сопоћана је и град Нови Пазар. Подигао га је Иса-бег Исаковић, турски војсковођа и санџак-бег, средином XV века, на ушћу река Јошанице и Рашке.[1]

Околина, као и сам град Нови Пазар, обилује културно-историјским споменицима. Пре свега, у граду Расу, где је српска држава егзистирала пуних 200 година, [illegible] Срба, у [illegible]. Овде је [illegible] код Срба, јер је у [illegible] у Расу настало и илуминирано Вуканово јеванђеље 1202–1203. године, [illegible] најближег сродника Стефана Немање. Један од најстаријих споменика српске писмености представља [illegible] културе и духовности код Срба, чува се [illegible] Публичне библиотеке, где је [illegible] средином XIX века. Пазар [illegible]

---

[1] [illegible], *Нови Пазар у [illegible] XVI века*, Новопазарски зборник 1, Нови Пазар 1977, 111–119; [illegible], *[illegible] Нови Пазар [illegible] XVI [illegible]*, Новопазарски зборник 8, Нови Пазар 1984, 77.

простор у коме је живео као испосник, наглашавајући да је то било негде у граду Расу.[2]

За разлику од многих старијих, Мирослављевог јеванђеља, као најрепрезентативније и најзначајније старе српске рукописне књиге, настале крајем XII века, јеванђеља захумског жупана Вукана — најстаријег Немањиног сина, по многим квалитетима и нарочито особеним минијатурама, писму, графији и језику, у развоју српске писмене културе и духовности [illegible] значај има и [illegible] Мирослављево.

Сопоћани (XIII век), Петрова црква (IX век), Ђурђеви ступови (XII век), средњовековни град Рас, Дежево (XIII век) и низ других споменика културе. Рашка школа у уметности (архитектура, а посебно фреско-сликарство) указују на интензивни културни развој у средњем веку, чији је центар био овај крај.[3]

У шестој деценији XIII века, у близини извора реке Рашке, недалеко од средњовековног града Раса, краљ Урош I подигао је своју задужбину, манастир Сопоћани. Живопис манастирске цркве представља један од најзначајнијих фреско-ансамбала у византијском сликарству. Сопоћанске фреске и данас задивљују својим племенитим колоритом и сигурним цртежом а дела су посебно [illegible] светаца, надахнутих античким [illegible].[4]

Није ли се ту, у окриљу величанственог манастира Сопоћани, организирајући сликарска колонија «Сопоћанска виђења» била је колико музеја и [illegible], толико и [illegible]. Јер, [illegible] уметници [illegible] и стварају у амбијенту колосалних фрески, [illegible], у чијем се [illegible] преко историје једног [illegible] човека, једна [illegible] која се не заборавља и која обавезује.[5]

Оснивању Ликовне колоније претходило је оснивање Манифестације «Сопоћанска виђења», манифестације која је и основала колонију.

Велики допринос тадашњег Радничког универзитета [illegible] у реализацији ове идеје, а [illegible] био је [illegible] у граду. Културна манифестација «Сопоћанска виђења» у чијој су формирању и реализацији учествовали [illegible] радници из области културе Новог Пазара.

Одлуком Скупштине Самоуправне интересне заједнице културе Општине Нови Пазар од 26. 2. 1976. године, основана је културна манифестација «Сопоћанска виђења». Исте године, у оквиру поменуте манифестације, основана је и Ликовна колонија, која је добила назив «Сопоћанска виђења», као [illegible] са разноврсним програмима.[6]

---

[2] [illegible], *[illegible] Вукановог јеванђеља*, Новопазарски зборник 26, Нови Пазар 2002, 61–86.

[3] *Културна ризница Србије*, Београд 1996, 466–472.

[4] Војислав Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963, 58–59.

[5] Раде [illegible], Предговор каталогу «Сопоћанска виђења», Нови Пазар, 1977.

[6] Статут културне манифестације «Сопоћанска виђења».

Манифестација убрзо добија правилник, статут и организациона тела (Програмски савет, Управни и Надзорни одбор).[7]

Намера носилаца културе у Новом Пазару, а нарочито професора била је да промене културну климу средине одржавањем програма, који су допуњавали њихове календарске године. Жеља им је била да „Виђења" постану традиционална манифестација, даље интернационалног значаја, која би на том крају дала значајну културну димензију, посебно ову ликовну, уметничка са у свет ликовне уметности из многих крајева. Садржаји програма нису били вођени прошлости већ задужени са културом у садашњости.

Намера организатора и самих спонзора није била да се пропусте погодни природни и привредни услови у ликовно-сликарском кадру овог краја, већ да стварају своја дела, развијајући и унапређујући културу свога краја, од свих облика уметничког изражавања до покушаја осмишљавања сопствене околине (примењена ликовних уметности и архитектуре у унапређењу човекове средине).

Манифестација је замишљена као специфичан облик културног изражавања и деловања у области ликовних уметности, књижевности, примењених уметности и њихове примене, обликовање и оплемењивање животне средине, музичке уметности, позоришта, [illegible], информативне и сличних делатности.[8]

Иницијатива за покретање Ликовне колоније у оквиру манифестације „Сопоћанска виђења" потекла је од Ликовног клуба „Сопоћани" из Новог Пазара и сликара: Мухарема Радетинца Рифа, Мурата Чоковића, Миленка Николића, Веселина Николића, Мила Нерадовића и Хамза Халиловића. Пуну подршку и разумевање пружила им је Културно-просветна заједница Новог Пазара и Удружење ликовних уметника Србије.[9]

Први Програмски савет „Сопоћанских виђења" чинили су: Проф. Миодраг С. Петров, председник Удружења ликовних уметника Србије и председник Програмског савета, Мухарем Радетинац, сликар, секретар Савета, Др Павле Васић, професор и ликовни критичар, Светозар Ђурђевић, сликар, секретар Удружења ликовних уметника Србије.

Из Новог Пазара, поред Мухарема Радетинца, Програмски савет су чинили: Исмет Ребронја, књижевник, Хајро Гегић, управник Дома омладине, Мевлуд Букић, секретар ОКССРН,[10] Сеада Кургаловић, сликар и Миленко Николић, сликар.[11]

---

[7] Оснивачки акт и статут у архиви Галерије „Сопоћанска виђења" у Новом Пазару.
[8] Статут, Члан 1.
[9] Подаци о култури [illegible] колоније „Сопоћанска виђења" Мухарем Радетинац Риф.
[10] Општинска конференција социјалистичког савеза радног народа.
[11] Каталог [illegible] „Сопоћанска виђења" ликовних уметника 1976, Нови Пазар, 1976.

Програмски текст, чији је предлагач био Михаило С. Петров, јасно је назначио основне [illegible] «Сопоћанских виђења»:

«Појава манифестације «Сопоћанска виђења» је израз тежње људи Новог Пазара да превазиђу извесну културну изолованост на путу ка општој афирмацији савременог стваралачког тренутка у нас. Јер Нови Пазар је, са околином реке Рашке, одувек био територија [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].»[12]

Тако је, [illegible] Нови Пазар, желећи културу и да се развија а не само да је чува, постао током летњих месеци, значајан центар културних збивања.

Учесници, сликари Ликовне колоније, боравили су и радили у Туристичком дому Сопоћани, у близини Лепих Јована,[13] градећи инспирацију за своја ликовна виђења. Оно што би видели и доживели уобличавали су у својим атељеима, да би на јесен, када би изложба била отворена, током новембарских празника а у част ослобођења Новог Пазара, била представљена ликовној публици града. Након изложбе слика, учесници колоније, били су у обавези да по једно дело оставе за будућу галерију.

Први сазив колоније одржан је од 1. до 12. јула 1976. године и окупио је 13 учесника из Београда, Загреба, Љубљане, Новог Сада, Приштине и Новог Пазара. У овој, првој групи учесника «Сопоћанских виђења» били су: Здравко Вајагић, Оливера Грбић, Светлана Ђурић, [illegible] [illegible], Михаило С. Петров, Миливој Николајевић, Божко Петровић, Мухарем Радончић, Исидор Урбанчић, Хилмија Ћатовић, и Мурат Чековић.

Своја ликовна остварења учесници Прве колоније «Сопоћанска виђења» изложили су [illegible] новембра 1976. године у фоајеу [illegible] у Новом Пазару. Изложбу је отворио [illegible] Николић, члан Извршног већа Србије, у присуству [illegible] уметника, друштвено-политичких и културних радника града.[14]

Том приликом штампан је пригодни каталог за чију се ликовну и техничку обраду побринуо [illegible] Светлана Ђурић и Мухарем Радончић.[15]

Тако је, пре [illegible] [illegible], започела делатност Ликовне колоније «Сопоћанска виђења».

Други сазив колоније 1977. године одржан је од 1. до 15. јула и окупио је 12 уметника из Београда, Загреба, Ријеке, [illegible] и Новог Пазара.

---

[12] Мирјана Живковић, [illegible] на «Сопоћанским виђењима», «Политика», Београд, [illegible] 1976.

[13] Једна од [illegible] фресака у манастиру Сопоћани.

[14] [illegible], Информација о раду Завичајног [illegible] за 1976. годину, фебруар 1977, Нови Пазар 1977, 6.

[15] Каталог изложбе [illegible] рађених на «Сопоћанским виђењима» [illegible] 1976, Нови Пазар, 1976.

Колонија је, и те године, представљала посебно возбуђење у ликовном животу града и својом значају упоређивана је у информацијама у Србији. О успешности колоније писано је:

«Поводом новембарских празника 1977. године отворена је изложба слика учесника колоније а изложбу је отворио председник СО-е Нови Пазар Мухамед Цербаџиновић. Тим поводом истакао је да су несумњиви [illegible] учинили [illegible] тако да «Сопоћанско виђење» постаје [illegible] своје постојање од чега се изложбу још више обогаћује Завичајни [illegible] културе.»

«Општа је констатација да се овогодишња изложба «Сопоћанска виђења» по свом квалитету може мерити са изложбама које се овог тренутка налазе у београдским галеријама. Све слике уступљене су [illegible], Удружењу ликовних уметника Србије, Павиљону [illegible] «Сопоћани», [illegible] културе и Дому омладине».[16]

Онда је 1978. године Програмски савет направио корак напред којим Колонија добија међународни карактер. Учесник и гост «Виђења», те 1978. године, била је [illegible] из некадашњег СССР-а.[17]

Овај међународни сусрет је био врло значајан за окружење у којем је колонија деловала, јер је омогућио да се културна јавност Новог Пазара и околине [illegible] делима из других средина и тако прошире потенцијал и простор уметничког деловања.[18]

Исте, 1978. године, председник Програмског савета постаје [illegible] Николић а чланови Мома Павловић, историчар уметности, Иван Стуцан, сликар, Марјана Живковић, историчар уметности и [illegible], Зоран Живковић, сликар-конзерватор из Београда, Радомир Станић, директор Завода за заштиту споменика културе у Краљеву и из Новог Пазара [illegible] Муховић, директор Завичајног музеја и Власта [illegible], професор.

Боравак критичара у Колонији 1979. године био је повод да Савет понуди гостопримство Друштву ликовних критичара Србије. Критичари су одржали састанак 20. и 21. јуна у Сопоћанима, када је [illegible] тема «Традиција и савременост». Резултат је [illegible] као почетак једног дуготрајнијег [illegible] у које би се укључили не само критичари и теоретичари уметности већ и ствараоци, историчари уметности, историчари, књижевници и други.[19]

И то не случајно. На овом тлу, где год се земља отвори, појави се историја, рекао би, [illegible], [illegible] Сајфурић.[20]

---

[16] «Братство», Нови Пазар, 8 децембар 1977, 6.

[17] Каталог изложбе «Сопоћанска виђења», Нови Пазар 1978.

[18] Јасмина [illegible], Предговор каталогу «Сопоћанска виђења», Нови Пазар 2005.

[19] Ирина Суботић, [illegible], «Политика» 04. 07. 1979.

[20] [illegible], Сопоћанска виђења, «Вечерње новости» 03. 07. 1980.

У »Сопоћанским виђењима« се и кроз низ дана разговарало на теме: »Књижевност и фантастика«, »Уметничко дело и светови стварања«, »Слике и историја«, »Хаотични тренутак данас«, а Симпозијум је пратила и издавачка делатност. Учешће су узели познати критичари: Предраг Палавестра, Света Лукић, Драган Недељковић, Слободан Ракитић, Брана Јевтић, Драгољуб Јовановић, Ранко Радовић, Теодор Росић, Миодраг Павловић, Јовица *Аћин* и други.

Били су ту, у Рашкој на сабору, и ликовни критичари: Зоран Маркуш, Ирина Суботић, Драгослав Ђорђевић, Ђорђе Кадијевић, Душан Ђокић, Биљана Томић-Димитрић, Бојана Пејић, Бранислав Дубовић, Ђорђе Јовић, Лидија Мереник, Срђан Марковић, Милета Продановић, Тахир Лушић, Петар Ђуза, Бранко Кукић, Јован Деспотовић и Николај Тимошенко.[21]

Од 1979. године, у оквиру културне манифестације »Сопоћанска виђења«, започела је са радом »Школа старих сликарских техника« у организацији Дома културе у Новом Пазару. Покретањем сликарске радионице остварена је идеја да се обнови и развија познавање техника средњовековних сликара, да се младим [illegible] приближи [illegible] сликарства које би [illegible], изучавали [illegible] боја, [illegible], а који би боравком у самом манастиру осетили сву лепоту и суштину средњовековног сликарства. »Школа старих сликарских техника« траје и данас. Ова једномесечна школа окупила је до данас не мали број академских сликара, конзерватора, студената уметничких академија и других уметничких и педагошких институција у Србији, као и иностранству. Радови — копије фресака су излагани у више наврата у многим градовима, а посебно су организоване изложбе поводом годишњица Школе и то у Новом Саду у Галерији Матице српске 1993. године, у Београду у Педагошком музеју 1998. године и у Рашкој 2003. године. Више пута радови су излагани у Новом Пазару и Приштини. Њен уметнички и идејно-програмски руководилац је Здравко Живковић, [illegible] фресака. Руководилац школе био је и Сунчица Чекић.[22]

Велики број учесника, како домаћих тако и афирмисаних, био је врло ангажован у формирању и, можда, профилисању Колоније. Међу њима, свакако треба поменути, Миланка С. Петровић, Светислава Ђурића, Мута-

---

[21] »Традиција и савременост«, Сопоћански разговор, на Симпозијуму »Сопоћанска виђења« 26. јуна 1981. године у Новом Пазару;
»Књижевност и фантастика«, Сопоћански разговор на Симпозијуму »Сопоћанска виђења« 22.–24. јуна 1984. године у Новом Пазару;
»Уметничко дело и [illegible]«, Сопоћански разговор, на Симпозијуму »Сопоћанска виђења« 22.–24. јуна 1984. године у Новом Пазару.

[22] Здравко Живковић, *Гојно и његове фреске*, Новопазарски зборник 27, Нови Пазар 2003, 331–337.

[illegible] Радмилу Рајић, Мурата Чекрлића, Зарију Живковић, Здравка Вајагића и Оливеру Грбић.

Ако се [illegible] уназад [illegible] је било учешће у Колонији домаћих уметника из Новог Пазара. Они су били у прилици да, са осталим уметницима, учесницима Колоније, са различитих простора стварају амбијент за међусобно упознавање и међусобно стваралачко утицање, без обзира на различитости уметничких опредељења и стваралачких праваца. Тако су свој боравак у Колонији искористили: Мухарем [illegible] Рајић, Мурат Чекрлић, Миломир Николић, Халил [illegible], Михаило [illegible], Ћемо Хоџић, Амдо [illegible], Цветко [illegible], Мухамед [illegible], [illegible], Мали Нурадиновић, Хајрија Селимовић, [illegible] Чорбић, Садија Куртовић, [illegible] Ганић, као и представници млађе генерације: Кадира Новић, Данила Фетаховић, Надина и Ружа Пуговица, Амира Марић и Сенада Даждаревић.[23]

Представљајући, временом, у традицију Колонија је стекла значајно место у културном животу Србије и [illegible] успешно [illegible], не само простора бивше Југославије већ и [illegible] граница наше државе. До сада је у Колонији учествовао импозантан број уметника, око 300, од којих је 15 било из иностранства.

Гости, уметници, долазили су највише у Нови Пазар. Било их је из свих делова некадашње Југославије: Македоније, Босне, Хрватске, Словеније, Црне Горе а не ретко и из европских земаља: Француске, Енглеске, Шведске, Немачке, Албаније, СССР-а, Кипра, Грчке као и из САД-а.

Уметници који су долазили из иностранства [illegible] и [illegible] да учествују у «Сопоћанским виђењима».

«Ово место је [illegible] за уметнике. Овде у близини манастира Сопоћани осећате божанску снагу и дух и лепо налазите инспирацију» — утиске су уметнице Анне [illegible] из Париза.

«Ово што сам доживела и научила, [illegible]. Манастир Сопоћани је, сам по себи, инспиративан. Овде је све лепо и [illegible] пред овим светињама. Верујем само што је [illegible] у свету [illegible], али [illegible]» — каже Драгана Пајовић, сликарка из Београда, која је први пут била у Сопоћанима.[24]

Домаћини су и домаћи уметници [illegible] различитих [illegible], [illegible] по својим уметничким [illegible], [illegible]. Сви они, [illegible], [illegible] у [illegible], [illegible] су и [illegible] према [illegible].

---

[23] Архива Галерије «Сопоћанска виђења».
[24] Глас Јавности, Београд 21. 07. 2003.

Речи уметника, сликара, који, иначе, боље говоре сликом, казују и своје доживљаје, манифестације и индивидуалног сензибилитета. Слободан Марковић, академски сликар из Београда, учесник Колоније 1981. године каже:

»Учествовање у раду сликарске колоније »Сопоћанска виђења« омогућило ми је да, боравећи крај ремек-дела српске и европске средњовековне уметности, понесем са собом сећање на аутентичну духовност и лепоту која траје на фрескама и архитектури Сопоћана, Ђурђевих ступова, Петрове цркве и манастира Црна Река. У мом каснијем раду увек сам тежио да сачувам ово зрнце духовне лепоте које понесох из тих извора наше културне баштине. Десет мојих молитви, који су поклоњени у ОШ »Стефан Немања« у Новом Пазару, инспирисани су декоративним елементима у које су уткани симболи природе у хришћанској средњовековној уметности. И у тој [illegible] циклусу слика са називом »Симболи« [illegible] у молитвама из тог раскошног уметничког наслеђа, настојећи да пластично и традиционално и модерно, и да оплеменим и удахнем сопствену личну синтаксу.«

Академски сликар Миланка Стевовић из Новог Пазара, учесник је Колоније 1978. године. Ово су њени утисци:

»Колонија Сопоћанска, као једна од најстаријих у земљи, била је драгоцена и сигурно да је била специјална [illegible], дружење, бескрајни сусрет људи из других култура у магичном пејзажу Сопоћана, на извору реке Рашке, и у срцу духовности средњовековне немањићке Рашке где су се уметници сусретали са епохалним споменицима тога периода. Тај доживљај, на најлепши начин, допуњавали су виђења и сусрет са Новим Пазаром и с [illegible] културом и [illegible], као и са [illegible] сокацима, кафанама, људима и [illegible]. У том смислу, ова Колонија, била је [illegible] сусрет са [illegible] простором који [illegible] не може оставити равнодушним. [illegible] радова су носили трагове сусрета са духом овог простора потврђујући сваку [illegible] и идеју покретача Колоније.«

[illegible] слику и [illegible] колоније и њеном месту у савременој српској уметности [illegible] једна од најзначајнијих [illegible]
Галерија слика.

Пажљивом анализом фундуса Колоније, уочљив је напор организатора да одабиром учесника постигне задовољавајуће резултате и задовољи критеријуме установљених стандарда. Избором уметника, потврђене репутације, обезбеђивали су [illegible] али и утицали на [illegible] која је у првим деценијама Колоније [illegible], логично наступила уметника и [illegible] (Миодраг Петров, Хаџимир Вуковић, Чедомир Крстић, Александар Луковић, Миловој Николајевић, Божидар Петровић, Исидор Урошевић...), као и укључивање [illegible] млађих стваралаца (Тања Лукић, Јован Рашић, Димитрије Пајковић, Каћа Радојевић, Александар Цветковић, Драгомир Миону-

свић, Божидар Дамјановски, Милан Блануша, Велизар Крстић, Нурудин Тршовић...), што ће се приказивати као поклон Галерији и прилика даље, уз присуство старијих колега, добију сазнања и искуства, као драгоцени мо-тиве и сазнања за оне који тек долазе. Као потврда томе служе су управо најбројнији ствараоци.

Смештена у пределима, [illegible] крај манастира Сопоћани, Колонија успешно и траје годинама и све време, на прави начин, афирмише ликовно стваралаштво. У тој Колонији, годинама траје успешна интеграција организатора и учесника Колоније.

Организатори Колоније учесницима обезбеђују смештај и материјал за рад. Уметници стварају и друже се а уз приказивање идеја, плодотворним дијалогом у пријатном [illegible] [illegible] Одлазећи са Колоније, свако у Колонији, део себе [illegible] уметничка дела. Како је то било уобичајено и у другим Колонијама, сваки учесник је био обавезан да за узврат, за услове који су му пружени да ствара, остави један рад домаћину. »Сопоћанско виђење« и град Нови Пазар ту су пружили могућност за формирање Галерије.

Под истим кровом стварали су уметници разних генерација, стилова, праваца, жанрова, који су [illegible] Колонији [illegible] одговорним сликама. Списак није [illegible].

Већи у вредност овог културног рада је на годишњем [illegible]. Ни мање ни више, до сада, учествовало је стваралаца из разних уметничких дисциплина: сликари, вајари, графичари, керамичари, фотографи, грнчари, карикатуристи.

Од 1985. године, у склопу Дома културе »Ослобођење« почела је са радом Галерија »Сопоћанска виђења« са делима [illegible], музеолошки [illegible]. Галерија и данас, после двадесет година постојања, [illegible] обогаћује простор ликовне мисли и духа средине у којој траје. Од тада, па до данас, послове организационих послова око колоније преузео је управник Галерије Шефкет Реџовић.

Велика збирка коју Галерија поседује броји око 350 слика, графика, цртежа, вајарских дела и керамике и сведочи о значајној етапи развоја савремене југословенске и српске културе. [illegible] да се, после три деценије, постојања Колоније у Галерији »Сопоћанска виђења« налазе, [illegible] предмета, уметничка збирка која, на [illegible] начин, [illegible] година.

Уз остале институције културе у граду, Галерија има важно место. Грађанима се пружа могућност да виде шта су њихови гости у Колонији урадили а [illegible] ликовни уметници да упознају разне ликовне тенденције кроз које је ликовна уметност, нарочито код нас, у том периоду пролазила.

Галерија је успела да током двадесетак година постојања [illegible] и сабере [illegible] која [illegible] да се види, [illegible] и [illegible], [illegible] приватна галерија у Србији.

Ликовна остварења из «Сопоћанских виђења» излагана су, у [illegible] у многим градовима у Србији: Београду, Новом Саду, Краљеву, Рашки, Зрењанину, Панчеву, Нишу, Крагујевцу, Ивањици.

Свакој изложби [illegible] је каталог. Каталоге из 1976. и 1977. године уредио је Светислав Ђурић а 1978, 1979. и 1980. године Рајка Милошевић. Од 1981. године [illegible] каталогу даје Ђорђе Ристић, уметник дизајнер из Београда.

Сваки каталог има предговор који су, углавном, писали историчари уметности и ликовни критичари, као што су: Ђорђе Кадијевић, Драган [illegible], Светлана [illegible], Вера Виторовић, Јасмина Тупорош, [illegible], Душан Миловановић, Власта [illegible], као и новинар «Политике» и историчар уметности Марија Живковић.

Као [illegible] традиције, [illegible] и [illegible] на месту догађања, организатор се [illegible] Колоније [illegible]

Полако али сигурно [illegible] уметника постала је традиционална. [illegible] је да су [illegible] у [illegible]. Током [illegible] Колонија је [illegible] у [illegible] манастира Сопоћани већ су [illegible] Галерија «Сопоћанска виђења» [illegible] уметности. Све те [illegible] да је Колонија [illegible] своју [illegible].

Организатор се, [illegible], који [illegible] стандарда, [illegible] културно-историјским [illegible].

[illegible] организације и [illegible], организатор је [illegible], као и [illegible] субјективности, што је [illegible], [illegible] у своју [illegible].

Тако су [illegible] ликовни критичари и [illegible] уметници: Ђорђе Кадијевић, Марјана Живковић, Александар Луковић, Јасмина Тупорош, Вера Виторовић, Светислав Ђурић, [illegible] Ристић и др.

[illegible] је [illegible] да се у [illegible] Колоније, што [illegible] у [illegible] (у [illegible] критичке [illegible]) на [illegible] начин [illegible], [illegible] и [illegible] [illegible], које би [illegible] овај [illegible] културни [illegible].

После [illegible] у [illegible] и [illegible] [illegible] и [illegible] карактеристике [illegible] које су [illegible]

[illegible]. Постојала је тежња ка општој и унутрашњој, духовној и космичкој реалности, која би одговарала новим сазнањима и [illegible] поимању. Није се тежило ка опонашању облика, или репродуковању [illegible], већ ка субјективизацији, ка маштовитости и информелу, ка новој фигурацији, ка дематеријализацији уметничког (концептуална уметност).[23]

У српском сликарству су, око 1960. године снажно била присутна искуства информела (Бранко Протић, Зоран Павловић, Владислав Тодоровић, Мића Поповић, Вера Божичковић...) [illegible] са [illegible] трајање [illegible] током осамдесетих година.

Крајем шездесетих година дошло је и повратка фигурацији која је довела, насупрот апстракцији, разне видове реализма (Милан Блануша, Александар Цветковић, Божидар Дамјановски, Гордана Јоцић...) али је, истовремено, доживео процват и [illegible] уметности и концептуализма (Марина Абрамовић, Раша Тодосијевић, Радомир Дамњановић...).

У српској уметности, крајем седамдесетих година, помаља се нова [illegible] стваралаца који су настојали да повежу елементе реализма или бар [illegible] са идејама концептуализма (Драган Мојовић, Божидар Дамјановски, Чедомир Васић...).[24]

Током постојања Колонија је пратила и забележила, путем насталих слика, цртежа, ликовна кретања. Различитих генерација и из различитих крајева, стварајући различите по својим уметничким схватањима, [illegible], темпераменту, [illegible], са [illegible] у формалном приступу ликовној проблематици, [illegible] и специфичан однос према [illegible] окружењу.

Уметници и уметнице су однос према уметности гајили без предрасуда, [illegible] концепције, [illegible]. Посматрајући дела настала током протекле три деценије, [illegible] анализу појединачно, запажамо да су, [illegible] сликарство настало у Сопоћанима, обједињавало традицију и модерно. Тако имамо, [illegible] широку лепезу сликарских [illegible] у [illegible], [illegible] фигурацију, до [illegible] ликовних решења.

Пратећи процес дела насталих у Колонији запажамо да су, углавном, фигуративна [illegible], без обзира која је [illegible]. Организатори ликовне колоније, од самог почетка, [illegible] уметности...

---

[23] Миодраг Протић, *Сликарство XX века*, Београд, Загреб, Мостар 1982, 51–62.
[24] *Културна ризница Србије*, Београд, 1996, 181–190.

Инспирација уметника задржавала се на доживљају који су уметници доносили у себи. Мало њих је реаговало на [illegible] збивања, барем како то изгледа на први поглед. Аналитички приступ делима дозвољава нам да прокоментаришемо дела, [illegible] простора у коме се ствара. То се [illegible] и основни субјективистички приступ самог, кроз разнородне елементе, симболе, просторе [illegible] материјалног рада. [illegible] радова су прожимања [illegible] са амбијентом, уметник-природа, који су били резултат специфичне рефлексије мисли и осећања која је уметник носио у себи. Сасвим је извесно да свако ликовно остварење настало током минулих година представља посебност свога уметника.

[illegible] су седамдесетих и осамдесетих година, у [illegible], колоније [illegible], од којих су се неке брзо гасиле а [illegible] дале [illegible] у средини [illegible] у [illegible] манифестација.

У том оквиру, у протекле три деценије, колонија «Сопоћанска виђења» прерасла је у [illegible] ликовну и културну институцију. Као и многе институције, на поменутом простору и времену суочавала се и суочава се са бројним тешкоћама, делећи и [illegible] судбину друштва, судбину која [illegible] и творца.

У [illegible] да се нешто [illegible] у годинама [illegible], са којима је рађала и у својим првим годинама по оснивању, [illegible] о многим променама до којих би морало доћи.

УЧЕСНИЦИ ЛИКОВНЕ КОЛОНИЈЕ «СОПОЋАНСКА ВИЂЕЊА»

1976.

Здравко Вајагић
Оливера Грбић
Светозар Ђурић
Здешка Живковић
Миливој Николајевић
Миодраг С. Петров
Бошко Петровић

Мухарем [illegible]
[illegible] Урбанчић
Хилмија Ћатовић
Мурат Чоловић
[illegible] Николић
Муслим Мулић

1977.

Љиљана [illegible]
Рене [illegible]
Светозар Ђурић
Чедомир Крстић

Александар Луковић
[illegible] Лубинковић
Зоран Мандић
Мухарем [illegible]

Рада Тамаш
Шимона Туроња-Петрић
Халил Халиловић

1978.

Светислав Трупић
Даница Антић
Вера Јосифовић
Рајка Мишовић
Шади Фаноут
Сефка Бурина
Светлана Златић
Милован Арсић
Виктор Сеуј
Милица Стевовић
Зорица Бамбура-Миловчевић
Сарија Куртовић

1979.

Милан Кланџуга
Јанар Гавић
Талар Бери
Сабина Кешаж
Тамаш Лукоски
Бранка Марић
Димитрије Пагонић
Даница Раковић-Баста
Јован Рашић
Дорис Рајтер
Кемал Рамујкић
Александар Цветковић

1980.

Гордана Јовић
Мирјана Карапић
Милутин Копиња
Властимир Крстић
Лидија Мацура
Слободанка Ракић-Панфилов
Нурдин Трговица
Зорица Турван
Цено Ходић
Нивата Цафо

1981.

Весна Знамировски
Снежана Маринковић
Драгомир Милојевић
Младен Поповић
Љубица Радовић
Шандор Реметић
Ђорђе Крстић
Миња Стевановић
Слободанка Ступар
Владислав Тодоровић
Авдо Ћаравић

1982.

Босиљка Грбулова
Марија Драгојловић
Пал Дечов
Стојан Качаповић
Грујица Поповић
Душан Миловић
Велимир Нешовић
Петар Омчикус

Љиљана Стојановић
Нехат Хоџић
Мило Нерадовић

Салих Обрадовић
Вера Стевановић
Тања Шеховић

1983.

Мирјан Бојић
Бреда Бебан
Абдулах Бурсић
Александар Бурић
Миодраг Вујашиновић

Бојан Горенац
Нермин Кантарџић
Драгољуб Крњајић
Милосава Марковић
Властимир Мошић

1984.

Драган Лубарда
Милорад Ступовски
Студа Исић
Жана Качић
Слободан Герсић
Јања Вујчић

Владимир Рашић
Павле Поповић
Мурат Чаковић
Милорад Нинковић
Божидар Дафиловски
Петар Огоранов

1985.

Олимпија Грбић
Александар Цветковић
Ксенија Ракурић
Мића Стојисављевић
Владислав Тодоровић

Драгомир Милосављевић
Халил Халиловић
Горазд Јеловић
Светлана Златић
Мићо Нерадовић

1986.

Бора Ивановић
Душан Тешић
Франц Моцарт
Зоран Фуруновић
Смиља Вучковић
Зоран Павловић
Зоран Миладиновић
Божидар Бабић

Марија Стошић
Драган Јеремић
Миленко Рогошић
Мухамед Тврдић
Драган Јелачковић
Радмила Илић
Петар Огоранов
Лела Милосављевић

1987.

Коста Митуловић
Вељко Милојевић
Снежана Ратић
Никола Вукосављевић

Слободан Недељковић
Змаје Јерој
Марија Шрајбер
Татјана Дејановић

Дејан Вучковић
Милица Жарковић
Бору Кралик
Бранко Цвејић

1988.

Ото Лого
Франц Цурк
Вера Зарић
Растко Радивојевић
Катарина Шербан
Рада Селаковић
Хајрија Селмановић
Драган Димитријевић
Милорад Михаиловић
Петар Омчикус

1989.

Радмила Пасковић
Александар Луковић
Абдуљ Бериша
Лукијан Бркуш
Тибор Чапош
Зоран Пурић
Драгиша Милосављевић
Дејан Мојак

1990.

Петар Омчикус
Васко Ташковски
Ферид Пуцић
Зденка Голуб
Славољуб Чворовић
Ана Марија Драгојевић
Владимир Јанковић
Драган Карапић
Милорад Поповић
Бора Фишер
Радмила Поповић

1991.

Због политичке ситуације колонија је обележена окупљањем групе локалних уметника у време њеног уобичајеног одржавања.

1992.

Миодраг Крстић
Мира Ђуришић
Миодраг Митић
Весна Стајковић
Драган Мојић
Милан Станковић
Љубинка Стојановић
Василије Ненадић
Драган Јовановић

1993.

Зоран Тодоровић
Гордана Каљаловић
Радивоје Трумић
Слађана Порај
Зоран Тадер
Ђорђе Одановић
Биљана Вуковић
Милена Јефтић-Ничева

1994.

Шемсо Реџепагић
Весела Николић
Мурат Чоловић
Милован Ристовић
Милован Кучинар

1995.

Наташа Дробњак
Драган Милуловић
Рада Сашовић
Александар Цветковић
Јагода Живадиновић
Невенка Стојадиновић
Камал Рамујић
Бојана Ђук
Снежана Гвоздановић
Весна Шеић-Тахир

1996.

Александар Цветковић
Јован Поповић
Бојана Милошевић
Драган Милуловић
Маријан Бурон
Љубица Подгорац
Симонета Кнупи
Слађана Доцаровић
Енес Сфара
Данило Фетаховић
Дејана Богосављевић
Олимпија Томанов

1997.

Хилмија Ђоковић
Весна Рајовић
Шефкет Никочевић
Мурат Чоловић
Лиза Милошевић
Јелена Милошевић
Песо Николић
Весела Радујевић

1998.

Александар Цветковић
Олимпија Марић
Тијана Фенић
Милан Јошовић
Ервин Ћатовић
Нада Ђурић
Зорица Марјановић
Нада Докић

1999.

Милица Жарковић
Ратко Пушкић
Марија Кнежевић
Бранко Ђурић
Томислав Стојић
Андреа Маравић
Весна Михајловић
Миленко Чорбић

2000.

Драган Тодоровић
Јасна Николић
Владимир Мацић
Кадира Накић
Димитрије Пантић
Светлана Видић

Eleftherija Kosma
Љиљана Вуковић
Мики Радуловић
Vasilis Vasilakakis
Маја Николић-Поповић

2001.

Ксенија Ракочевић
Јанош Бенчик
Милинко Мишић
Миха Бојић
Селма Ђулизаревић
Несиме Пртинац
Иво Дивчић
Биљана Костић
Цветан Николић

2002.

Милорад Кнежевић
Марина Цветковска-Мартиновска
Зоран Марјановић
Мухамед Ћатић
Barbara Madam
Хајрудин Љајо
Биљана Јофић
Гордана Мирков
Маринка Кулачов
Ђорђије-Бато Бошковић

2003.

Здравко Мандић
Хилмија Ћатовић
Anne Pangrath
Шућро Хазо
Мирослава Трујановић
Philippa Pangrath
Драгана Пајовић
Исмет Хаџић
Jovica Škulić
Кадрија Ничић

2004.

Цено Хоџић
Вујица Радивојевић
Весна Цицић
Реџеп Пртинац
Александра Павићевић
Перица Донков
Габријела Парамарос
Божа Шојлић
Слободанка Тодоровић
Ивана Куновић

2005.

Милутин Копања
Наташа Милошевић
Тибор Лазар
Кристина Ристић
Мирослав Живковић
Мирјана Мијушковић
Драгана Арсенијевић
Александар Прибићевић
Мухарем Радетинац

Svetlana Ćeković

ART COLONY «SOPOĆANSKA VIĐENJA» 1976–2006

Cultural manifestation «Sopoćanska viđenja» was established by the decision of the Parliament of selfmanagement of an interest community of culture of the Municipality of Novi Pazar from 28. 2. 1976. At that same year in a shape of the mentioned manifestation started with work Art colony «Sopoćanska viđenja» as a skeleton of this significant event with heterogeneous program.

The wish of the organizer was to «Sopoćanska viđenja» to become traditional manifestation partly with international significant which would give to our region significant cultural dimension specially that plastic introducing into world of plastic art on the big entrance.

Artists, attendants of this colony were and worked in Tourist home Sopoćani searching for an inspiration for their art «seeings». That what they saw and what they experienced there they shaped in their studios and in the autumn when an exhibition was open during the November's days was presented to public of the city.

Under the same roof artists from different art schools, directions, genres, returned to the serious concept of the Colony established with responsible painting, with paintings which use meaning duration.

The rich collection that Gallery owns counts above 550 paintings, graphics, sculptural works and tapestries and giving evidence about important stage of development of the contemporary Yugoslav and Serbian culture.

For past three decades of existence the «Sopoćanska viđenja» outgrow some kind of art and cultural institution. In so much as more but also as an imperative that it's maintain continue in years which are coming with equal if not with bigger enthusiasm what naturally would apprehends some about some changes which must be done.

Милица Церанић
Александар Кадијевић
Београд

ДРАГОЦЕН ПРИЛОГ МЕЂУНАРОДНОЈ АРХИТЕКТОНСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Кокан Грчев, *Од извора до стила (From Origins to Style)*, **(Скопје 2004)**

О архитектури која је остваривана на простору БЈР Македоније од краја деветнаестог века до Другог светског рата у литератури на светским језицима није обимно, а ни довољно писано. Отуд приручник др Кокана Грчева »Од извора до стила« (124 стране, издање Института за фолклор »Марко Цепенков« из Скопља, ред. Б. Петковски и М. Топаревић), објављен крајем 2004. год. на енглеском језику, попуњава ту празнину. Књига је намењена међународној стручној јавности, пре свега специјализованим истраживачима архитектуре, конзерваторима уметничких споменика, историчарима културе, академским професорима и студентима. У њој су функционално сажета и систематизована знања која је др Грчев (1961) изнео у претходним књигама и прегледним чланцима, објављеним на македонском језику.[1]

Приручник је подељен на шест поглавља: 1) Историјски услови за архитектонски развој; 2) Увод у проблематику архитектонског континуитета; 3) Црквено градитељство у Македонији: од почетка XIX века до двадесетих година XX века; 4) Архитектонски развој македонских градова од почетка XX века; 5) Архитектура између два светска рата; 6) Стилске формације (академизам, сецесија, фолклоризам, модерна архитектура). Сва по-

---

[1] Издвајамо књиге »*Дрвено градитељство у Македонији 1930–1941*« (1996), »*Стилска организација*« (2001) и »*Архитектонски стилови у македонској архитектури од краја 19 века до Другог светског рата*« (2003), (све објављене у Скопљу).

сликама, [illegible] уобличења, концентришући [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible]. Може се закључити да је њихов карактер претежно информативан [illegible] и расправан. Корпус квалитетних црно-белих фотографија одабраних гра[illegible] [illegible] потврђује ауторову интерпретацију.

У првом поглављу [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] на простору БЈР Македоније. У том [illegible] [illegible] [illegible]. На [illegible] [illegible] од две стране, представља стање у Македонији од позног средњег века до Другог светског рата. Архитектура која је дуго [illegible] [illegible] [illegible] била је базирана на [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] до [illegible] и традиционалних македонских [illegible]. Средином деветнаестог века наступају корените промене у сакралној архитектури, како у Турском царству, тако и на пољу локалне градитељске активности покорених народа, најављене реформама из средине деветнаестог века (»Гилхане Хатишерифом«, »Хатихумајуном«, који су гарантовали религиозну и националну једнакост, слободу вероисповести, право учествовања у државним [illegible], служење у турској војсци и др.). У другој половини века дошло до значајних промена на пољу урбанизма, с обзиром на оформљење [illegible] (вилајета). Резултат је била [illegible] потреба за модернизацијом. По узору на развијену Европу изграђују се модерни путеви, железница Солун—Скопље—Косовска Митровица, успостављају телефонске линије, [illegible] и банкарске [illegible].

Процес модернизације [illegible] је довео до [illegible] [illegible] [illegible] на [illegible] [illegible], што је битно утицало на [illegible] [illegible] простора данашње БЈР Македоније и диференцијацију њихових [illegible] [illegible]. Као најзначајнији центар утицаја издваја се Солун, из којег су, између осталог, [illegible] и типични архитектонски елементи — стубови, [illegible], [illegible] у [illegible] и др. Они су били инкорпорирани [illegible] фасади [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (1860–1873).

Деветнаести век у Македонији је био обележен бурним променама у политичкој, економској и духовној сфери, које су утицале на буђење националне свести и стварање аутентичне градитељске културе. Архитектура, као [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] је [illegible] [illegible] развојне фазе, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] уједначена, [illegible] разноврсна и [illegible].

У наредном поглављу »Увод у проблематику архитектонског континуитета«, [illegible] [illegible] [illegible] активност у [illegible] традиције, која је [illegible] [illegible] у деветнаестом и почетком двадесетог. Упоредо са [illegible] државним реформама и [illegible], и архитектура [illegible]

[illegible] вертикалне [illegible]. *Аутор је уочио и тачно* прецизира [illegible] јевтиниот за опремање урбаних модела. Овај период, касније [illegible], [illegible] период кривих [illegible] и трансформације из прве половине деветнаестог века. Оваква традиционална активност трајала је до почетка двадесетог века, када се уочава стилски прогрес и тенденција ка софистицираним архитектонским решењима, што је било последица наглог економског, привредног и културног развоја македонских градова, након њиховог повезивања са Европом.

Делатност тајфе (уметничка група састављена од рођака и сродних сарадника) Дамјанов, као и још неколицине истакнутих македонских неимара, чија је [illegible] о [illegible] градитељству у Македонији од почетка деветнаестог века до двадесетих година прошлог века [illegible]. Личност Андреје Дамјанова [illegible] је [illegible] на најважније место, јер симболично чини [illegible] тог типа македонске архитектуре.

Наредно поглавље представља логичан наставак претходног излагања јер се у њему осветљава архитектонски развој македонских градова на почетку двадесетог века (до Првог светског рата). Комбиновањем детаљних и комплексних анализа, аутор издваја главне токове и правце у архитектури, који карактеришу сложене процесе урбанизације и модернизације. Почевши од Битоља, као града са изразитим економским, културним, војним и стратешким значајем, преко Прилепа, [illegible], Скопља, Куманова, Охрида, Штипа и др., аутор проналази процесе европеизације. Он је најбоље уочљив у архитектури тог периода, на шта је аутор скренуо пажњу путем анализе [illegible] и [illegible] репрезентативних зграда која својим [illegible] изгледом у великој мери [illegible] европске грађевине. Највише се [illegible], при томе, огледа у декоративним фасадама [illegible]. Истовремено [illegible] су [illegible] варијанте, створивши при томе академски [illegible] архитектуру — монументалну и [illegible]. И овде се издвајају најзначајнија и најрепрезентативнија остварења — зграда [illegible] (1905), [illegible] — банка «[illegible]» ([illegible]), битољска [illegible] (1901–1902), зграда [illegible] банке у Битољу, зграда битољског [illegible] (1911), палата Ахмета Нијази Бега у Ресену (1905–09), као и велики број резиденцијалних објеката. Аутор је селекцију објеката извршио на основу њиховог културно-уметничког значаја, естетских и историјских вредности, [illegible] су били [illegible] и [illegible] су објекти [illegible], као и данас [illegible].

У периоду између два светска рата (1919–1939) у Македонији се [illegible] значајне промене на архитектонско-урбанистичком плану, са намером да се [illegible] стање након ратних година уреди [illegible] београдских [illegible] установа. Развој македонске архитектуре тог раздобља [illegible] је био под утицајем Београда, где је била [illegible] македон-

[illegible] у [illegible]. [illegible] — [illegible]. [illegible] Аутор у овом поглављу [illegible] место македонске архитектуре у [illegible].

[illegible] Гучев [illegible] (дефинише [illegible]) у [illegible] архитектури, [illegible] — [illegible]. Аутор [illegible]. Међу њима [illegible] архитеката који су [illegible] на простору [illegible] БИРМ (Богдан Несторовић, Милан Злоковић, Драгутин Маслаћ, Бранислав Којић и др.), као и [illegible].

[illegible] Гучев је [illegible] архитектуре [illegible] Македоније. Он би [illegible]. Тиме би [illegible].

Александар Кадијевић
Филозофски факултет
Београд

ПЕТНАЕСТИ КОНГРЕС ТУРСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА

Петнаести конгрес Турског историјског друштва (са седиштем у Анкари), високог међународног значаја, одржан је од 11. до 15. септембра 2006. године. Реализован је у седам конгресних сала хотела »Бујук Анадолу«, 28 километара источно од Анкаре, недалеко од аеродрома »Есенбога«. Од 320 најављених реферата на скупу је саопштено око 250. Учесници су долазили са четири континента. Званични језици конгреса били су енглески и турски. Припремљена је и књига апстраката на преко 220 страна.

На скупу су преовлађивали турски историографи (више трећине), а били су заступљени и стручњаци из међународно непризнате Турске републике Северни Кипар, Азербејџана, Казахстана, Ирана, Узбекистана, Киргистана, Туркменистана, Грузије, Сирије, Израела, Јордана, Египта, Алжира, Индије, Републике Кореје, Кине, Јапана, САД, Француске, Холандије, Русије, Украјине, Словачке, Немачке, Шпаније, Пољске, Мађарске, Аустрије, Велике Британије, Бугарске, Румуније, БЈР Македоније, Албаније, Србије, Црне Горе и Грчке. Било је и представника Косова, које је организатор представио као референте из посебне државе. Делегација из Србије због тог недипломатског преступа није желела да изазива међународни спор, ствара тешкоће и ремети рад скупа, уважавајући изузетно гостопримство и срдачност домаћина, као и вишедеценијску дугу сарадњу наших научника са Турским историјским друштвом.

Покровитељ конгреса био је турски председник Сајин Ахмет Неџет Сезер, а председник организационог комитета научник Јусуф Халачоглу. Рано ујутру првог дана, учесници скупа су се окупили на Ататурковом маузолеју у Анкари, одајући му почаст као оснивачу Турског историјског друштва (1931), иницијатору првог симпозијума (1932), угледном војсковођи и

[illegible] модерне турске државе. Затим је на високом академском скупу у највећој сали конгресног центра, професор Турхан Тејин Р. Ердоган, почасни председник конгреса. После његовог дугог обраћања учесницима и турској јавности (јер је оно имало и политичку димензију), дошло је до [illegible] контраста, због кога је организатор у најкраћем [illegible]. Наиме, због неисправности ДВД [illegible] приказан је [illegible] документарни филм о оснивању Турског историјског друштва, у којем се појављује и Мустафа Кемал Ататурк.

На истоименом конгресу се због обиља реферата и различитих тематских блокова радило у шест секција, диференцираних према простирању периодима турске и предтурске историје, као и уметности и културне историје: *Древне цивилизације Анадолије*, *Историја Централне Азије и Кавказа*, *Историја Селџука средњег и раног периода Анадолијских кнежевина*, *Османска историја*, *Ататурк и историја модерне Турске* и *Нови светски ред*. Због великог броја радова пријављених за секцију »Османска историја«, она је додатно подељена на четири посебне подгрупе.

Последњег дана, на завршном окупљању, констатовани су резултати скупа и утврђени правци даљег рада у сарадњи са Турским историјским друштвом. Закључено је да су учињени значајни помаци у продубљивању спознаје о карактеру и токовима турске цивилизације, чији су трагови распрострти у великом броју држава Азије, Европе и Африке, али и у далекој дијаспори у САД. Посебно је важно истаћи чињеницу да су на скупу, осим афирмисаних научника старије и средње генерације, учествовали и многобројни млади стручњаци из целог света, којима припада будућност у студијама турске културе.

На конгресу је из Србије (без Косова), у секцији »Османска историја«, учествовало четири учесника — етнолог Мирјана Томић и архитекта Светлана Бабић из Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду, историчар уметности-конзерватор Гордана Митровић из Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду и проф. др Александар Кадијевић са Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду. Њихова реферата, изложена на енглеском језику, употпуњена су видео-бим пројектованим цртежима и фотографијама (у програму Power point). Колегинице Томић и Бабић представиле су заједнички рад о траговима турске власти у данашњој Војводини, актуелизујући проблематику [illegible]. [illegible] је било са сарадњом и [illegible]. После њих је [illegible] излагање Г. Митровић о старим турским купатилима у бањама Србије, које је у дискусији оцењено [illegible]. Саопштењем А. Кадијевића о градитељској делатности тајфе (уметничка група састављена од робова и слободних градитеља) [illegible], реактуелизована је архитектура [illegible] народа који су живели и [illegible] под окриљем [illegible] Османске власти. [illegible]

стручњака присуствовали су наше колеге из БЈР Македоније, Бугарске, Израела и Турске, а [illegible] и [illegible] амбасадор Србије Жељко Гајић, чиме делегација дугује велику захвалност на свеукупном ангажману током боравка у Анкари.

Од косовских стручњака запажено излагање имао је Раиф Вирмица, публициста и истраживач из Призрена. [illegible] се [illegible] од [illegible] на традиционалне теме са простора КиМ. Са њим је [illegible] остварен [illegible] и [illegible] колегијалан однос, нарочито јер је у дискусијама на турском језику више пута похвалио радове српских колега. Једнако занимљиво за нашу стручну јавност било је излагање о турском споменичком наслеђу на Балкану Мехмета З. Ибрахимија, истраживача са Гази Универзитета у Анкари. И [illegible] колега из Бугарске и БЈР Македоније [illegible] су значајну проблематику.

Трећег дана симпозијума, према утврђеном програму, проф. А. Каданић је председавао преподневном сесијом секције »Отоманска историја«. Имао је велику част да најави референте реномираних турских историчара уметности (Орхан Паричин, Пехливан и Чаки), као и да води живе дискусије које су уследиле.

Сматрајући учешће успешним, остварене контакте са колегама из иностранства, а нарочито из Анкаре, [illegible] радова на темама из српско-турске културне историје, учесници из Србије се [illegible] публиковањем конгресног зборника радова. Ови [illegible] архитектуре и [illegible], [illegible] групе српских [illegible], [illegible] [illegible] Турског историјског друштва.

Јасмина С. Ћирић
Београд

«НА МЕСТУ ЗВАНОМ ГРАДАЦ»

Оливера Кандић, Манастир Градац. Историја и архитектура манастира, Београд 2005

Оливера Кандић
ГРАДАЦ

Републички завод за заштиту споменика културе објавио је 2005. године монографију «Манастир Градац» коју је приредила конзерватор те установе Оливера Кандић. Проистекла из вишедеценијских теренских и архивских историографских истраживања Оливере Кандић на градачком комплексу, књига је штампана као четврта публикација у оквиру едиције «Студије и монографије». Садржи 301 страну основног текста, са резимеом на енглеском језику. Издање је пропраћено са 301 напоменом, које одликује прегледност захваљујући употреби скраћеница. За свако поглавље одбројаване напомене почињу од почетка тако да је читаоцу омогућен једноставнији увид у библиографске јединице. Значајан допринос представља обимна и изузетно прецизна техничка и фотографска документација, као и детаљан каталошки преглед преживеле камене пластике у манастирском комплексу. Састоји се од 116 репродукција — од којих су осам у боји, 84 цртежа, 151 цртеж у каталогу мермерне пластике и две карте (по М. Благојевићу).

Разматрајући текст о архитектури манастирског комплекса Оливера Кандић је поделила кроз поглавља: Досадашња проучавања архитектуре (23–36), Место звано Градац (37–42), Србија у другој половини XIII века (43–57), Положај средњовековног манастира (59–62), Црква Свете Богородице (63–164), Црква Светог Николе (165–171), Манастирске грађевине (173–192), Ктитори и градитељи манастира Градца (193–206), Историја манастира (207–223) и Каталог мермерне пластике манастира Градца и детаља од бигра (225–270).

Указујући претходно на историографију и друштвено-политичку матрицу у којој је подигнут манастир над ушћем Градца,[1] аутор у поглављу *Црква Свете Богородице* тумачи архитектонски склоп цркве. Крећући се, сходно прописаном, кроз компаративни приказ у правцу запад — исток, аутор разматра архитектонске особености простора констатујући да се неке [illegible] [illegible] [illegible] могу објаснити потребом [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] целини.[2] Од посебне важности у овом поглављу је фотографија која приказује остатке крстастог свода са ребрима. Као значајан сегмент грађе, јер приказује стање пре реструирања, овај снимак је [illegible] [illegible] рад на [illegible] почетка ребра, што је, [illegible], допринело [illegible] реконструкције крстастог свода са ребрима.[3]

Говорећи о радовима предузетим у протеклом веку, Оливера Кандић најпре говори о западном травеју, односно о гробном месту краљице Јелене Анжујске, потом о травеју над којим је конструисана купола. Поред беспрекорног излагања техничких података о остацима погребног простора кроз западни травеј, помиње се и да »У [illegible] [illegible] [illegible], испод пода, смештене су две гробнице, а над њима [illegible] и саркофази. Са јужне стране је ктиторска гробница, као и у другим задужбинама Немањића«.[4] Саркофази и питање гробног простора појединачно се разматрају у контексту црквеног мобилијара у поглављу Саркофази (130–133). Интригантно делује став аутора да је [illegible] [illegible] саркофага [illegible] [illegible] гробница након које је постављен. На зиду изнад њега налази се ктиторска композиција на којој су представљени »краљ« Урош и краљица Јелена како приносе модел храма Христу. Ипак сумње да су гробница и саркофаг били [illegible] за овај [illegible] [illegible].[5] Може се закључити да се Оливера Кандић не слаже у потпуности са претпоставкама Александре Јуришић која је руководила археолошким ископавањима у манастиру Градац.[6] Наиме, Александра Јуришић је претпоставила да је гробница солидарна примарном функционисању храма. Оливера Кандић се у тумачењу овог питања [illegible] [illegible] [illegible], претпостављајући да је [illegible] била [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] цркве, што не значи и да је била [illegible].[7]

Посебно је интересантно поглавље у којем аутор говори о подкуполном простору и реконструкцији куполе. Истичући [illegible] односа ка-

---

[1] Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе* (превели Л. Мирковић, Д. Богдановић, Д. Павловић), Стара српска књижевност 6, Београд 1988, 92.

[2] О. Кандић, *Манастир Градац. Историја и архитектура манастира*, Београд 2005, 71.

[3] *Исто*, 76, слике 13, 18, 20.

[4] *Исто*, 79.

[5] *Исто*, 112.

[6] А. Јуришић, *Градац. Резултати археолошких радова*, Београд 1989.

[7] О. Кандић, *Манастир Градац. Историја и архитектура манастира*, 134.

[illegible] тамбура на куполама у српској средњовековној архитектури.[8] Оливера Кандић је, [illegible] значај фотографије [illegible] тамбура [illegible] почетком двадесетог века, [illegible] да је облога купола изведена тако да њихови сегменти почињу од висине на којој су се налазили [illegible] са спољне стране тамбура. Испод те равни било је сачувано [illegible] лице [illegible] тамбура. Да је купола [illegible], бочни потисци би угрожавали њену стабилност. Како је [illegible] купола различита [illegible] са [illegible], на основу је [illegible] средња вредност између доње — [illegible], и горње — [illegible] основе, [illegible] кроз центар. [illegible] је [illegible], чије су [illegible].[9] Поред [illegible] купола [illegible] на основу [illegible] купола, [illegible] да су [illegible] са [illegible] тамбура и [illegible] купола [illegible] у српској [illegible] архитектури, већ и на [illegible].[10] [illegible] Оливера Кандић [illegible] Запада. (...) [illegible] представу [illegible]. Како [illegible] је [illegible] између [illegible] купола. [illegible] у архитектури Запада, били су [illegible].[11]

Олтарски простор Богородичине цркве са [illegible] које [illegible], као [illegible] у српској архитектури [illegible] века. Степа Оливера Кандић истиче: «Особеност градачког олтарског простора је [illegible], између [illegible] апсиде и [illegible]. Тако три апсиде [illegible], већ је [illegible]. Ни у једној цркви до краја XIII века не постоји [illegible] апсида. У Светом Ђорђу у Расу [illegible] олтарски простор [illegible] је [illegible], а у Светом Николи у Куршумлији и Студеници [illegible] је [illegible]. Само [illegible] апсида **Марије Миетине** [illegible] у [illegible]. (...) [illegible] градачке цркве

---

[8] О. Мариновић Кандић, [illegible] тамбура [illegible] у Византији и средњовековној Србији, Зограф [illegible] (197[illegible]), [illegible].

[9] О. Кандић, *Манастир Градац. Историјско-архитектонска студија*, 92.

[10] *Исто*, 92.

[11] *Исто*, 93.

[illegible] у оквиром поглављу [illegible] да је место [illegible] решење [illegible] у српској архитектури.[12]

[illegible] аутор констатује да на почетку изградње крова [illegible] унутрашња конструкција није била усаглашена са спољним обликовањем, у настојању да се покаже да су тешкоће у конструкцији крова [illegible] у [illegible] фасаде[13] [illegible] фасаде [illegible] храма. Један од таквих [illegible] је на северној фасади [illegible], која [illegible], његова [illegible] је [illegible], да би [illegible] у равни северног зида кубичног постоља.[14]

[illegible] је [illegible] који су [illegible]. [illegible] у српској архитектури XIII века [illegible] Богородичиној цркви у Градцу [illegible] од свих осталих не обичавајући. (...) [illegible] облик је [illegible] у профилу [illegible], а потпуно различит од [illegible] на црквама у средњовековној Србији. (...) [illegible] на црквама из XIII столећа у Србији и [illegible] областима.[15]

У [illegible] фасадном обликовању главне цркве аутор се са посебном пажњом осврће на структуралне елементе портала и прозорских отвора. [illegible] цртеже и фотографије [illegible] су [illegible] једног од најзначајнијих ансамбала архитектонског украса у српској архитектури друге половине XIII века. Први пут у архитектонској историографији [illegible] документација у вези са [illegible] украсом, без обзира да ли су у питању [illegible] у цркви, фрагменти [illegible] или су [illegible].

Следећа поглавља књиге посвећена су [illegible] цркви Св. Николе на југоисточној страни манастирског комплекса, потом осталим манастирским грађевинама, [illegible].[16]

[illegible] ктиторима и градитељима [illegible] манастирски комплекс, Оливера Кандић у поглављу »Ктитори и градитељи манастира Градац« (193–208) [illegible] једно од питања [illegible], а то је питање две етапе грађења. На почетку [illegible] аутора кроз цркву у правцу запад — исток, [illegible] у западном

---

[12] Исто, 93, 95.

[13] Исто, 94.

[14] Исто, 103.

[15] Исто, 108.

[16] Исто, 163–192.

градњу, добијају додатно утемељење управо у овом писању. Оливера Кандић [illegible] аргументује [illegible] претпоставку да је краљ Урош имао значајну улогу у изградњи манастира као и то да се краљица Јелена после смрти краља Уроша старала о завршетку градње.[17] Претпоставку је [illegible] на следећи начин: »У припрати Немањића само је Јелена [illegible] окренута [illegible], држећи модел и [illegible] руком. [illegible] У живопису [illegible] српских краљева од XIII века надаље, [illegible] најчешће [illegible] ктитори представљени са моделима својих цркава. Урош је овде окренут ка Христу, као и његов [illegible] умрли предак, али заједно са Јеленом [illegible], једном руком модел држи, као једини [illegible]. [illegible] То би могло да значи да је [illegible]. Гробница [illegible], ктиторска композиција је двојна, [illegible] за оснивање цркве. Све то чини разложним закључак да је поред Јелене, неки удео у грађењу цркве имао и Урош.«[18]

У даљем тексту, аутор [illegible] градње: »Када је започета градња цркве [illegible] које су [illegible] Студеница, а можда и Немањина црква Свети Ђорђе у Расу. У градитељском програму [illegible] су и [illegible] у Жичи. Градитељи су [illegible] области Урошеве државе, како су то закључили сви претходни истраживачи градачке цркве, [illegible] у обликовању [illegible] која је требало изградити, [illegible]. Зато су [illegible], а [illegible] поред оних који [illegible] са унутрашњом конструкцијом. Градња је прекинута вероватно због Драгутинове побуне против оца. Урош је прешао у Хум где је умро [illegible] маја 1277. године. Краљица Јелена је [illegible] да настави изградњу цркве да буде [illegible] Студеница. Тако је [illegible] краља Уроша у којој је [illegible].«[19]

Анализирајући [illegible] у изворима у вези са транслацијом моштију краља Уроша из Хума [illegible] у Градац [illegible] у Сопоћане, Оливера Кандић примећује: »Не зна се разлог због којег је тако поступљено. Исто тако није [illegible] да ли је [illegible] обављена [illegible] 1277. године или две до три године доцније. У [illegible] случају Градац није био завршен. Није немогуће и да се Црква супротставила [illegible]

---

[17] О. М. Кандић, *Манастир Градац*, 12.
[18] О. Кандић, *Градац. Историја и архитектура манастира*, 19.
[19] *Исто*, 19.

[illegible] у [illegible] са истоком, јер се [illegible] [illegible].[20]

У закључном разматрању Оливера Кандић Богородичину цркву тумачи као пример прожимања архитектуре претходних задужбина Немањића са новим елементима готике, стварајући хармоничну целину.[21] Цитирањем [illegible] речи о [illegible] светлости «Не она светлост која [illegible]»[22] [illegible] на тај [illegible] и визуелне [illegible] посматрача. Светлост објекта у материјалном свету, по мишљењу аутора «[illegible] је, очигледно, једна од најважнијих [illegible]. Њена примена [illegible] решења [illegible] је изузетно добро осмишљена, најбоља у српској средњовековној архитектури».[23]

У запажању да у [illegible] архитектуру Богородичине цркве у Градцу Оливера Кандић закључује: «Градац је најистакнутији споменик [illegible] овог западног, [illegible] стила у градитељству [illegible] традиције XIII века. (...) [illegible] Јелена. Она је изабрала мајсторе, [illegible] програм [illegible] [illegible], које [illegible] српска архитектура [illegible] градитељству».[24]

Оливера Кандић је у студији «Градац. Историја и архитектура манастира» [illegible] у вези са манастирским комплексом у целини. Методолошки усмерена на разматрање детаља, у књизи су први пут у архитектонској историографији објављени цртежи свих основа, пресека, фасада, портала, [illegible]. Осим [illegible] техничке и фотографске документације архитектуре манастирског [illegible], приказане [illegible] архитектуре [illegible] Богородичине цркве [illegible]. Сходно томе, књига Оливере Кандић «Градац. Историја и архитектура манастира» представља [illegible] српске средњовековне архитектуре.

---

[20] *Исто*, 213.

[21] *Исто*, 208.

[22] [illegible], *Житије Светога Саве*, [illegible] 4, Београд 1998, 1[illegible].

[23] О. Кандић, *Градац. Историја и архитектура манастира*, 2[illegible].

[24] *Исто*, 2[illegible].

Срђан Катић
Београд

ОЛГА ЗИРОЈЕВИЋ, СРБИЈА ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ 1459–1804.

Друго, прегледано и илустровано издање, Београд 2007.

Др Олга Зиројевић, историчар-туролог, деценијама се бави историјом српског народа под османском влашћу од XV до XVIII века. Иза ње је неколико капиталних монографија: *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, *Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку*, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године* и друге, и по десетине стручних чланака објављених код нас и у свету. После дугогодишњег истраживачког рада на темама из војне, црквене и друштвене историје, одлучила је да приступи писању синтетичког прегледа историје Србије под Османлијама, за којим се већ дуго осећала потреба.

Своју замисао остварила је 1995. године, када је издавачка кућа «Дерета» објавила прво издање ове књиге. Друго објављивање, дванаест година касније, у издању «Етнографске библиотеке», потврђује заинтересованост читалачке публике за овом врстом литературе. Целовит, врло информативан и сликовит, а опет сажет преглед историје Србије у распону од три и по века, омогућио је раширен добар пријем књиге у јавности. О. Зиројевић нас, једноставним и лепим језиком, поткрепљеним савременим сведочанствима, османистичким терминима, концизно води кроз врло компликовану проблематику.

У случају политичке историје то су најважнији догађаји: турско освајање Смедерева 1459. и пропаст српске Деспотовине, турско-угарске борбе, пад Београда 1521, ратови Османског царства и Хабзбуршке монархије вођени на нашим просторима током XVII и XVIII веку, кратки период аустријске управе, зулум дахија у Београдском пашалуку и припреме за дизање Првог српског устанка.

У исто време, ауторка нас упознаје са основним одликама османске управе у Србији и са државним и другим правним институцијама које су у себи инкорпорирале део православног домаћег становништва. Такође врло успешно анализира положај Срба према султану и османској владајућој класи, као и однос Цркве према једној типично теократској, у свом случају исламској држави. Током 350 година све релације варирале су између мирног суживота и толеранције до народних устанака и отвореног прогања-

ма Аустријској монархији. С тим у вези је О. Зиројевић [illegible] обредима досељења и задужбина, разбојништву и миграцијама, осврћући се на Велику сеобу Срба и личност патријарха Арсенија III Црнојевића.

Ауторка није заборавила ни питања која се тичу друштвене и економске историје, како у временима [illegible], тако и у [illegible]. Ова [illegible], са оријенталним и [illegible] утицајима [illegible], [illegible], народне обичаје, језик, ношњу, начин исхране, привреду и уопште живот у оквирима патријархалног друштва. Дужну пажњу посвећује и појавама као што су исламизација и продор оријенталне културе.

На крају књиге налази се речник турцизама и мање познатих речи, односно само оних [illegible] термина који нису могли бити избегнути у тексту.

Живописном изгледу [illegible] доприносе бројне илустрације: старе географске карте, [illegible], војна утврђења, портрети знаменитих и [illegible] личности, [illegible] и др, које [illegible] у [illegible] и [illegible] прошлости.

Јевто Вучковић
Сјеница

ГРУПА АУТОРА: СЈЕНИЧКИ КРАЈ, АНТРОПОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА (НАУЧНА МОНОГРАФИЈА)

Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2004

После објављених књига: Сјеничко-пештерска висораван (становништво, обичаји, традиционална култура, привредне прилике, антропогеографска [illegible]), штампане 1989. год.; Сјеничко-пештерска висораван ([illegible], српске куће, историја становништва, покретни [illegible], народна ношња Срба и муслимана, свадбени обичаји), штампане 1992, обе у издању Етнографског музеја Србије и Самоуправне интересне заједнице (СИЗ Сјеница); те Народна медицина, игре и песме. Пештерско-сјеничка висораван, штампана 1984. год. у издању Радио Београда и СИЗ за културу и физичку културу СО Сјеница, Монографија Сјенички крај — антрополошка проучавања требало је да представља најкомплетније проучавање Сјенице и њене околине у исцрпнијој обради у овом тренутку.

С обзиром да ова књига слови као научна монографија и да, са датим подацима, треба да послужи и сведочи о значајним научним чињеницама о Сјеничком крају на почетку XXI века, желим да укажем на одређене учињене неисправности, нетачности, али можда нешто мање кости на чињеницама које би биле очигледно морале [illegible].

У поглављу Географски положај и физичко-географски објекти, стр. 10, на крају другог пасуса, наведено је да се у Каменом пољу, између Расна налази Точилочана, Грацофанска и Манајска река. За [illegible] Пештерске висоравни јасно је да се име Рашка односи на име реке Рашке, а за све друге ово име може пре упоредити на [illegible] име града Раса, што не може довести до погрешног закључивања.

У поглављу Извори и врела не дају се потпуни подаци, а има и нетачности. На стр. 31 Сјеничко врело приказано је као врело реке Грабовнице, што није тачно. Сјеничко врело је на удаљености од 3 km од града Сјенице и [illegible] ова вода се, на удаљености око 200 m са десне стране улива у реку Грабовницу, која се формира од Вишњег потока и извора Зимтија, који се налазе у селу Грабовици. Дужина тока Грабовнице до ушћа у реку Јабланицу је 15 km.

Може бити разумљиво што нису поменута сва врела и извори, али свакако нису могла бити изостављена многа врела од чије количине воде се формирају реке и њихови потоци и од којих су направљени водоводи за поједи-

ли села и насеље. Поклоњени од ових критеријума требало је указати: Врела реке Сердан у Горњем Гаду из којих је 1990/91. год. изграђен водовод који водом снабдева становнике насеља Горње и Доње Гоње и Липова, врела која извиру на ободима површи Застирјеша: Лапећа врело од чије воде се формира Лапећа поток и улива у реку Увац, Вршијанско врело са источне стране Застирјеша, од кога се формира Вршијански поток на коме су радиле четири водене воденице, Чокорско врело на којем се налазиле [illegible] две [illegible] Шушура, Шушурачанска врела са којих се одводи вода до засеока у Шушурачама и формира Водовитски поток на коме су била три воденице, Велико врело у насељу Гобељевићи у Шушурушима, Врело Лалдић у насељу Патронићи (Васовићи) од чије се воде и воде Велико врело (Гобељевић), формира Васовски поток на коме су некада [illegible] воденице, извор Грка [illegible], који се [illegible] у Шушурачама и на чију воду се ослањају [illegible], извор Студенац [illegible] страни Радишића брда, од кога је у другој половини XIX века дрвеним чуновима била спроведена вода до градске тврђаве у Сјеници и турске касарне грађене 1892. године. Због постављања чунова за воду простор од Студенца према Сјеници назива се још Чуновац, извор Кључевац, на јужној страни Радишића брда, са кога је такође, дрвеним чуновима 1870/71. год. била доведена вода до џамије Султаније Валиде у Сјеници, о чему постоје писани трагови. Нису уписана ни Шарданска врела у селу Шаре чија је вода потребна више од 10 водених потока, врело Грачак, на Пренини брду, искоришћено је за водовод којим се обезбеђује вода за насеља: Дуга Пољана, Брезана и Драганићи. Није уписано ни врело Вутрча, са кога водоводом добијају воду насеља: Горња Вапа, Багачићи, Чедово, Вишњева и Богути, као ни врела: Бело у селу Штавалу, Бело у селу Вишњеву, Горње и Доње врело у насељу Дивљак (Шушинићи), врело у Забудимљу од кога је 1987/88. године изграђен водовод који снабдева становнике града Сјенице и села Чедово.

Потребно је било уписати и врело Бањица у селу Чедову за чије коришћење и флаширање воде је у поступку израда пројекта.

Врело испод Јелова (1647 м н. в.) снабдева водом села Вишњево, Го[illegible], део Трешњевице и школу у Трешњевици.

Чесма у Штавалу није Трушача, већ Турача.

На северној страни Брда Ивањеви у Раждагињи је извор од кога је изграђен водовод за села Раждагињу, Зајечиће и Крће, а врело Кладетник, на источној страни планине Гиљеве, водоводом снабдева домаћинства села Дујке. У Раждагињи [illegible] и Црквено [illegible] вода се обезбеђује насеља Бреза и Медаре, а са врела Кучина снабдевају се становници Жабрена.

Од извора Царева вода у Трешњевици урађен је водовод до насеља Бољиновићи, а од извора у Јанковићу изграђен је водовод који снабдева водом насеља Коњ[illegible], Мишева и основну школу у Трешњевици.

На стр. 37, трећи ред, написано је да су притоке реке Увац: Вапа, Грабовица, Трешњевичка река, Кинен [illegible], Расимска река и Бреничка ре-

ка. Ове реке, изузев осталих, чине сливно подручје које води до реке Увца. Каzади [illegible] река Вапа, а сматра се [illegible] да расте [illegible]. Са Пештерске висоравни тече Тушимска река која се спаја са Расовом реком, па даље тече као Тушимска и спаја се са Каменичком, у коју се уливају Житнићка, Брњичка и Дугопољска река, те до реке Вапе стиже само Каменичка река. Даље десне притоке Вапе су: Кладница, Дошица, Бељевска и Кривачка река. Са десне стране река Вапа има још притоку Јабланицу у коју се, [illegible] од Сјенице улива река Грабовица, која на десној страни прима воде Трајбашићке реке, Сјеничког врела и потока Тусиња, а са леве стране поток Глибаћ који тече са падина Радишића брда кроз Сјеницу. Ток овог потока кроз град, до ушћа у Грабовицу, премештен је од 1981. год. највећим делом у земљу.

Притоке Увца на Сјеничко-пештерској висоравни су још: са десне стране Кладничка река, а са леве Скудља и Вапушница.

(Подаци о рекама на стр. 38. нису ускоординирани са подацима на стр. 39 — трећи пасус).

На стр. 38, последњи пасус, наведене су четинарске шуме — врсте и њихова станишта. Као станишта помињу се само Голија и Радочело, а изостављени су Дубочица, Бобовача, Дајковића и Тошићи. Уочено је било и [illegible] да су, у периоду од 1978. до 1987. год. четинарске шуме обогаћене и новим врстама којих до тада није било, како су на пример пошумљавање борови, смрче и [illegible] јелом и аришом.

На локалитету Пријаворац у селу Трешњевица налази се око 50 стабала ретког четинара [illegible], о чему је 1958. год. у часопису «Шумарство» објавио научни рад инжењер др Милорад Тешић са предлогом да се тај локалитет уврсти у ред заштићених природних добара сјеничког краја.

(И подаци из овог пасуса нису ускоординирани са датим на стр. 40, у првом пасусу).

На стр. 78, претпоследњи пасус, наведено је да је у периоду од 1948. до 1955. у Сјеници постојала електрична централа на угаљ. Општи подаци [illegible] нису [illegible]. Прва [illegible] била је [illegible] «Бродском мотору» у Сјеничкој [illegible] струјом. Радила је на бродском мотору од 17 kw [illegible]. Преко дана радила је као стругара, а ноћним данима — од 18 до 23 производила је струју коју су користиле најважније државне установе и 54 домаћинства. Недељом је струја [illegible] од 18 до 24 [illegible]. Поред [illegible] струје [illegible] је по броју [illegible]. Године 1948. бродски мотор је пренет у Сјеницу и убрзо замењен агрегатом од 108 kw. Рудник угља «Штаваљ» [illegible] у Ступу отворен је 1953. год. па је почело коришћење угља за производњу водене паре која је покретала агрегат. Електрификација је до 1955. год. била у саставу комуналног предузећа, а те године је подељена и припојена «Електросрбији» — Нови Пазар.

(На стр. 89 није овако наведено [illegible] [illegible]).

У шестом пасусу на стр. 83 пише да се Сјеничко-пештерски крај дели на Глашку, Средњи Пештер и Сјенички крај. Оваква подела може бити прихватљива само за део Пештерске висоравни која припада Сјеничкој општини. Цела Пештерска висораван, без Сјеничког високоравни, пошто се дели Горња — Сјенички део и део Тутинског и део Дежева, која припада Тутинској територији (Коштан, поље и део до Сопоћана).

На стр. 90, у трећем пасусу каже се да је сјеничко овчарство ушло у дубоку кризу и да је за то један од разлога недостатак хране у зимској половини године. И само име Сјеница (зимска стаја) не допушта овакву тврдњу. Узроци су сасвим друге природе, међу којима је и миграција младог становништва — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Сјенице. Слична овој тврдњи је и [illegible] на стр. 92, да су [illegible] трговци из Шапца, те да је велики недостатак откупних станица, или да су се у селу Кућани гајили коњи који служе за трку. Трговци из Шапца су се појавили на сјеничкој пијаци после 2000. године и данас су најбројнији купци телади за тов. Коње за трку гајили су и гаје углавном у муслиманским насељима на Пештерској висоравни, у Трешњевици и у Кошарима, али не и у Кућану.

У првом пасусу на стр. 93 каже се да су [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] што не одговара стању на терену. Летња станишта и торови угрожени су [illegible] на [illegible] између [illegible] земљишта и [illegible] [illegible] и то из два разлога: да би стока на терену [illegible] [illegible] на [illegible] [illegible] и због стално [illegible] да се [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] [illegible]. Према подацима Службе за катастарско-правне послове СО Сјеница за 1982, од стране приватних лица било је бесправно узурпирано 1435 ха, од чега је обрадивог земљишта чинило 941 ха, шумског 262 ха, а пашњака и ливада 230 ха.

На истој страни налази се врло кратак и непотпун текст о пчеларству. Нема података о посебним својствима Сјеничког меда због чега су [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Пештерске [illegible] [illegible] Вукашиновића, те да је пчеларство било врло развијено и да су добровољни [illegible] [illegible] [illegible] из овог подручја, да [illegible] [illegible] [illegible] од ратова мед, као и да је решењем Градског народног одбора Сјеница од 15. фебруара 1968. год. било основано предузеће »Сјеничка пчела«, те да је у [illegible] била изграђена зграда пчелињака, чији је директор предузећа био дипл. инжењер Ђурђија Радојевић.

На стр. 100 четврти пасус, наведено је да је 1947/48. у фабрици »Напредак« почела производња [illegible]. »Напредак« никада није имао статус фабрике, већ Металопрерађивачког предузећа »Напредак«, основаног решењем среског народног одбора Сјеница 27. јуна 1954. године. До те године предузеће је радило као [illegible] радионица, основана у приватном власништву Влада и Богдана Радовића 1946. год. Радионица је нео

радње модернизована, а основна делатност јој је била израда [illegible]. Од педесетих година производила је грађевинску браварију, а од шездесетих година Металопрерађивачко предузеће »Напредак« почело је производњу [illegible] по техничком решењу мајстора Војимира Тубића. У народу су ове [illegible] биле познате као »[illegible]«. Године 1972. у предузећу је било запослено 210 радника, а 2005. отишло је у стечај и продато 2006. године.

Текстилни погон фабрике »Рашка« из Новог Пазара отворен је у Сјеници 1960. а не 1956, како пише на стр. 105, а погон за израду [illegible] почео је са производњом 1965. год. Отворен је на Дан ослобођења Сјенице — 12. децембра 1960. године.

На стр. 108 наведено је да је Грађевинско предузеће »Новоградња« основано 1951. године. »Новоградња« међутим није прво основано грађевинско предузеће у Сјеници. Прва грађевинска организација у Сјеници основана је као градилиште Грађевинског предузећа »[illegible]« из Новог Пазара. Дирекција градилишта била је у кући Будимира Чоловића, па је 1948. градилиште прерасло у Грађевинско предузеће »Будућност«. Године 1951. интегрисано је са Грађевинским предузећем »Каблар« из Краљева и тако врло кратко функционисало. Осамосталило се и интегрисало са Грађевинским предузећем »Напредак« из Новог Пазара, да је [illegible] решењем Градског народног одбора из Сјенице бр. 3211 од 03. маја 1957. год. основано Грађевинско предузеће »Напредак« у коме је 1980. год. било запослено 224 радника. Престало је са радом и продато 2003. године.

На стр. 112. написано је да је Босански војни пут од Нове Вароши ишао преко Драгојловића и Ловника и састајао се са Дубровачким путем код Пријепољских шанаца. Траса пута преко [illegible] [illegible] је [illegible] две [illegible] [illegible] у Жабрену (1996. год.) који је [illegible] реку Увац преко [illegible] и даље водио преко села Бачија, Стуб и Брњица, где се [illegible] спајао са Дубровачким путем. Босански пут, у народу [illegible] као [illegible] пут, који је [illegible] прелазио преко реке [illegible] и села [illegible], спајао се са Дубровачким код градског гробља у Сјеници, а не код Пријепољских шанаца. О томе сведоче и [illegible] пут до Филиповића брда на којем је турска војска држала [illegible] ([illegible]), а [illegible] се [illegible] трасе поменутог пута.

У трећем пасусу, на истој страни, пише да је Сјеница једна од ретких вароши кроз коју не пролази железничка пруга, што није тачно. Железничка пруга Београд—Бар пуштена је у саобраћај 30. маја 1976. год. и пролази преко територије сјеничке општине у дужини од 8 км. У сјеничком селу Врбници налази се и истоимена железничка станица.

На стр. 117 налазе се подаци да је ЈКП »Врело« формирано 1946. год. издвајањем из »Универзала« што не одговара чињеничном стању и времену настанка »Универзала«. Комунално предузеће, без посебног [illegible], формирано је у првој години ослобођења 1945. г. Предмет и обим пословања

рада било је врло примитивно. У почетним годинама у њеној надлежности било је старање о одржавању чистоће, о водоснабдевању, о зеленилу (скверови, дрвореди и мини паркови) и др. Тако је функционисало до 1952. год. када му је припојена и електрична централа «Врело» и остала до 1955. год. Те године електрична централа је издвојена и припојена «Електро[illegible]» у Новом Пазару.

Решењем Градског народног одбора Сјенице бр. 808. од 21. априла 1952. год. формирано је Комунално предузеће «[illegible]» које су до тада [illegible] а градско јавно купатило и клозети у друштвеној својини. Шездесетих година проширена је делатност и на инвестиције, па је 1969/78. предузеће изводило радове на изградњи објеката за пречишћавање воде и базене на Радишића брду. У 1970. години имало је 117 запослених.

Доношењем нових законских [illegible] у комуналној делатности, градско купатило је престало са радом, а је формирано Јавно комунално предузеће «Врело» и у 2004. год. имало је 28 запослених.

Тврдња на стр. 118. да су [illegible] први водовод [illegible] за римско доба је несхватљива и [illegible]. Први писани траг о постојању водовода од извора Ковачевац на Радишића брду до Султан Валидине џамије датира из 1870/71. године.

Први метри градске канализације у Сјеници, у дужини од 1.546 метара, постављени су 1979. год. а не 1981. када су радови настављени и урађено још 967 метара. Треба овде забележити да су 1998. год. постављени и први канализациони цеви у насељу Дуга Пољана.

Написано је на стр. 119. да су први километри асфалтираног пута, на локалном нивоу у дужини од 5 км до села Зајечића, постављени октобра 2005. год. Стварно стање на терену је другачије. Асфалтним путем повезана су 1999. год. села: Каменица, [illegible], Штаваљ, [illegible], [illegible] и Дуга Пољана. Доња Горочица има асфалтни пут од 1982. год. а Медаре, Зајечиће и Раждагиња од 1988. год. Чедово, Крстац, Камешница, [illegible] и Кладница имају асфалтни пут од 1990, Драгојловиће од 1994, Трешњевица, [illegible] и [illegible] од 2005, [illegible] и [illegible] од 2006. године.

На стр. 124. наведено је да се [illegible] моста у Жабрену [illegible] да је био [illegible] пут ишао преко села Лопижа и [illegible] на тврдњи са стр. 112. да се са Дубровачким путем састајао код Пријепољског [illegible]. У овакву тврдњу могу да поверују само они који никада нису прешли преко моста у Жабрену, па нису видели да мост премошћава реку Увац према селу Урсуле и даље пут води преко брда Чаршија према селу [illegible].

Село Штаваљ није електрифицирано 1953, како је у књизи записано, већ 1961. Године 1953. далеководом је од хидроцентрале «Сопоћани» доведена струја само до рудника «Штаваљ».

Није тачно ни да се [illegible] у селу [illegible], како пише на стр. 153, већ у насељу [illegible] [illegible] је 1957. год. постављена и телефонска линија од Сопоћана преко Доње [illegible].

На стр. 134, у првом пасусу, каже се да се [illegible] "Бањска [illegible] се водом градског водовода што такође није тачно. Они добијају воду из заједничког водовода за села Дуњишиће, Горња Вапа, Батаниће и Вишњева из врела Тутуман на западним падинама Гољије.

На стр. 137. наводи се исто да је постављање канализационе мреже у Сјеници почело 1981, а на страницама 10, 143. и 237. дају се различити подаци о првом помињању имена Сјеница.

У првом пасусу на стр. 238. тврди се да су Немањићи своје грађевине имали на Радишића брду. Археолози и историчари до сада ову тврдњу нису верификовали, а аутор није дао извор података. Историјски извори говоре да су Немањићи повремено боравили у Доњој Пештери, Грубу и Царичини, а трагови да су боравили и на Радишића брду до сада нису откривени.

У последњем пасусу на истој страни аутор тврди да је Мехмед II Фатих (освајач), освојивши Сјеницу 1455. год. одмах почео да изграђује тамошњу новој касаби (граду) турско-оријенталног типа, као што је касније подигао касабе Сарајево и Нови Пазар. Овакве тврдње нису научно утемељене, а Драгиња Премовић-Алексић, научни сарадник у музеју «Рас» је закључила да почетак формирања [illegible] града Сјенице не треба тражити пре 1626. године.[1]

Следећи своју тврдњу аутор на стр. 238. пише да су Турци прво подигли дрвено утврђење са одбрамбеним кулама и да је ово до половине XVI века имало првобитни карактер, да је касније камено утврђење са кулама било опкољено дубоким каналом у који је довођена вода из потока Глибаћа. Овакве тврдње, као и тврдња у III пасусу да је још тада у касаби [illegible] представљају [illegible] ни у једној историјској чињеници заснована. Како је рецензент рада могао одобравањем текста да верификује ове тврдње кад је познато да се надморска висина потока Глибаћа налази на 1030 м н. в., а висина тврђаве на 1019 м н. в. Према ауторовом образложењу како је вода потока Глибаћ савлађивала висинску разлику од [illegible] метара.

Проф. Ејуп Мушовић је забележио да су тек 1825. године [illegible] Османлијске власти подигле ово град а не почели у XVI веку.[2]

Ни у једном попису од 1921. год. (првом) до 2002. год. у пописима Завода за статистику Србије на територији Сјенице нису пописивани Бошњаци.

На стр. 240. аутор пише да се српско-црногорско становништво борило да [illegible]. Поставља се, међутим, да ли се [illegible] бориле за аутономију тј. за осамостаљивање [illegible] земља.

Шта рећи о тврдњи аутора на стр. 241. о томе да је вода Бошњака у сјеничком крају створила [illegible]. Ко су били аутори [illegible]

---

[1] Драгиња Премовић-Алексић, *Османски град Сјеница*, Новопазарски зборник бр. 19, [illegible].
[2] Ејуп Мушовић, *Сјенички крај [illegible]*, [illegible] Сјеница бр. 2008, 27.

стаје? Може се поставити и још друго питање на које треба дати одговор. Који су хајдуци и четници [illegible] [illegible] у [illegible] песмама [illegible] Стана Ивановића који није био ни хајдук, ни четовођа. Где се налазила тврђава са 6 кула, када сви [illegible] знају да је четвороугаона тврђава у Сребреници имала 4 куле — на [illegible] брегу по југу. Где се у Сребреници налазила [illegible] [illegible], када се [illegible] је у Сребреници 1885. год. [illegible] [illegible] црква и [illegible] црква, освећена 1928. год. а о којој је [illegible] 1897. год. оставио Тодор Р. Станковић у извештају упућеном Николи Пашићу, председнику Министарског савета.

У извештају, поред осталог, Станковић каже: »У српском православном [illegible] општини и [illegible] писара обишао сам цркву и школу српску. Црква је нова и сада се довршује. Од тврдог је материјала и [illegible] је [illegible]. Школска зграда је стара и трошна.«[1]

Било је у Босни писаца који су [illegible] [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] и [illegible], а у [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

На стр. 241. у последњем пасусу аутор пише да је у Сребреници живело 4–5 породица Јевреја [illegible] који су [illegible] живели у њој. У раду Ристе Јовановића »Јевреји у Сребреници«, објављеном у Новопазарском зборнику бр. 21/97 стр. 53, пише да је 1878. године у Сребреници живело 25 [illegible] јеврејских породица које су напустиле Сребреницу после покоља једне породице од стране Алијаге [illegible].

На стр. 242. говори се о цркви [illegible] као се ради о манастиру, као и да је мост у Жабљаку грађен у XVI веку. До данас нико није [illegible] доказао када је мост изграђен, а аутор не наводи изворе сазнања.

На стр. 243. написано је да је црква у Штавњу служила као школа до изградње школске зграде. Писани подаци говоре да је школа у Штавњу отворена 1893. год. без дозволе турских власти и да је радила у [illegible] [illegible] кући [illegible] у порти цркве. Старији грађани Штавња су казивали да је [illegible] кућа — школска зграда почела да се гради 1882. год. на иницијативу [illegible] Радоја [illegible], а да је пре тога настава [illegible] у кућама Петра Марковића и Стефана Гробовића, те да школа није радила у цркви.

На стр. 244. у последњем пасусу аутор указује да сиромаштво и борба за преживљавање нису дозвољавали Босанцима (опет Бошњаци) да школују своју децу. Ради истине о разлозима недовољног [illegible] деце у државним световним школама бележим неколико примера о односима муслимана према школству.

Школа у Дугој Пољани отворена је 1908. год. Те године дошао је да ради учитељ Александар Николић, а за [illegible] [illegible] је [illegible] Хоџић. Фикрет Соботовић у књизи »Дуга Пољана и околина«, Нови Пазар,

---

[1] Тодор Р. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији*, Београд, стр. 181–183.

1993. год. на стр. 201. [illegible] је да [illegible] учитељи да окупе довољан број ученика, јер је људима [illegible] [illegible] према државним школама [illegible] да ће школе одвојити децу од вере.

Када је школа у Кладници 1924. год. отворена и почела да ради, [illegible] је у [illegible] [illegible] Мулина Кујовића из Сугубина. [illegible] је одбио да [illegible] сина Радишу у школу, [illegible] је [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] Хасана Чолаковића да Хасан [illegible] у школу уместо Радише.

Године 1926. Министарство просвете КСХС одобрило је отварање основне школе у селу Углу. Грађани се нису сложили да се у селу отвори школа, па је она исте године отворена у Буђеву за целу буђевачку општину којој је припадало и село Угао. У селу Углу тада ни касније никада није саграђена наменска школска зграда. Када је отворена 1935. год. почела је да ради у згради мектеба. Пошто је простор био недовољан 1969. год. реконструисана је зграда [illegible] задружног дома и у њему је обезбеђен учионички простор и стан за учитеља. Ове чињенице показују да податак који је аутор написао на стр. 237. у последњем пасусу да је школа у Углу отворена 1933. год. а да је саграђена 1938. године, није тачан и да је произвољан.

Када су [illegible] из села Кладнице [illegible] 1934. год. да [illegible] школу у [illegible], отвореној 1891., [illegible] ученика [illegible] школи је[illegible] Хусо Тановић. По повратку, [illegible] су родитељи питали шта је урадио и како је било, а он је одговорио «[illegible]». [illegible] је Миша Шаћовић, један од ученика.

О организацији наставе у мектебима казивали су многи који су [illegible]. Најупечатљивија [illegible] су била: да у њима није било клупа, да [illegible] и да је било [illegible], [illegible] је било нај[illegible] фамилије. У [illegible] школи у [illegible] [illegible] је [illegible] Салих Раџовић који је био полазник мектеба, а од 1953. год. био је шеф рачуноводства Грађевинског предузећа «[illegible]»... Полазници су морали да буду [illegible] и послушни. За сваку непослушност [illegible] су [illegible]. Казне су се у [illegible] [illegible], [illegible] прутом. Било је и других казни као клечање на [illegible], клечање на [illegible] на голом патосу [illegible] и сл. Упркос овим чињеницама аутор на стр. 247, у последњем пасусу, пише да је [illegible] било строго забрањено [illegible] ученика.

Хамдија Муратовић (Методика верске наставе, Сарајево 1981. год, стр. 28) [illegible] је [illegible] су били [illegible], [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible]. Деца су седела на патосу, читала и писала на [illegible] ([illegible]) које су биле [illegible]. Доминирале су телесне казне као [illegible] средство васпитања у турском феудалном систему.

Тврдње [illegible] аутора на страницама 248. до 258. су [illegible] [illegible] које би [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], па на

ње у бити [illegible] изворни за поређење. [illegible] у [illegible] пасусу на стр. 251. су без аргументованог поређења и представљају [illegible] опсервацију аутора.

На стр. 148. у четвртом пасусу, поред осталог је записано »да се до 1893. год. у мектебима ([illegible] као основним школама) учило арапско писмо, читање, [illegible], учење Курана. Од тог доба и у српској основној школи уведени су нови предмети: геометрија, историја, земљопис, природопис и цртање. Настава је изведена на турском језику, а коришћено је и арапско писмо, мада су и предмети [illegible] у настави уведени и народни језик и [illegible].« Како аутор није дао изворе података о овим турским школама наводим проф. др. Славка Кочановића, (Школство у Новом Пазару и околини (1908–1941), Нови Пазар, 1987, стр. 151) »Програм рада у сибијан мектебима састојао се из [illegible] полазника у мектеб, уз праћење ученика до куће после завршене наставе од стране свих ученика и вероучитеља, [illegible] (основних ставки, битних елемената), учење мевлуда (ода о рођењу Мухамеда) и овладавање елементима за писање харфова (арапских слова), како би се [illegible] на проучавање елиф суфаре (почетница, буквара, [illegible]), [illegible] на српском језику. Вероучитељи су предавали и [illegible] језик иако су га и сами врло површно знали, [illegible].«

Основу програма у мектебима је чинило изучавање елиф-суфаре, а затим [illegible] ([illegible]) и мусхафа ([illegible]), [illegible] Курана. Након 2 или 3 године, у зависности од [illegible], [illegible] су [illegible] [illegible] који [illegible] Курана.

И Фехрат [illegible] (Дуга Пољана и околина, Нови Пазар 1993, стр. 141) [illegible] је [illegible] на арапском језику (Елиф суфара) а [illegible] након 2 или 3 године [illegible] Курана.

О условима за учење турског језика белешке су оставили и Радмила Петковић-Поповић и [illegible] Ш[illegible]. Записали су да је [illegible] септембра 1894. на основу царске ираде издато наређење да свака [illegible] школа мора имати учење турског језика. У [illegible] то је урађено само у [illegible] школи 1904. год. и [illegible] су [illegible] 2 часа. У осталим школама то није било могуће, јер није било [illegible] турског језика.[4]

После свега поставља се питање веродостојности података о изучавању општих предмета које је аутор дао у тексту књиге.

На стр. 248, четврти пасус, аутор је навео да је у Сјеници 1885. отворена рушдија, без навођења извора о том податку. У погледу тога су турске

---

[4] Р. П[illegible], В. Ш[illegible], *Просветне и политичке организације у [illegible] и Рашкој 1908–1912*, Београд, 1973, 191.

[illegible] и средине 1893. год. забележено је да у Сјеници постоје медреса и рушдија, али без података о години њиховог отварања.[5]

Аутор је на стр. 249. у трећем пасусу написао да је рушдија 1909. год. прерасла у идадију и да је у њој школу завршила само једна генерација 1906/09. Јашар Реџепагић је забележио да је идадија у Сјеници отворена после 1908. године. Он је записао и следеће: „највећи део муслимана [illegible] турски, [illegible], а да [illegible] о државном језику. Због тога је у државним школама било веома мало ученика. Тако нпр. новопазарску рушдију је 1868. год. завршило само 5 ученика, а сјеничку, 1869. год. тутинску је завршило још мање, 4 ученика."[6]

При оваквом стању [illegible] интересантно је да аутор пише да су у рушдији у Сјеници предавани и [illegible] арапски, турски, персијски и француски језик, општа историја, географија, геометрија, [illegible], књиговодство, космографија, турски устав, [illegible], [illegible], не трудећи се да забележи изворе података.

На стр. 250. писано је о [illegible] школи: да је између учитеља [illegible] грађевинар [illegible] Хусеин паша 1908, да су ученици у [illegible], а у [illegible] учили основе знаности и рачуна, да је у другом и трећем разреду [illegible] из општеобразовних предмета: турског и арапског језика, геометрије и историје, земљописа, основа економије, [illegible], [illegible] у коме је [illegible] садржаја [illegible]. Да је школа радила до 1912. год. и настављена 1929, да су школу након свог пресељења 1941. год. у Нови Пазар [illegible] у Сјеници [illegible] до 1956. год. када је [illegible] (директори и наставници).

Др Скендер Ризај, (Управна подела Новопазарско-сјеничког санџака, 1877–1902. год. «Наша прошлост», Краљево, 1973, на стр. 44) записао је да је на челу сјеничког Санџака 1902–1912. год. било 6 мутасарифа — окружних начелника овим редом:

1. Нишанџи паша, од 1902. год.;
2. Асаф паша, од 1904. год.;
3. Мехмед Хусеин бег, од 1908. год.;
4. Џемаил бег, од 1910. год.;
5. Шевкет бег, од 1911. год.;
6. Мехмед бег, од 1912. год.

Почетком 1908. год. [illegible] као година [illegible] је [illegible] највероватније могао донети Мехмед Хусеин бег а то вероватно није

---

[5] В. [illegible], *[illegible]*, Пријепоље, 1976, 31.

[6] Јашар Реџепагић, Школство и просвета у новопазарском крају од краја 15. [illegible] века, Новопазарски зборник бр. 18/94, 103.

[illegible] или [illegible], а не Хусеин-[illegible]. Школа је [illegible] почела рад у организацији турских власти и тако радила око 4 године, до 1912. године, [illegible] радионица са обуком ткања ћилима, а [illegible] као институционализована школа у којој су за те 4 године могли бити изучавани турски и арапски језик и остали општеобразовни предмети.

[illegible] је у књизи «Школство у Новом Пазару и околини од 1918. до 1941. год.» на стр. 96/97. забележио да је 14. 02. 1922. год. Министарство трговине и индустрије КСХС одобрило оснивање Ћилимарске школе у Новом Пазару, те да је истим актом у школи постављена стручна учитељица из Сјенице Фатима [illegible] и радила до 1929. године. Ова чињеница указује да је и Ћилимарска школа у Сјеници обављала рад у првим годинама након Првог светског рата, а од 1929. године, како наводи аутор, та да је и она била у истом административном односу са Министарством трговине и индустрије. [illegible] бележи да за Ћилимарску школу у Новом Пазару није било посебног наставног плана и програма, а да није у вези са тим било никаквих захтева, како од Министарства трговине и индустрије, тако ни Министарства просвете (стр. 99). То значи да ни за Ћилимарску школу у Сјеници није било прописаног програма и [illegible] и да није [illegible] наставу из општеобразовних предмета о којима аутор пише. Ученице нису имале никаквих уџбеника, нити су они штампани. Обука је вршена за оспособљавање ученица из области ткања и предења вуне, чешљања и фарбања вуне, познавања материјала за израду разних ћилима и ткања. Посебна пажња је поклањана бојењу материјала, па је 1936. год. у Сјеници одржан семинар за бојење под руководством управника Ћилимарске школе у Сјеници [illegible]. Према [illegible] до 1940, поред практичног рада изучавано је и градиво из општеобразовних предмета, јер је школа [illegible] од стране просветних органа. [illegible] бележимо у [illegible] ћилима, па су часови из општеобразовних предмета извођени у посебне дане, а не у [illegible] часовима. Рад школе је обновљен 1946. год., и то у згради Ћилимарске школе, саграђене поред пута Сјеница – Пријепоље 1937, а не у згради [illegible] ([illegible]) како наводи аутор. До 1952. год. школа је као занатска радила и у [illegible], а учитељица је била Нада [illegible]. Није престала са радом због неусклађеног програма и недостатка простора, већ због тога што су ткањем ћилима [illegible], па је [illegible]. [illegible] око 60.000 m^2 ћилима.

Тврдња да је [illegible] у [illegible] би да је [illegible] престала са радом и да је [illegible] наставила рад у истој згради у којој је 1928. год. почела да ради Државна мешовита грађанска школа. Да се тако није догодило говоре и чињенице да је за [illegible] било саграђено посебна зграда. [illegible] пише [illegible] после 1912. год. општина Сјеница је зграду у којој је радила [illegible] предала на [illegible].

Од када је основна школа у Сјеници наставила рад у двема зградама: горња основна школа у српској махали и доња у чаршији, народно Грабовица.[7]

Да је аутор упознао податке да прочита овај рад вероватно не би писао о прерастању руждије у кладију, а не би ни на стр. 257. у првом пасусу написао да је основна школа у Сјеници подељена на две школе: горњу основну у српској махали, коју су похађала претежно деца српске националности и мање неколико Бошњака и доњу основну школу у чаршији — у сличној улици, коју су похађали ученици обје националности и вероисповести.

Истина је да је поред основне школе отворене у Сјеници 1880, која је од 1914. до 1941. год. радила у две школске зграде и са једном управом те да оне нису радиле као две одвојене школе и са одвојеним управама.

Године 1878. отворена је у Сјеници и женска основна школа о чему постоје посебни документи у статистичким подацима и извештајима школских ревизора све до 1904. године.

Две основне школе у Сјеници постоје тек када је 1965. год. основна школа »Светозар Марковић« подељена и одвојена на нову школу »12. децембар«.

На истој страни уписано је и да су до 1940. год. отворене школе у:

Раждагињи, Доњој Пољани, Расну, Барама, Вапи, Кладници, Тријебинама, Гошу, Ступу, Шарању, Бачији и Угљу (о школи у Угљу било је речи).

Није уписано да су до 1940. год. отворене школе и у:

Врњцима и Драгојловићу (1928), Пралицама (1936), Карајукићу (1924), Врбници (1938), Бачији (1938) и Милошевом Долу (1939).

На стр. 158. уписано је да су од 1945. отворене школе и у:

Тутићу, Дражевићу и Шушурама, а није уписано да су у истом периоду отворене и школе у:

Горњим Горачићима, Доњим Горачићима, Машанићима, Крајиновићима, Цриску, Крсцу, Фијуљу, Камешници, Дуњишићу, Кокошићима, Урсулама, Понору, Сугубинама, Долићу, Горњим Лопижама, Драгојловићу, Кијевцима, Четановићу, Царичини, Грацу, Карајукића Бунарима и Кањевији која је тада припадала фочанском срезу.

Нису уписане 23 четвороразредне и 11 осмогодишњих школа.

У четвртом пасусу је изнета речитична констатација да деца бошњачке националности нередовно похађају основне школе, да их слабије и добровољније похађају него што су нове власти у држави дозволиле да се у Сјеници обнови рад мектеба. Није јасно из чега је проистекла констатација аутора, јер је и тада забрањен рад мектеба, као и када су и нове власти поново дозволиле рад мектеба.

Чињеница је да је до 1926. год. верска настава на простору Сјенице изведена у мектебима и да је онда ипак забрањивана. Године 1926, 29. августа Министарство просвете донело је одлуку којом је одређено да верска

---

7 Саво Калезић, *Развој основног школства у Сјеничком крају*, [illegible] Сјеница, 1985, 230.

обуке у мектебима. Вероучитељи (хоџе) стављени су на располагање Министарству просвете.[4]

Министарство просвете је већи број вероучитеља — хоџа преузело и распоредило по школама. Тихомир Матовић, изасланик Министарства просвете, који је школске 1927. и 1928. год. контролисао верску наставу у Сјеници, констатовао је у извештају да је те године у сјеничком школском рејону радило 15 вероучитеља. Верска настава је у школама обављана све до 1941. год., када су школе престале да раде.

Од марта 1941, када су основне школе у сјеничком срезу почеле да раде, па до 2002. у наставним плановима и програмима није било предмета веронаука, али [illegible] о [illegible] верској обуци [illegible] [illegible].

Према подацима Исламске верске заједнице школске 1991/92. верску наставу је у току рамазанског поста у 7 џамија (Сјеница — 2, Дуга Пољана, Кладница, Жабрен, Расно и Угао) и 18 мектеба похађало 720 деце предшколског и школског узраста.

Двадесетих година [illegible] у Сјеници, према [illegible] [illegible], у [illegible] [illegible] [illegible], је организовала верску обуку за око 20 ученика у просторијама црквеног конака. Ова обука је трајала свега 2–3 године, а у џамијама и мектебима настављена је у време рамазанског поста до поновног увођења предмета веронауке у школама 2002. године. Без обзира на ту чињеницу паралелно се и данас у сјеничким џамијама [illegible] у време рамазанског поста обавља верска обука за један број девојчица предшколског и школског узраста.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Напомињемо да је тема «Сјенички крај» са репутацијом **научне монографије** садржи [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] и [illegible] подацима, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] прилога. Одсуство координације и уједначавања [illegible] [illegible] и [illegible] података непосредним сакупљањем на терену, уз некритичан однос према коришћеним изворима података, те некритичан став према [illegible] [illegible] тврдњама и чињеницама од стране појединих рецензената радова, недопустиво је за књигу која треба да послужи онима који желе да упознају сјенички крај и као база података за истраживање у научне сврхе.

Ово је један разлог да овај текст учинимо јавним и приближимо га читаоцима «Сјеничког краја» доступним уз спремност на суочавање са ауторима о свакој питању у овом раду коментарисаном.

---

[4] [illegible] [illegible], Школство у [illegible] крају и околини 1918–1941, Нови Пазар, 1997, 131.

Драгана Премовић-Алексић
Музеј «Рас»
Нови Пазар

ИЗВЕШТАЈ О АРХЕОЛОШКОМ ИСТРАЖИВАЊУ КОБИЉАЧЕ И ДРУГИХ ЛОКАЛИТЕТА У ОКОЛИНИ СЈЕНИЦЕ У 2006. ГОДИНИ

Археолошка истраживања праисторијских хумки на локалитету Кобиљача код Сјенице настављена су и у 2006. години. Поред Кобиљаче, једна хумка истражена је и на локалитету Мрамор поље у селу Вапа, а урађена су и мања сондажна истраживања утврђења на локалитетима Градина у селу Тузињу, Самоград у Грацијама и Јеринин град на реци Увцу у атару села Дружиниће. Истраживања су се одвијала од 7. септембра до 20. октобра 2006. године.[1]

У досадашњим кампањама на локалитету **Кобиљача** истражено је девет хумки различите величине и део простора између Хумки I и IV.[2] Током овогодишњих радова, на локалитету Кобиљача истражене су четири нове хумке и отворене још три сонде. У оквиру ових локалитета сондирана је и црква Кобиљача и долина звана Јаворача.

На локалитету Кобиљача истражене су четири хумке: X, XI, XII и XIII. Све четири хумке формиране су као и претходне и међу њима нема разлике у пречнику, од 4 до 6 м и висини од 0,50 до 0,70 метара. Плашт у овим хумкама формиран је од камена различите величине помешаног са светло до тамномрком земљом. Са земљом је помешано и нешто угљенисаних остатака дрвета, а у Хумци XIII и већи комади камена и опеке. На локалитету су отворене и три нове сонде: 1/2006, дим. 8 x 2 м, оријентисана у правцу И–З; Сонда 2/2006 постављена управно на Сонду 1/2006, дим. 13 x 2 м, оријентисана у правцу С–Ј, обе на северној ивици падине, на прелазу у шуму; Сонда 3/2006, дим. 13 x 2 м, оријентисана С–Ј и постављена јужно од Хумке I и IV. У свим сондама дебљина слоја кретала се од 0,15 до 0,40 метара.

---

[1] Средства за ова истраживања обезбедило је Министарство културе Србије. Руководилац ископавања Драгана Премовић-Алексић, кустос-археолог у Музеју «Рас» у Новом Пазару, а учесници су били: Небојша Кузмановић, кустос-археолог и Владимир Вељковић, археолог Музеја «Рас» и Јелена Премовић, студент археологије.

[2] О досадашњим истраживањима видети извештаје у Новопазарском зборнику 21/1997, 279–280; 22/1998, 305–306; 23/1999, 313–319; 24/2000, 317–321; 25/2001, 309–312; 26/2002, 333–336.

У свим хумкама било је [illegible] праисторијског материјала и животињских костију, а понајвише у Хумци XIII. У Хумци X нађена је једна бронзана оплата и парче бронзаног лима, а у Хумци XIII ножић, стрелица, три [illegible] пршљенка и неколико комада жрвња. У Сонди 2/2006 нађен је фрагментовани камени брус, као и у Сонди 3/2006.

Најбројније налазе представљају фрагменти керамике. У Хумци X најбројнији су налази посуда [illegible] до тамносиве боје печења, урађени од земље са примјесама [illegible], као и грубље фактуре. Обода су косо разгрнути и заобљени или равно засјечени. Од орнамената, [illegible]. У Хумци XI нађен је мањи број фрагмената керамике која је слична, скоро идентична оној из Хумке X. Разлика се огледа у [illegible] која су рађена од земље која је помијешана са ситним, бијелим зрнима [illegible] која личи на [illegible]. Украшавање је изведено [illegible] линијама, од благо таласасте до скоро цик-цак [illegible]. Када је керамички материјал у питању, непромијењена је ситуација и у Хумци XII.

У Хумци XIII нађена је велика количина фрагмената керамике, сличне оној из осталих истражених хумки. Од облика, поред лонаца у овој хумци су заступљени и фрагменти здјела чија је [illegible] убодима. Нађени су и фрагменти [illegible] дршке чија је горња површина украшена хоризонталним урезима и косим убодима по ивици. Један фрагмент трбуха посуде има [illegible] пластичну траку [illegible]. Поред тога, у орнаментици је заступљена валовница разних облика и хоризонтално урезане линије.

Локалитет Кобиљача карактеришу и налази праисторијског материјала на површинама [illegible] истраживаних хумки. То потврђују сонде које су отваране [illegible], али и ове године. У Сонди 1/2006 нађени су фрагменти [illegible] посуда [illegible] боје печења, грубље фактуре, рађени од земље са примјесама ситног пијеска. Ободи су косо разгрнути и на врху заравњени или косо засјечени. На појединим фрагментима [illegible]. У Сонди 2/2006, која [illegible] Сонде 1, [illegible] је исто, али је у орнаментици [illegible]. У Сонди 3/2006 било је доста фрагмената керамике, међу којима преовлађују лонци свијетло до тамносмеђе боје печења, грубље фактуре, косо разгрнутих обода и украшене валовницама разних облика, хоризонталним линијама. У овој сонди нађен је и фрагмент [illegible] хоризонтално разгрнутог обода чија је горња површина украшена урезима. Фрагмент [illegible] керамику.

Локалитет Кобиљача се на [illegible] страни [illegible] уздиже **Кобиљача** (кота 1440). Сам врх одаје утисак да се на њему налазе остаци малог утврђења, а [illegible]. Са јужне стране врха налази се и неколико мањих хумки, тако да је [illegible] да се ради о [illegible]. На [illegible] тачки постављена је Сонда 1, [illegible] у правцу

И–З. Северозападно од ње, на месту где би могла да се уклопи трећа обележја, постављена је Сонда 2, оријентације С–Ј, а Сонда 3, оријентације СИ–ЈЗ, са југоисточне стране Сонде 1 и преко једне од поменутих хумки. Све сонде су димензија 5 x 1 м и све су дале исте резултате. Испод травнате површине налази се слој светлосмеђе земље која је лежала над живом стеном [illegible]. Дебљина слоја се кретала од 0,10 до 0,25 м. Ни у једној није било конструкција нити археолошког материјала, па чак ни у сонди којом је пресечена хумка. По својој конструкцији хумка је формирана на исти начин као и оне истраживане ниже на падини, на локалитету Кобиље.

Треба напоменути да пре Кобиља доминира над целим [illegible] и [illegible], не само овакве локације, већ и Кошарево, [illegible] код Новог Пазара, Хајла код Рожаја, Проклетије и Комови.

У долини североисточно од Кобиља налази се локалитет **[illegible]**. Ради се о долини која се спушта према путу Рожаје — [illegible] и кроз коју тече омањи поток који повремено и пресушује. На делу долине ближе врху, [illegible] су [illegible] да су [illegible] туда наишли [illegible] фрагменте керамике. Стога је одлучено да се локалитет и сондажно истражи. Како није утврђено тачно место налаза керамике, то је отворено неколико сонди: Сонда 1, димензија 2,5 x 1,5 м, Сонда 2, 3,5 x 4 м, југоисточно од Сонде 1, Сонда 3, 3 x 2,5 м, југоисточно од Сонде 2 и Сонда 4 источно од Сонде 1, 7 x 0,50 м, којом је пресечено једно удубљење са уверењем да се ради о остацима објекта. Све сонде су дужом страном оријентисане у правцу [illegible] С–Ј и све су имале слој само црне растресите земље, помешане са [illegible] дрвета, дебљине од 0,10 до 0,25 м. Како се и у обližњим потоцима [illegible] дрвета, може се претпоставити да се ради о терену који је некада био под шумом која је изгорела.

Једино је у Сонди 2 било налаза фрагмената керамике који потичу, највероватније, од два посуда. Ради се о лонцима тање фактуре, рађеним на брзом витлу од глине са примесама, [illegible] су [illegible] посуда. Један од њих је [illegible] са унутрашње стране тамносиве боје и украшен косим урезима на врату и таласастом линијом на рамену. Обод је заобљен и косо разгрнут. Други лонац је већи, тамније боје [illegible] са [illegible], дубљим и дужим косим урезима на рамену. Наведене посуде ће накнадно бити временски опредељене. Других налаза није било.

На локалитету **Мраморовац**, 6 км североисточно од Средње у атару села [illegible], са десне стране пута [illegible] — [illegible], на платоу и падини која се на истоку спушта према малом потоку, лоцирано је преко тридесет хумки пречника 6–8 и висине око 0,80 метара. На овом локалитету истражена је једна мања хумка (Хумка I) у непосредној близини пута и сеоског каменолома. За истраживања у 2006. години одабрана је нешто већа хумка (Хумка

III. И она, као и она раније истражена, има плашт формиран од [illegible] камена, [illegible] обложен и [illegible]. Камен у северној половини хумке поклопљен је са земљом у којој је било угљенисаног дрвета и гари, док је у јужној половини земља чиста и [illegible]. У јужној половини хумке основу чини жива стена чија се горња површина, у источном делу, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

У северној половини, у СИ сегменту где је била највећа маса земље помешане са комадима угљенисаног дрвета, настављено је са чишћењем истог слоја (скидање земље и комада горелог дрвета). Практично, слој такође земље помешане са комадима горелог дрвета протеже се делом у СИ, а мањим и у СЗ сегменту, а од [illegible] [illegible] [illegible] да је заравњена. У односу на остали део хумке, овај слој се пружао у дубину од око 0,40 м, односно испуњавао је јаму дужине 2 м (И–З) и ширине 1,20 м (С–Ј).

У целој хумци нађено је јако мало археолошког материјала, тј. фрагмената керамике, светлосмеђе боје печења и добре фактуре. На два фрагмента [illegible] [illegible], обликујући својеврсну [illegible]. Без [illegible] керамичког материјала тешко је прецизније хронолошки определити истраживане хумке. Нађен је и један фрагментовани [illegible] [illegible] [illegible]. Горња површина је [illegible] украшена са удубљеним линијама а на дршци са три попречне линије постављене на растојању од 1,5 цм. На 3 цм од једног краја, [illegible] удубљене у дужини од 2 цм [illegible] [illegible].

Како је већ речено, [illegible] [illegible] [illegible] локалитета. На локалитету **Градина** у селу **Тупижница**, у тзв. [illegible] махали, на десној обали потока [illegible] на источном брегу налазе се остаци утврђења које је забележено приликом рекогносцирања терена, средином 20. века. Утврђење је [illegible] на брегу (кота 1225) [illegible] [illegible] стране која је [illegible] (кота 1251). Облик утврђења је тешко уочљив јер је цео локалитет обрастао густом ниском шумом и другим растињем, а [illegible] је конфигурација терена и [illegible] [illegible], са [illegible] на источној, приступачној страни. Ради добијања [illegible] о утврђењу, стратиграфској ситуацији, ширини бедема, [illegible] на западној страни, отворено је неколико малих сонди.

На најприступачнијем месту према бедему, на југоисточној страни утврђења, прокопан је **ров** са циљем да се установи ширина и начин градње бедема. Лица бедема су зидана од притесаног камена различите величине [illegible] у [illegible] кречном малтеру. Ширина

бедема износи 1,55 м, а очишћено видљива 1 м (због скучених простора у сонди нисмо ишли до краја бедема). У сонди су [illegible] [illegible] [illegible], др. [illegible] и [illegible] малтер. Однос унутрашњег и спољашњег лица бедема упућује на претпоставку да се ради о почетку куле која је са унутрашње стране полукружна, док са спољашње има троугласто истурен одбрамбени део.

Сонда 1/2006 димензија 4 x 1,5 м, оријентисана дужом страном у правцу СИ–ЈЗ (постављена је на вишој заравњеној површини у близини већ помињаног рова). Након уклањања дебелог слоја [illegible] [illegible], испод је културни слој кога је чинила мрка земља помешана са траговима гари. Слој је на страни окренутој према унутрашњости утврђења, које је уздигнуто, [illegible] [illegible] свега 10 до 15 цм (заједно са хумусом 15–20), док је у делу сонде окренутом према бедему дебљине 50 цм. На овом делу земља је била [illegible] и ту је нађено много више археолошког материјала, тј. фрагмената керамике. Нађен је и мањи фрагмент стакленог посуда [illegible] са задебљаним ободом. Стога је сонда у правцу истока проширена за још 1 x 1 м и ту је копано до дубине од 50 цм. Осим бројних фрагмената керамике у сонди није било других налаза.

Сонда 2/2006, димензија 2 x 1 м, постављена је у средишњем делу утврђења, у близини објекта који се види у конфигурацији терена. Након уклањања хумуса наишло се на тамнију мрку земљу, а потом на шљунковиту [illegible] здравицу и камен. Дебљина слоја, са хумусом, износи од 35–40 цм на вишем, до 20–25 цм на нижем делу сонде. Од археолошких налаза само 5–6 фрагмената керамике.

Сонда 3/2006 димензија 1,5 x 1,5 м, постављена је на северној страни утврђења. И у овој сонди је ситуација иста као и у претходним, тј. испод дебелог слоја хумуса налазио се танак културни слој кога чини мрка земља помешана са камењем. У сонди је нађено само неколико фрагмената керамике.

Над западним зидом **објекта**, који се добро види у конфигурацији терена, прокопан је ров којим је установљено да зид има ширину 0,65 м и да је зидан од [illegible] [illegible] [illegible] везаним кречним малтером. У [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] да се дефинише зид на овој страни, која није [illegible]. Објекат је правоугаоне основе, димензија 8,40 x 5 м, без, највероватније, полукружног дела на источној и мање просторије на северозападној страни објекта. Оријентација је И–З што наводи на закључак да се ради о остацима **цркве**.

Археолошки материјал са Градине у Тупижу представљају углавном фрагменти [illegible] лонаца, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] таласастих линија, [illegible] профилисаних обода и [illegible] дна, типичних за рановизантијски период, односно 6. век.

У селу **Грофина**, [illegible] од [illegible], на врху заравњеног платоа (кота 1151), између [illegible] и [illegible] потока, налази се локалитет **Самоград**. Са јужне стране брега [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

реку Ветрицу која тече кроз клисуру [illegible] под [illegible] клисура, у којој се [illegible] и [illegible] [illegible] чија [illegible] [illegible] дубоке [illegible]. [illegible] [illegible]. Утврђење [illegible] на [illegible] [illegible] је облика, [illegible] само са [illegible] стране, где је [illegible] од [illegible] брега и [illegible] [illegible] са [illegible] [illegible] стране.

Сонда 1, [illegible] 3 x 1 м [illegible], је [illegible] и [illegible] страном оријентисана у правцу И–З. У сонди се, између [illegible], [illegible] [illegible] и [illegible], тј. [illegible], [illegible] слој [illegible] [illegible] растресите земље помешане са [illegible] каменом различите величине. Дебљина слоја се кретала од 15 см у источном, до 20 см на западном, [illegible] делу сонде. Само је у централном делу сонде, [illegible] [illegible] која [illegible] на [illegible], слој био дебљине 40 см.

У сонди је нађена мала количина фрагмената керамике, углавном атипичне, светлосмеђе боје печења, различите фактуре. Занимљив је налаз дна посуде грубље фактуре, урађене од глине помешане са [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] боје печења. Дно је равно, пречника 7,10 см, а [illegible] су [illegible] [illegible]. Нађена је и мала количина фрагмената лепа. На основу [illegible] фрагмената [illegible] облика и [illegible] фрагмената могло би се претпоставити да потичу из [illegible] [illegible], а није искључено ни коришћење утврђења у раном средњем веку. На основу фрагмената једног [illegible] облика и фрагмената светло [illegible] [illegible] посуде, нађених [illegible] [illegible] [illegible], могуће да на утврђењу постоји и [illegible] слој (4. [illegible]).

На [illegible] делу утврђења, у [illegible] терена, [illegible] се [illegible] димензија око 9 x 5 м, оријентисан дужом страном у правцу И–З. На западном [illegible] се [illegible] [illegible] удубљење које би могло да представља [illegible] [illegible] улаза, што није било могуће истражити због [illegible] [illegible] дрвета на [illegible] [illegible] зида. **Сонда 2**, димензија 3 x 1 м, је постављена у источној половини објекта са намером да се установи ширина и начин градње зида, као и [illegible] објекта. У [illegible] делу сонде [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] облика, а [illegible] [illegible] у [illegible] облика. Осим [illegible] [illegible], у [illegible] сонде било је камена помешаног са [illegible] [illegible] земљом, што се [illegible] [illegible] на [illegible] зида. [illegible] је могуће да се [illegible] [illegible] [illegible] и да је [illegible] [illegible] [illegible] да је терен на том делу у паду. [illegible] [illegible] [illegible] 70 см у дубину [illegible] [illegible] објекта. У сонди није било налаза.

[illegible] у [illegible] оријентацију објекта, као и [illegible] обрађене, [illegible] [illegible], могло би се претпоставити да се ради о остацима цркве која би требало истражити у целини.

Сонда 3, димензија 2 x 1 м, оријентисана је дужом страном у правцу С–Ј и постављена на [illegible] делу утврђења. На [illegible] [illegible] [illegible],

слој је чинила коренита црна растресита земља. Дебљина слоја, који је лежао изнад живе стене, кретала се од 10 до 20 цм. Од налаза било је више атипичних фрагмената керамике.

На северозападном, најприступачнијем делу утврђења, налазе се остаци куле која је споља троугаона (како се види у конфигурацији), са дужином једне стране 4 м. [illegible] кули, будући је [illegible] ширина 1,10 м. Зидана је од притесаног и ломљеног камена везаног кречним малтером. Са јужне стране куле уочавају се интервенције на стени како би се направио прилаз бедемима.

У атару села **Друговића**, у [illegible] реке Увац [illegible] (где је [illegible], Сјеничко језеро), [illegible] налази се локалитет под називом **Јерина град**. На коти 1042, [illegible], налазе се остаци утврђења чији бедеми у потпуности прате конфигурацију терена, тако да оно има облик [illegible], правца С–Ј. Северни и јужни део [illegible] су [illegible], али и због остатака бедема који су само ту и очувани, док су на [illegible] страна обрушени [illegible]. Бедем — зид на јужној страни очуван је у висини од [illegible] реда [illegible] камена везаног кречним малтером.

Са северне стране куле и стене, са њене унутрашње стране, у конфигурацији терена уочава се удубљење скоро правилног облика, које би могло да представља остатке објекта. Како се уочавала и [illegible] стена, те се претпостављало да се можда ради о остацима цистерне. Како је стена засечена по правцу С–Ј, та је у правцу на њу, са јужне и са југоисточне стране бедема, са друге стране, отворена **Сонда I** димензија 3,60 x 0,70 м. У сонди је, након површинског слоја, констатован културни слој кога је чинила коренита црна земља помешана са ситнијим, а поред бедема и крупнијим каменом. Поред бедема је било и шута, односно уробљеног малтера. Дебљина слоја поред бедема износила је 0,40 до 0,60 м, а поред стене 0,10 до 0,15 цм. Дно сонде је чинила [illegible] стена са траговима малтера. Од археолошког материјала било је фрагмената [illegible] керамике, међу којим се издвајају два фрагмента лонца [illegible] фактуре, рађена на брзом колу, [illegible] са присуством веће количине ситног белог песка. И остали фрагменти керамике потичу од истог суда. Нађена је и једна гвоздена копча [illegible] са куком на једном крају [illegible], као и једна гвоздена [illegible].

Сонда 2 је отворена у средишњем делу локалитета са циљем да се установи његова ширина, као и ширина бедема, а у исто време сагледа и стратиграфска ситуација. Ситуација у овој сонди је иста као у Сонди I, тј. испод површинског слоја установљен је тамни културни слој (дебљине од 0,10 до 0,30 м) који је лежао на стени и кога је чинила коренита црна растресита земља помешана са ситнијим [illegible] каменом различитог [illegible].

Ширина сонде је износила 1 м, а дужина 9 м. Како је овом сондом установљено унутрашње лице бедема на југоисточној страни, то је дефинисана и његова ширина — 1,85 м. На северозападној страни бедем у сонди није констатован јер сонда излази на веома стрму падину према реци, односно језеру. На основу тога, а и праћења бедема на другим местима, претпостављамо да ширина утврђења износила око 8 м. Керамички материјал из ове сонде је идентичан оном у Сонди 1, и могуће да припада 14–15. веку.

Западно од утврђења, на левој обали Увца (сада језеро), налазила се Ладина пећина, а јужно од ње је и Тубића пећина. Цео простор [illegible] Специјалног резервата природе »Увац«, основаног ради заштите белоглавих супова, чије је пребивалиште у кањону Увца.

Све истражене површине и сонде, како на Кабланару, тако и на осталим локалитетима, након радова су затрпане.

Светлана Чоловић
Музеј «Рас»
Нови Пазар

ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ МУЗЕЈА «РАС» У 2006. ГОДИНИ

ИЗЛОЖБА ВОШТАНИХ ФИГУРА
(7–18. 3. 2006)

Воштане фигуре из Музеја Санкт Петербург из Русије и ове године су биле изложене у Музеју «Рас». Као и претходне године изложбени простор Музеја био је испуњен са двадесетак воштаних фигура, које су дело прослављених стручњака ([illegible], [illegible], [illegible]...). Новопазарској публици су, у природној величини, биле представљене фигуре из јавног живота: Ричард Гир, Мерлин Монро, Брус Вилис, Роберт Де Ниро, Чарли Чаплин, Хари Потер.

Током петнаест дана изложбу је посетило више од 4.000 посетилаца.

«НОВИ ПАЗАР КАО ЛИКОВНА ТЕМА»
Мехмед Слезовић
(24. 3 — 10. 4. 2006)

У оквиру научног скупа «Историјски оквир и простор у којем је стварао др Ејуп Мушовић» приређена је изложба слика, цртежа и графика мр Мехмеда Слезовића «Нови Пазар као ликовна тема».

«Мехмед Слезовић је један од оних уметника [illegible] [illegible] чу- [illegible] [illegible] у цртежима и [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] цртежима и графикама [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] урбаног амбијента са [illegible] [illegible], балканско-оријенталне архитектуре, у чијим просторима струји [illegible] атмосфера прохујалих времена...»

(из каталога, *Ђорђе Кадијевић*)

«Слезовић у тим акварелима, убедљивом серијом цртежа није само пренео своје [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] студија у традиционалном, односно класичном смислу, како су то радили некада мајстори српске ренесансе и доба маниризма, већ је настојао да у сваку студију, као [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] своје студије и да [illegible] своју мо-

сађу не само босанских, већ и приватних судбина свога, након што је остао као најдубљи траг друге лавине раздруживања индивидуалних балканско-етничких историја и култура са динамичним просторима Европе.

(из каталога, Душан Ђокић)

ИЗЛОЖБЕ
Лудвик Винцент Галењски
(14. 4 — 28. 4. 2006)

Овај триптих се уврстио у низ експоната Лудвика Галењског, настали од 1966. године до данас, и излагани су широм света у водећим галеријама.

«Игра са Галењским, игра се на платну, у дрвету, на металним фолијама и плексигласу. Његова трагања су отворена и неухватљива, јер што је више у њега улазиш, то је унутра све више и на крају је мистерија...»

(из каталога, Енес Халиловић)

«Видимо арабеске као из сна, рајске пејзаже, небеску шуму, згодне уметничке и природне. Онда наједном прелазимо у тај Арабески и рођени зрно, видимо, ту и тамо горчину. Нису то слике у фолијама, него су фолије нешто из слике. Када гледате те слике, никад не можете да заборавите саме фолије. Фолије су делови једне слике, као што је све део онога што је сада смештено у самој фолији у њима...»

(из каталога, Јашар Ајдин)

ДАНИ ЕВРОПСКЕ БАШТИНЕ 2006
22. септембар

Главни носилац светлоносне манифестације је био Дом културе «Ослобођење» у Новом Пазару а у њеној реализацији учествовао је и Музеј «Рас».

Пројекат је започет најавом у средствима јавног информисања, 20. септембра и конкурсом у школама који је обухватао литерарно, ликовно и музичко стваралаштво ђака на тему ДРВО.

Манифестација је трајала читав дан, током петка септембра, а одржавала се у установама за основно и предшколско образовање, на отвореним и јавним просторима у граду, градском парку на Тврђави, спортско-рекреативном центру, платоу испред хотела Врбак и Музеју «Рас».

На завршној свечаности у Музеју «Рас» била је отворена изложба дечјих радова као и радова из области примењене уметности и народног рукотворства на тему ДРВО.

Дани европске баштине имају за циљ да на популаран начин окрену пажњу јавности да се држава брине о одговорнијем односу према наслеђу као саставном чиниоцу човековог простора и живота у њему.

СИМБОЛИ

Снежана Маринковић

(29. 9 – 10. 10. 2006)

Снежана Маринковић се новопазарској публици представила са 24 ликовна остварења.

Као модерни стваралац, доказала је да се може инспирисати и средњовековном уметношћу.

«Познато је од давнина да је свака традиционална уметност била језик који користи два основна елемента језика, речник и синтаксу, према речи типичне које су иконографски знаци који функционишу као конвенционални или симболи. Под симболима се подразумева, а то чини и Снежана Маринковић, предмет опажен чулима који је створио човек. Створио, али исто дао му је одређено значење. Значење које приписан стилу на основу одређене аналогије са симболизованим предметом. У овом случају то су предмети из библијског јеванђелског и библијског света који симболизују прошлост, садашње, будуће и живот…»

(из каталога, *Бисерка Рајчић*)

IN MEMORIAM

ЕДИБ ХАСАНАГИЋ
(1916–2006)

Дана 21. августа 2006. године, у 90. години живота умро је Едиб Хасанагић. Рођен је у Прибоју 1916. године, у познатој породици Хасанагића. Био је последњи живи већник Земаљског антифашистичког вијећа Санџака и члан његовог Извршног одбора.

И ако у последњим годинама [illegible], новембра 2003. године, на научном скупу организованом поводом 60-те годишњице оснивања, говори о Сретену Вукосављевићу председнику ЗАВНОС-а, о његовом раду, сарадницима, улози и борби за опстанак «Аутономије». Увијек се радо одазивао позивима из Санџака, посебно из Новог Пазара, пружајући помоћ у оснивању разних институција, у првом реду у оснивању Музеја и његовом даљем развоју.

Едиба сам упознао крајем 1944. године, одмах после ослобођења Новог Пазара. Доста је знао о свим институцијама Санџака: ЗАВНОС-ом, Главним штабом НОВ и ПОЈ Санџака, Обласним комитетом Комунистичке партије Југославије за Санџак и био један од најинформисанијих чланова те структуре. Нас омладинце пленио је својом срдачношћу и спремношћу да на сваки наш позив дође и говори нам о темама које нас интересују.

Породица Хасанагић једна је од најугледнијих породица у Санџаку. Од самог почетка II светског рата опредијелила за ослободилачки покрет и за братство и јединство припадника свих народа и вјера у Санџаку и шире. Са Рифатом Бурџовићем, Војом Лековићем, [illegible], [illegible] Хашимом Хасанагићем и другим, организовао је ослободилачку борбу у Санџаку.

Био је један од оснивача Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Санџака и члан његовог Извршног одбора. Заједно са Сретеном Вукосављевићем, Велимиром Јојићем, Селимом Хаџиавдићем, Душаном Ивовићем, Мурадиф. Шећерагићем, [illegible], [illegible] и другима, сачињавао је «Прву» санџачку владу.

[illegible] о уједињењу [illegible] Санџака. Еџиб постаје Председник Окружног народног одбора у Новом Пазару на чијем челу остаје све до његовог укидања јануара 1948. године. Као члан Извршног одбора ЗАВНОС-а и председник Окружног одбора, дао је велики допринос [illegible] обнови попаљених кућа и других објеката, организовању просвете, здравства, [illegible], успостављању реда и мира на целом подручју Санџака, [illegible] из рата и стварању услова за нормалан живот.

Уживао је неприкосновени углед и ауторитет, не само код муслиманског становништва, већ и код припадника српске и црногорске националности. Борио се за власт, [illegible], и да једнако [illegible] према свим грађанима без разлике на вјеру, националну и другу припадност. Дубоко је разумевао тешкоће [illegible] које су биле наметнуте [illegible] становништву Санџака и настојао је да учини све што је у његовој моћи да се оне лакше поднесу. Поседовао је [illegible] способност [illegible] да утиче на [illegible] појединце и групе [illegible] закона и морала.

Еџиб је био један од најобразованијих Муслимана у Санџаку. Завршио је Правни факултет у Београду и постдипломске студије у Институту друштвених наука. Бавио се научним и публицистичким радом. Иза себе је оставио више објављених књига и бројне научне чланке и [illegible]. Поред дужности које је обављао у Београду, [illegible] Историјског музеја Србије, чији је и оснивач. Сарађивао је и са другим музејима у Републици, па и са Музејом у Новом Пазару који је, захваљујући [illegible] у Историјском музеју Србије, [illegible] 28. новембра 1975. године. На отварању Музеја одржао је и пригодни говор.

До краја свог живота је био активан, никада није дозволио да га прекрије прашина [illegible] заборава. Остао је упамћен [illegible], [illegible] своје идеале за које се борио: слободу и равноправност људи, бољи живот и срећнију будућност [illegible]. Није подлегао ни једном [illegible] еуфорији, [illegible] у Београду и [illegible] Санџаку, где је уживао, [illegible], највише поштовање [illegible] грађана.

Другови, сарадници и пријатељи имали су среће што су познавали, дружили се, и сарађивали са таквим човеком какав је био Еџиб [illegible].

Нека је вечна слава, [illegible] Еџибу [illegible].

[illegible]

IN MEMORIAM

СНЕЖАНА МАРИНКОВИЋ
(1949–2007)

Рођена у Београду. Дипломирала на Факултету ликовних уметности у Београду, на одсеку сликарства, 1972. године. Магистарске студије одсека сликарства завршила на истом факултету 1975, члан УЛУС-а од 1973. године. Излагала на 37 самосталних изложби (Београд, Нови Сад, [illegible], [illegible], Сомбор, Аранђеловац, Смедерево, [illegible], Чачак, Зајечар, Херцег Нови, Краљево, [illegible], Штутгарт, [illegible], Франкфурт, Леверкузен, Париз, Торуњ, Зрењанин, Крагујевац, Манастир Тумане, [illegible] итд.) и на бројним групним изложбама у земљи и иностранству. [illegible] једна од оснивача групе Аметист.

Ко је била Снежана то ћу тек откривати. [illegible] један фантастичан опус који је [illegible] 70-тих година. [illegible] Упознала сам је 2004. припремајући се за њену [illegible] изложбу [illegible] која је одржана у Музеју Историје Југославије у Београду те године. [illegible] Радила је у Музеју Савремене уметности где је већ дуго година радила као једини рестауратор тог музеја. [illegible] Те исте године [illegible] Аметист. [illegible] Били смо као породица: Снежана, Петар Вујошевић, Нада Павић и ја. [illegible] Снежана је [illegible] члана Аметиста, Боре Вилића, [illegible] самосталном изложбом. [illegible] 2006. године [illegible] на путовањима, на нашу велику жалост. [illegible] у Новом Саду [illegible] 2007. године [illegible] групе Аметист [illegible]. Тај [illegible], 19. фебруар [illegible] Смрт [illegible] причају, без [illegible]. Са њеном смрћу група Аметист губи једно [illegible], губи човека.

Оливера Гаврић Павић у име групе Аметист

УДК 016.3 Новопазарски зборник

САРАДНИЦИ НОВОПАЗАРСКИХ ЗБОРНИКА

1. [illegible]

— *[illegible] XIX и почетком XX века*, 3/1978, 53–63.

[illegible] (1875–1878), 8/1984, 133–141.

— *[illegible] XIX века [illegible] (31. јула 1878)*, 9/1985, 145–166.

— *[illegible] 1912. године*, 10/1986, 155–180.

[illegible] (1878–1912), 11/1987, 145–164.

[illegible] од 1878–1912. године, 12/1988, 73–82.

— *[illegible] од 1853–1912. године*, 13/1989, 111–124.

— *[illegible]*, 15/1991, 113–125.

[illegible] 1909. и 1910. године, 30/2007, 151–155.

2. [illegible]

[illegible], 3/1979, 81–86.

[illegible], 4/1980, 117–122.

3. [illegible]

[illegible], 28/2005, 253–271.

4. [illegible]

[illegible], 13/1989, 93–104.

5. [illegible]

[illegible], 1/1977, 121–136.

— *[illegible]*, 6/1982, 71–81.

6. [illegible]

— *[illegible]*, 28/2005, 57–68.

7. [illegible]

— *[illegible] од 1943. до 1948. године*, 24/2000, 263–283.

— *[illegible]*, 25/2001, 93–109.

Мирослав радоснога образца и по свом пјесма својим мајкама и свойјевима дјецама у колебљивости праћу 1920–1938., Београд, 2000/02, 207–208.

8. Вицко Пилепић

— *Музикологија у Мајци Босни*, 2/1978, 181–183.

9. Бисерка Цвијић

— *Колективно стваралаштво образа као културна баштина*, 2/1978, 114–120.

10. Константин Сабрић

О народним бројалицама меда у Мајци Босни, 1/1986, 197–202.

— *Мотивација и подстицајности (Бајке) Бајке и песме крајем шездесетших двадесетог вијека код радо (1959–1961)*, 11/1987, 165–174.

— *Однос на брачне односе у Босни и Херцеговини у 19. вијеку*, 12/1988, 101–110.

О фонетику «Сарајево у Сарајеву» у Босни у 19. вијеку, 14/1990, 83–88.

Хомоморфизам обичаја Новогодишњег у обичајно-магијској мотивацији Босне и Херцеговине у 19. вијеку (Новогодишњи сакупљ.), 15/1991, 101–113.

— *Просторна и временска мотив мотивацијске Мостара Босне Херцеговине–Сарајево*, 16/1992, 117–122.

— *Тајна мотивацијска Мостарске у Босни и Херцеговини у Сарајеву у Турској*, 17/1993, 103–114.

— *Конфигурисање свечаних обичаја свечаних прерана 19/94*, Београд, 18/1994, 209–218.

Дијалектски стереотипи обичајне Сарајева у мобилизацији прошлости (19/18–19/0), 19/1995, 119–130.

— *Мотивација из Сарајева у Турској*, 20/1996, 157–159.

— *Мотивациони разлог: Бројалицама у годишњих мобиљбе у вријеме Босне XIX и рубљеном XX вијеку*, 2/2005, 177–211.

Антропологија Босне и Херцеговине Босне у XIX и рубљеном XX вијеку, 3/2004, 93–103.

11. Борислав-Бранко Мандић

— *Чувари Босне Босне и Херцеговине и мотивацијске функције на спортским догађајима СР Босне Босне*, 2/1978, 25–29.

12. Борислав-Бранко Мандић

О народним играма и песмама Босне Босне, 18/1989, 111–124.

О мотивацијама и мотивационим односима у 19/1993, 208–215.

Чувари (Бајка) бајке, 20/1996, 151–156.

— *О мотиву бајковитости мотивација*, 21/1997, 113–140.

— *Обичаји или Мотивацијске игре код Босне*, 22/1998, 195–206.

— *Бајке и мотивационе мотивације*, 24/2000, 53–61.

— *Бајке, мотиви и бајке, Не бајке*, 15/2008 , 111–117.

О Сабору мотивацијама Русије, 25/2002, 159–165.

О мотиву разлога мотивација, 26/2004, 191–204.

Критичке студије:

— *О мотиву Гајдарија Дечанског Мотивационе песме*, Београд 1993, и мотиви, 21/1997, 269–284.

13. Борислав Мандић

— *Мотивациони бајкови у Мајци Босни*, 4/1980, 125–128.

14. [illegible]

— [illegible], 8/1984, 199–210.

15. [illegible]

[illegible] у Новом Пазару, 13/1989, 203–210.

16. [illegible]

[illegible] Рас, 23/1999, 17–23.

17. [illegible]

— [illegible], 15/1991, 155–162.
[illegible] Музеја «Рас» у Новом Пазару, 16/1992, 105–115.
[illegible] Музеја «Рас» у Новом Пазару, 17/1993, 115–126.
[illegible], 18/1994, 223–227.
— [illegible], 19/1995, 13–26.
— [illegible], 20/1996, 103–108.
— [illegible] XVI до XIX [illegible] Музеја «Рас», 23/1999, 155–162.
— [illegible] у Новом Пазару, 24/2000, 43–50.
[illegible] Музеја «Рас» у Новом Пазару, 25/2001, 101–110.
[illegible] 1936–2006, 30/2007, 233–238.
[illegible]
— [illegible] Музеја «Рас» у Новом Пазару у 2002. години, 26/2002, 301–302.
— [illegible] Музеја «Рас» у 2005. години, 29/2006, 261–263.
[illegible] Музеја «Рас» у 2006. години, 30/2007, 293–295.

18. [illegible]

— [illegible], 3/1979, 115–117.
[illegible] 1961. [illegible], 25/2001, 259–278.

19. [illegible]

— [illegible] Рас–Градина, 23/1999, 29–34.

20. [illegible]

— [illegible], 27/2003, 225–240.
Приказ:
[illegible] А. [illegible] – С. [illegible], 29/2006, 255–260.

21. [illegible]

[illegible] Г. [illegible], 25/2001, 303–307 [illegible]

22. [illegible]

— [illegible], 11/1988, 123–136.

23. [illegible]

— [illegible] (XIX–XX век), 28/2005, 233–253.

24. [illegible] — [illegible]

— [illegible], 28/2004, 263–268 [illegible].

25. [illegible]

— [illegible] — [illegible], 1/1977, 15–26.
— [illegible] — [illegible], 3/1979, 123–126.

26. [illegible]

— [illegible], 28/1990, 15–28.
[illegible], 23/1999, 7–15.

27. [illegible]

[illegible] 1918–1920 [illegible], 16/1984, 173–190.

[illegible] 1913–1915 и 1918–1920. [illegible], 19/1993, 115–154.

— [illegible] 1975–1995. [illegible], 21/1997, 233–245.
[illegible]

— [illegible], 16/1995, 239–259.

[illegible], 24/2000, 309–312.

28. [illegible]

[illegible], 22/1998, 159–166.

— [illegible] 1920–1941. [illegible], 23/1999, 263–275.

— [illegible], 24/2000, 193–206.

29. [illegible]

— [illegible] — [illegible], 13/1989, 135–164.

[illegible], 14/1990, 91–97.

30. [illegible]

[illegible], 2/1978, 19–22.

31. [illegible]

[illegible], 2/1978, 41–48.
— [illegible], 29/2006, 55–65.

32. [illegible]

— [illegible], 2/1978, 115–140.

33. [illegible]

— [illegible], [illegible], 125–138.

34. [illegible]

— [illegible], [illegible], 57–81.
— [illegible], 23/1999, 133–138.
— [illegible] — [illegible], [illegible], 213–[illegible].

35. Вукадин Обренија.

— *Археолошко [illegible] у селу [illegible] Новог Пазара*, 1/1977, 157–163.

— Д. Мадас, О. Вукадин: *Резултати археолошких рекогносцирања околине Сјенице*, 6/1982, 199–205.

36. Вуковић [illegible].

— *[illegible]*, 22/1998, 219–236.

— *Сјеница [illegible]*, 23/1999, 197–208.

— *[illegible] на Сјеничко-пештерској висоравни*, 24/2000, 95–118.

Основне школе у сјеничком крају од 1945. до 2000. године, 25/2001, 279–320.

Основне школе у сјеничком крају у другој половини XIX и у XX веку, 27/2003, 275–295.

— *Основне школе у сјеничком крају у другој половини XIX и у XX веку* (други део), 29/2006, 223–246.

— *Сјеница [illegible]*, 30/2007, 145–158.

— *Географски факултет Универзитета у Београду: Сјенички крај, [illegible]* Београд 2004, 30/2007, 289–292.

37. Вучковић-Луткић Звездана.

— *[illegible] код Срба [illegible] у средњем веку*, 7/1983, 409–413.

38. [illegible]

— *[illegible]*, 3/1979, 89–96.

39. [illegible]

— *Основна школа „Стефан Немања" у Новом Пазару (1929–2000)*, 24/2000, 251–262.

— *Збирка докумената [illegible] у Историјском архиву „Рас" — XVIII–XX век*, 25/2001, 159–173.

Приказ:

Приказ књиге [illegible], 22/1998, 299–302.

40. [illegible]

[illegible] (приказ), 24/2000, 303–305.

41. [illegible]

Народне рукотворине из нашег краја, 3/1979, 97–100.

— *Народне рукотворине из нашег краја*, 4/1980, 135–143.

— *[illegible]*, 8/1984, 191–196.

— *Народне рукотворине*, 11/1987, 193–198.

— *[illegible]*, 13/1989, 167–170.

[illegible], 15/1991, 147–161.

[illegible], 16/1992, 271–281.

— *Из народне ризнице*, 20/1996, 165–176.

— *[illegible]*, 21/1997, 167–182.

[illegible] народне умотворине, 23/1996, 265–284.

[illegible] од [illegible] до Новог Пазара, 25/1999, 331–336.

— *[illegible]*, 25/2001, 143–148.

— *Из народне [illegible]*, 26/2002, 341–349.

— *Из речника народног говора од Новог Пазара до [illegible]*, 27/2003, 345–351.

— *[illegible] у народном говору (од Новог Пазара до [illegible])*, 28/2004, 211–228.

Кратке народне умотворине из [illegible], 30/2007, 157–171.

42. [illegible]

— *[illegible]*, 29/2006, 139–155.

— *[illegible]*, 26/2002, 323–325.

43. [illegible]

[illegible], 12/1988, 133–134.

44. Димитријевић Весна

— *[illegible]*, 9/1985, 15–20.

45. [illegible]

[illegible], 18/1994, 143–165.

— *[illegible]*, 13/1985, 121–131.

46. [illegible]

[illegible], 2/1978, 73–83.

47. [illegible]

— [illegible], М. [illegible], Д. [illegible], *[illegible]*, 29/2006, 257–262.

48. Ђорђевић [illegible]

[illegible], 2/1978, 197–203.

49. Ђорђевић Тихомир

— *[illegible] у XVIII–XIX веку*, 7/1983, 99–118.

50. [illegible]

— Д. [illegible], *[illegible]*, 12/1988, 71–91.

— *[illegible] Новог Пазара*, 18/1994, 23–29.

51. [illegible]

— В. [illegible], Д. [illegible], С. [illegible], *[illegible]*, 14/1990, 19–44.

52. Живковић Тибор

— *[illegible] у Расу*, 22/1998, 65–67.

— *[illegible]*, 27/2003, 153–157.

53. Живановић Србољуб

— *[illegible]*, 3/1979, 63–73.

— *[illegible] у [illegible] (Рас)*, 4/1980, 111–115.

[illegible] у [illegible], 6/1982, 201–212.

[illegible] у [illegible], 9/1985, 201–214.

— *[illegible]*, 10/1986, 45–58.

— *[illegible] у [illegible]*, 10/1986, 59–66.

— *[illegible] у [illegible]*, 11/1987, 73–84.

[illegible], 13/1988, 65–69.

54. Живановић Томислав

— *[illegible]* 1977. [illegible], 2/1978, 131–138.

55. Жижек Зора

— *[illegible] SR Hrvatske, [illegible] Krim-[illegible], Ljubljana*, 3/1979, 85–90.

56. Зечевић Емина

— Е. Зечевић, Д. Радичевић: *Керамика Ђурђевих Ступова*, 25/2001, 25–48.

— *[illegible]*, 27/2003, 73–105.

57. Зиројевић Олга

— *Нови Пазар у турским изворима до краја XVI века*, 1/1977, 111–120.

— *[illegible]*, 8/1984, 105–116.

— *[illegible] у XV и XVI веку*, 11/1987, 93–104.

[illegible], 14/1990, 55–57.

[illegible], 16/1992, 95–100.

— *[illegible]*, 17/1993, 67–71.

— *[illegible]*, 18/1994, 71–80.

— *[illegible]*, 19/1995, 103–107.

— *[illegible]*, 20/1996, 95–118.

[illegible], 23/1999, 127–134.

[illegible], 29/2006, 157–168.

[illegible]

— *[illegible] 1800–1860*, 27/2005, 265–267.

— *[illegible]*, 28/2006, 253.

[illegible], 29/2006, 249–251.

58. [illegible]

[illegible] XV [illegible] Нови Пазар, 7/1983, 53–59.

— *[illegible]*, 11/1987, 5–12.

— *[illegible]*, 12/1988, 5–12.

[illegible], 13/1989, 7–15.

— *[illegible] Нови Пазар*, 16/1990, 7–17.

Римски и [illegible] новац из збирке Музеја „Рас" из Новог Пазара, 15/1991, 49–55.

[illegible] у Новом Пазару, 20/1996, 119–128.

[illegible]:

— *[illegible]*, 32/1996, 159–168.

59. Илић Властимир:

— *[illegible] у Новом Пазару*, 5/1981, 139–143.

— *[illegible] у Новом Пазару 1973. године*, 8/1984, 211–220.

В. Илић, С. Илић: *[illegible]*, 14/1990, 149–154.

60. Илић Слободан:

В. Илић, С. Илић: *[illegible]*, 14/1990, 149–154.

— *[illegible] у Новом Пазару*, 26/2002, 203–209.

— *[illegible] у Новом Пазару*, 26/2003, 301–308.

61. [illegible]:

— *[illegible] — [illegible]*, 27/2003, 213–221.

62. [illegible]:

[illegible], 7/1983, 13–20.

[illegible], 8/1983, 21–26.

— *[illegible]*, 16/1992, 7–16.

— *[illegible]*, 20/1996, 7–13.

63. [illegible]:

— *[illegible] 1878–1900. године*, 5/1983, 75–88.

[illegible] 1878–1900. године, II део, 6/1984, 117–151.

[illegible] 1878–1900. године, III део, 9/1985, 127–146.

— *[illegible] 1878–1900. године*, IV део, 10/1986, 143–174.

— *[illegible] 1878–1900. године*, V део, 11/1987, 117–143.

64. [illegible]:

— *[illegible]*, 9/1985, 33–39.

— [illegible]: *[illegible]*, 13/1989, 34–46.

[illegible], 19/1995, 51–67.

[illegible], 20/1996, 23–32.

— *[illegible]*, 22/1998, 7–13.

— *[illegible]*, 25/2001, 11–21.

— *[illegible]*, 27/2003, 49–58.

65. [illegible]:

— [illegible]: *[illegible]*, 4/1980, 129–138.

66. Јовановић Војислав

— В. Јовановић, Д. Минић, С. [illegible]: [illegible] Трговишта, 14/1998, 35–44.

— В. Јовановић, Г. [illegible]: [illegible], 21/1997, 7–25.

[illegible]

[illegible] 1978. године, 3/1978, 125–128.

— [illegible] на Трговишту — [illegible] 1981. и 1982. године, 6/1982, 181–184.

— [illegible] Трговишта на [illegible] 1984. године, 8/1984, 237–240.

— [illegible] Трговишта на [illegible] 1985. године, 9/1985, 223–228.

— [illegible] Трговишта на [illegible] 1986. године, 10/1986, 245–248.

— [illegible] Трговишта у 1987. години, 11/1987, 209–211.

— [illegible] у 1988. години, 12/1988, 147–150.

— [illegible] у 1998. години, 14/1998, 363–366.

67. Јовановић Раша

[illegible], 10/1995, 113–160.

— [illegible], 10/1995, 207–238.

— [illegible] у [illegible], 21/1997, 157–160.

— [illegible] 1821–1941. године, 22/1998, 227–237.

68. Јовановић Тврђава

— [illegible], 10/1994, 157–171.

69. Јовић [illegible]

[illegible], 3/1978, 71–78.

70. Јуришић Александар

[illegible], 1/1977, 63–72.

71. Калафатић Александар

[illegible], 14/1998, 195–203.

[illegible], 20/1996, 121–129.

— [illegible], 21/1997, 73–81.

— [illegible], 22/1998, 171–180.

— [illegible], 23/1999, 163–186.

О архитектури цркве [illegible], 25/2001, 175–188.

[illegible], 26/2002, 217–225.

— *О архитектури [illegible] цркве св. [illegible]*, 27/2003, 141–156.

— *[illegible]*, 28/2004, 133–142.

[illegible], 29/2005, 87–92.

[illegible] у српској архитектури, 30/2007, 211–217.

Приказ:

— *[illegible]*, 22/1990, 287–290.

— *[illegible]*, [illegible], 577–579.

[illegible], 27/2003, 159–163.

Александар Кадијевић, [illegible], *[illegible] (From Origins to Style)*, (Скопље 2006), 39/2007, 253–256.

— *[illegible]*, 39/2007, 257–259.

72. Калајџић Ђорђе:

— *[illegible]*, 39/2007, 107–115.

73. [illegible] Радивоје:

— *[illegible]*, 2/1970, 165–176.

74. Калић Јованка:

— *Рас у средњем веку — археолошка истраживања*, 9/1977, 55–60.

— Ј. Калић, М. Поповић, *Истраживања у [illegible]*, 5/1982, 5–17.

Ј. Калић, Д. Мрђеновић, *[illegible]*, 7/1983, 21–29.

Ј. Калић, Д. Мрђеновић, *[illegible]*, 9/1985, 39–46.

— *[illegible] Србије*, 12/1988, 13–22.

— *Српска црква у средњовековном Расу*, 28/1996, 7–10.

— *[illegible]*, 13/1989, 301–304.

75. [illegible]:

— *[illegible] 1994–1995. године*, 9/1993, 5–18.

[illegible]:

[illegible] 1996. године, 28/1996, 225–226.

[illegible] 1997. године, 11/1987, 221–222.

76. Катић Срђан:

— *[illegible], Србија под турском влашћу 1459–1804, [illegible]*, 39/2007, 267–269.

77. [illegible]:

— *[illegible] у Новом Пазару [illegible]*, 13/1981, 173–182.

— *[illegible] у Новом Пазару*, 18/1990, 99–108.

Стари занати у Новом Пазару на путу изумирања — [illegible] занати, 28/2004, 221–230.

78. [illegible] Саит:

— *[illegible]*, 3/1981, 147–167.

— *[illegible]*, 6/1983, 111–118.

— *[illegible]*, 8/1984, 195–199.

— *[illegible] Карловића*, 11/1985, 233–238.

— *[illegible] у Новом Пазару (1939–1941)*, 22/1998, 148–157.

79. Кош Марија

— *[illegible]*, 2/1978, 121–126.

80. Ковачевић Јован

— *[illegible]*, 1/1977, 9–14.

81. Ковачевић Илија

[illegible], 2/1978, 127–130.

82. Ковић Маја

[illegible], 2/1978, 141–149.

83. [illegible] Омер

— *[illegible]*, 17/1993, 128–140.

84. [illegible] Тефик

— *Нови Пазар у [illegible]*, 21/1997, 67–75.

— *[illegible] 1932. године*, 22/1998, 69–76.

[illegible] 1890 године, 23/1999, 107–126.

— *[illegible]*, 25/2001, 83–92.

— *[illegible]*, 26/2002, 97–108.

85. [illegible] Павле

[illegible]: *[illegible] у Новом Пазару*, 26/2002, 149–157.

86. Крунић Јован

[illegible], 8/1983, 93–130.

87. [illegible]

[illegible], 29/2006, 35–40.

— *[illegible]*, 30/2007, 115–128.

88. [illegible] Војислав

— В. [illegible], С. [illegible]: *[illegible]*, 22/1998, 53–68.

— *[illegible]*, 13/1990, 213–218.

89. Љубинковић Мирјана:

— *[illegible]*, 1/1977, 83–93.

90. [illegible] Владимир:

— *Војислав Кораћ, Марица Шупут, Архитектура византијског света* (приказ), 23/1999, 343–345.

91. [illegible] Нада:

— *[illegible]*, 2/1978, 157–161.

92. Маликовић Драги:

Нови Пазар у [illegible], 19/1995, 109–120.

[illegible], 22/1998, 109–120.

— *[illegible] Косова и Метохије у XIX и XX веку*, 23/1999, 83–103.

— *[illegible]*, 24/2000, 63–93.

— *Качачки покрети на Косову и Метохији 1918–1924*, 25/2001, 223–237.

— *Качачки покрети у Црној Гори 1918–1924*, 26/2002, 179–200.

[illegible], 27/2003, 157–176.

93. Марић Зоран:

[illegible], 28/2004, 21–28.

94. Марковић Драган:

— *[illegible]*, 2/1978, 169–174.

95. Марковић Љубомир:

— *[illegible]*, 19/1995, 167–178.

96. Марковић Р. Иван:

— *[illegible]*, 28/2004, 115–131.

97. Марјановић-Вујовић Гордана:

— *[illegible] Новог Пазара*, 10/1986, 5–12.

[illegible]

[illegible] код Новог Пазара, 8/1984, 211–218.

— *[illegible] код Новог Пазара*, II, 9/1985, 233–236.

— *[illegible] код Новог Пазара*, III, 10/1986, 203–211.

— *[illegible] код Новог Пазара*, IV, 11/1987, 213–216.

— *[illegible] код Новог Пазара*, V, 12/1988, 103–106.

98. Мерџановић Енвер:

— *[illegible]*, 26/2002, 303–318.

— *[illegible] у Новом Пазару* [illegible], 26/2002, 321–330.

99. [illegible] Теодор:

[illegible] Нови Пазар 1912. [illegible], 3/1979, 103–113.

100. [illegible] Мустафа:

[illegible], 6/1982, 73–120.

181. [illegible]

— *[illegible]*, 30/2007, 173–190.

182. [illegible]

— *[illegible]*, 4/1980, 19–28.

[illegible] 1908–1909, 6/1982, 49–65.

[illegible] 1908. и 1912. [illegible], 7/1983, 59–71.

183. [illegible]

— *[illegible]*, 6/1982, 134–140.

— *[illegible]*, 7/1983, 29–37.

— *[illegible]*, 8/1983, 47–54.

184. [illegible]

— *[illegible]*, 2/1978, 83–100.

185. [illegible]

[illegible], 30/2007, 55–82.

Приказ:

— М. [illegible], Д. [illegible], М. [illegible], *[illegible]*, 29/2006, 255–262.

186. [illegible]

— *[illegible]*, 5/1981, 33–40.

[illegible], 11/1987, 47–62.

— *[illegible]*, 16/1992, 33–40.

Извештај:

— *[illegible]* — *[illegible]*, 11/1987, 287–288.

187. [illegible]

М. [illegible], Д. [illegible], Д. [illegible]: *[illegible]*, 29/2006, 257–262.

188. [illegible]

— *[illegible] (1878–1941)*, 26/2002, 227–248.

— *[illegible] (1878–1941)*, 27/2003, 203–232.

— *[illegible]*, 28/2004, 7–19.

189. [illegible]

[illegible], 16/1992, 19–22.

— Д. [illegible], О. [illegible], *[illegible]*, 6/1982, 289–295.

— *[illegible]*, 8/1984, 23–35.

— *[illegible]*, 11/1987, 63–72.

[illegible], 13/1989, 59–69.

В. [illegible], Д. [illegible], С. [illegible]: *[illegible]*, 14/1990, 39–44.

[illegible]

Трговиште — средњовековно насеље, 3/1979, 121–122.

Д. [illegible], Н. [illegible]: *Трговиште, средњовековно насеље*, 6/1982, 193–198.

— *Средњовековно Трговиште*, 7/1983, 165–166.

— *Трговиште — средњовековно насеље*, 8/1984, 233–236.

— *Трговиште — средњовековно насеље*, 9/1985, 221–223.

110. [illegible] Радослав:

— *[illegible] код Новог Пазара*, 10/1986, 97–100.

— *[illegible] у Музеју Раса у Новом Пазару*, 13/1989, 193–202.

111. [illegible] Мирослава:

Beneficiarii consularis [illegible] Новог Пазара, 8/1983, 27–32.

112. Мркобрад Душан

Ј. Калић, Д. Мркобрад: *[illegible] у [illegible] код Раса*, 7/1983, 21–26.

Ј. Калић, Д. Мркобрад: *[illegible] у [illegible]*, 8/1984, 39–46.

Д. Мркобрад, [illegible]: *[illegible] (археолошка истраживања)*, 13/1989, 11–16.

113. [illegible]

— *[illegible] Новог Пазара*, 1/1977, 137–155.

— *[illegible] Новог Пазара*, 10/1986, 113–130.

114. [illegible] Расим

— *[illegible] и савременост*, 4/1980, 163–170.

— *[illegible]*, 7/1983, 115–133.

115. Мушовић Ејуп

— *Нови Пазар у прошлости*, 2/1978, 5–13.

[illegible], 3/1979, 33–38.

[illegible] средњовековне [illegible], 3/1979, 71–79.

[illegible] у XVI веку [illegible], 4/1980, 39–54.

— *[illegible] у XVI веку*, 5/1981, 41–75.

— *[illegible]*, 6/1982, 67–74.

— *[illegible] у [illegible]*, 7/1983, 89–98.

— *[illegible]*, 8/1984, 105–115.

— *[illegible] Новог Пазара — [illegible]*, 9/1985, 67–88.

[illegible], 10/1986, 203–216.

[illegible] у XVI веку, 11/1987, 103–115.

— *[illegible]*, 12/1988, 83–98.

— *[illegible]*, 13/1989, 141–152.

— *[illegible] у XVI веку*, 14/1990, 39–45.

— *[illegible] у Новом Пазару*, 14/1990, 157–168.

[illegible], 15/1991, 86–99.

[illegible] у [illegible] XV и XVI веку, 16/1992, 55–75.

— *[illegible]*, 16/1992, 123–128.

— *[illegible] у Новом Пазару*, 17/1993, 73–90.

[illegible] Муслимана и [illegible], 18/1994, 133–140.

[illegible] у Новом Пазару, 19/1995, 21–30.

— *Нови Пазар и околина од 1912–1941. године*, 29/2006, 13–34.

116. Мушовић Ејуп

— *[illegible] Муслимана у Новом Пазару*, 18/1994, 229–233.

— *[illegible] у Новом Пазару*, 21/1997, 107–116.

[illegible], 22/1998, 207–216.

117. [illegible] Милан

[illegible] краја, 8/1984, 143–169.

[illegible] краја у Шумадију током XVIII и XIX века, 25/2001, 119–141.

— *[illegible] у [illegible] Сјеници*, 29/2006, 99–107.

118. Нешковић Јован

— *Археолошка истраживања Ђурђевих Ступова у Расу*, 1/1977, 93–108.

119. [illegible] Иван

— *[illegible] у [illegible]*, 28/2004, 243–249.

120. [illegible] Мирослава

[illegible] у [illegible], 2/1978, 151–158.

121. Обрадовић Татјана

Н. Злоковић, Т. Обрадовић: *[illegible]*, 21/1997, 7–26.

122. [illegible] Тамара

[illegible], 26/2003, 85–96.

— *[illegible] у Ђурђевим Ступовима у Расу*, 27/2003, 107–124.

— *Атрибуција [illegible] у Мирослављевом јеванђељу*, 28/2004, 45–72.

— *Атрибуција [illegible] у Мирослављевом јеванђељу*, 30/2007, 45–54.

123. [illegible] Милан

[illegible], 29/2006, 83–85.

124. [illegible] Радован

[illegible] Нови Пазар, Тутин, Сјеница и Рашка у [illegible] од 1967. до 1997. године, 5/1981, 131–138.

— *[illegible] у општини Нови Пазар*, 18/1994, 171–182.

125. [illegible] Павле

— *[illegible] Новог Пазара [illegible]*, 16/1992, 219–233.

— *[illegible] код Новог Пазара*, 7/1983, 133–142.

[illegible], 8/1984, 221–229.
[illegible], 10/1986, 217–224.
[illegible], 12/1988, 111–121.
— *[illegible]*, 13/1989, 105–108.
— *[illegible]*, 15/1991, 148–156.
— *[illegible]*, 19/1995, 259–269.
— *[illegible]*, 20/1996, 157–164.

[illegible], 21/1997, 183–201.
— *[illegible]*, 23/1999, 215–228.
— *[illegible]*, 24/2000, 243–256.
— *[illegible] у Новом Пазару [illegible]*, 27/2004, 7–20.

126. Пајовић Радоје

[illegible], 29/2006, 125–137.

127. [illegible]

[illegible], 2/1978, 179–181.

128. Перић Ђорђе

— *[illegible]*, 10/1986, 15–26.

129. Петровић Радомир

— *[illegible]*, 17/1993, 59–69.
— *[illegible]*, 24/2000, 39–42.
— *[illegible]*, 25/2001, 69–76.

[illegible], 26/2002, 17–33.

130. Петровић Драгољуб

— *[illegible]*, 29/2006, 161–168.

131. [illegible] Срета

— *[illegible]*, 2/1978, 205–218.
— *[illegible] 1750–1815. [illegible]*, 6/1982, 43–47.

132. [illegible]

— *[illegible] у Новом Пазару*, 30/2007, 215–231.

133. Поп-Лазић Петар

— Д. Минић, П. Поп-Лазић: *[illegible]*, 6/1982, 165–186.

134. Поп-Лазић Стефан

[illegible], 26/2002, 7–15.

135. [illegible]

[illegible] у Новом Пазару, 17/1993, 121–128.

136. Поповић (Јовановић) Даница:

— *Прилог [illegible] средњовековних надгробних [illegible] у манастиру Сопоћани*, 7/1983, 39–52.

— *Надгробни споменици из цркве св. Петра код Новог Пазара*, 8/1984, 51–75.

— Д. Поповић, [illegible]: *Старо гробље у [illegible] — резултати археолошких истраживања*, 13/1989, 71–91.

Старо гробље у [illegible], 20/1996, 33–58.

Д. Поповић, М. Поповић: *Надгробна плоча архиђакона Михаила у Расу*, 22/1998, 15–18.

137. Поповић Марко:

[illegible] краља Стефана Радослава из утврђења Градина у Расу, 1/1977, 37–44.

— *Црквина у Трговишту — први резултати археолошких истраживања*, 5/1979, 13–22.

— *[illegible] у [illegible] код Трговишта*, 6/1982, 23–29.

— *[illegible] утврђење на [illegible]*, 7/1983, 3–14.

— *Утврђење на [illegible] у [illegible]*, 8/1984, 11–16.

[illegible] утврђења на [illegible] из XVIII и XIX века, 9/1985, 113–126.

[illegible] у Расу, 11/1987, 21–33.

— *[illegible] Рас у XII–XIII веку*, 12/1988, 47–58.

— *Сопоћани и [illegible] — [illegible] средњовековних насеља, [illegible]*, 15/1991, 13–18.

— *[illegible] — [illegible] средњовековних насеља, [illegible]*, 17/1993, 7–26.

[illegible] средњовековне [illegible], 19/1995, 69–89.

Д. Поповић, М. Поповић: *Надгробна плоча архиђакона Михаила у Расу*, 22/1998, 15–18.

— *[illegible] у области српско-византијских сукоба током XIV века*, 24/2000, 7–29.

— *Археолошко [illegible] у средњем веку*, 30/2007, 15–47.

Извештаји:

Извештај о [illegible] Рас [illegible] 1979 године, 3/1979, 119–128.

Рас — Градина, средњовековно утврђење, 4/1980, 151–154.

— *Археолошко [illegible]*, 5/1981, 21–30.

— *Извештај о археолошким истраживањима 1981. године на Расу и Градини*, 5/1981, 105–111.

— *Рас — Градина (средњовековно утврђење)*, 6/1982, 231.

— *Црквина у Трговишту*, 6/1982, 236.

Извештај са рекогносцирања и сондажних археолошких истраживања на [illegible] Трговиште, 7/1983, 117–160.

— *Рас — Градина, средњовековно утврђење*, 7/1983, 161–162.

— *Извештај са рекогносцирања и сондажних археолошких истраживања на [illegible] Трговиште 1984. године*, 8/1984, 225–235.

— *Рас — [illegible] средњовековно утврђење*, 9/1985, 217–220.

— *[illegible]*, 9/1985, 229–235.

— *Извештај са рекогносцирања и сондажних археолошких истраживања на [illegible] Трговиште 1985. године*, 9/1985, 237–240.

— *Рас — [illegible] средњовековно утврђење X*, 10/1986, 227–228.

— *Комплекс са [illegible] и [illegible] архитектуром [illegible] на територији манастира Ђурђеви Ступови 1986*, (резиме), 10/1986, 229–234.

— *Праисторијска [illegible] налазишта у области средњовековног Раса*, II део, 10/1986, 235–240.

— *Рас — истраживања у средњовековном утврђењу IX*, 11/1987, 203–208.

Праисторијска станишта и налазишта у области средњовековног Раса, III део, 11/1987, 215–217.

Комплекс са [illegible] архитектуром на територији манастира Ђурђеви Ступови 1987, (резиме), 11/1987, 219–220.

— *Рас — истраживања у средњовековном утврђењу X*, 12/1988, 137–139.

Римска гробница у Новом Пазару — [illegible], 12/1988, 141–143.

Праисторијска станишта и налазишта у области средњовековног Раса, IV део, 12/1988, 155–158.

Римска гробница код Новог Пазара II [illegible], 13/1989, 217–218.

— *Рас — истраживања у средњовековном утврђењу XI*, 13/1989, 219–220.

— *Рас — истраживања у средњовековном утврђењу XII*, 14/1990, 167–171.

— *Рас — истраживања у средњовековном утврђењу XIII*, 15/1991, 105–110.

Рас — истраживања у средњовековном утврђењу XIV, 16/1992, 181–186.

— *Рас — истраживања у средњовековном утврђењу XV*, 18/1994, 237–239.

Римска гробница код Новог Пазара III, 18/1994, 241–242.

— М. Поповић, Д. Премовић-Алексић: *Велика градина у Врсеницама I*, 19/1995, 537–589.

— *Рас — истраживања у средњовековном утврђењу XVI*, 19/1996, 311–312.

— М. Поповић, Д. Премовић-Алексић: *Велика градина у Врсеницама II*, 20/1996, 179–181.

— М. Поповић, Д. Премовић-Алексић: *Велика градина у Врсеницама III*, 24/2000, 317–325.

— М. Поповић, Д. Премовић-Алексић: *Велика градина у Врсеницама IV*, 25/2001, 569–592.

138. Поповић Миломир

— *Обнова српског становништва у [illegible]*, I део, 13/1989, 165–181.

— *Обнова српског становништва у [illegible]*, II део, 14/1990, 137–147.

139. Премовић-Алексић Драгица

[illegible] на територији Сјенице, Тутина и Новог Пазара, 5/1981, 115–129.

— *[illegible] средњовековних [illegible] у Сјеници, Дугој Пољани, [illegible], Тутину и Новом Пазару*, 6/1982, 165–176.

— *[illegible] Градина код Тутина*, 8/1984, 5–9.

[illegible], 9/1985, 33–44.

— *Средњовековна некропола у [illegible]*, 10/1986, 27–41.

[illegible], 11/1987, 37–43.

— *[illegible] — остаци средњовековне цркве и некрополе*, 12/1988, 23–42.

Касноантичко утврђење у [illegible], 13/1989, 17–28.

— *[illegible]*, 14/1990, 43–53.

— [illegible] — *[illegible]* археолошких истраживања, 15/1991, 19–27.

— *Из Музејске збирке Музеја „Рас“*, 15/1991, 183–190.

— *Остаци цркве у селу [illegible]*, 16/1992, 17–25.
Рудник Жежево на Рогозни, 17/1993, 31–36.
— *Крстообразна црква на Рајчиновића брду код Сјенице*, 18/1994, 13–21.
[illegible] града Сјенице, 19/1995, 99–104.
— *Остаци цркава на подручју општине Сјеница*, 20/1996, 51–71.
Латенски гробови у Врсеницама, 21/1997, 27–33.
— Д. Премовић-Алексић, С. Вујовић: *Новопазарска [illegible]*, 23/1999, 135–154.
Средњовековна налазишта [illegible], 24/2000, 31–36.
— *[illegible] у [illegible]*, 25/2001, 33–43.
— Д. Премовић-Алексић, Н. [illegible], *[illegible]*, 26/2002, 189–195.
— *Археолошки локалитети у [illegible]*, 27/2003, 59–72.
[illegible] XIV–XVI века, 29/2006, 215–222.
Н[illegible]
— *[illegible] — локалитет Градина*, 6/1981, 237–238.
— *[illegible] — [illegible] црква*, 6/1982, 242–243.
— *Археолошко рекогносцирање подручја општине Сјеница*, 6/1982, 240–243.
— *[illegible] — [illegible] црква*, 7/1983, 167–168.
Археолошко рекогносцирање подручја општине Сјеница, 7/1983, 168–169.
— *[illegible]*, 9/1985, 211–212.
Трнавица — средњовековна некропола, 10/1986, 249–250.
— *[illegible] археолошко истраживање локалитета [illegible] код [illegible]*, 11/1987, 225–226.
— *Сондажно-заштитна ископавања на подручју општине Сјеница у 1987. години*, 11/1987, 227–229.
— *Трнавица — средњовековна некропола*, 12/1988, 181–183.
— *Велика градина у Врсеницама [illegible]*, 12/1988, 161–165.
— *Извештај о археолошким истраживањима локалитета Велика градина у Врсеницама у 1989. години*, 13/1989, 221–223.
— *Трнавица — средњовековна некропола*, 13/1989, 225–226.
Велика градина у Врсеницама — истраживања у 1990. години, 16/1990, 171–174.
— *Велика градина у Врсеницама — истраживања у 1991. години*, 15/1991, 195–197.
— *Велика градина у Врсеницама — истраживања у 1994. години*, 16/1994, 243–244.
— М. Поповић, Д. Премовић-Алексић, *Велика градина у Врсеницама I*, 19/1993, 307–308.
— М. Поповић, Д. Премовић-Алексић: *Велика градина у Врсеницама II*, 20/1996, 179–181.
— *Извештај о истраживању цркве на локалитету Кобиљача код Сјенице*, 21/1997, 279–288.
— *Истраживање локалитета Кобиљача код Сјенице у 1998. години*, 22/1998, 285–286.
— *Истраживање средњовековних цркава у околини Сјенице*, 23/1999, 333–335.
— М. Поповић, Д. Премовић-Алексић, *Велика градина у Врсеницама III*, 24/2000, 317–321.
Истраживање локалитета Кобиљача код Сјенице у 2000. години, 24/2000, 323–325.
— М. Поповић, Д. Премовић-Алексић, *Велика градина у Врсеницама IV*, 25/2001, 369–392.
— *Истраживање локалитета Кобиљача код Сјенице у 2001. години*, 25/2001, 393–395.
Извештај о археолошком истраживању локалитета Кобиљача код Сјенице у 2002. години, 26/2002, 333–338.

Остаци зидина испод зграде Музеја «Рас» у Новом Пазару, 27/2003, 371–376.

Ђорђевић Марко — Драгиња Јуришевић-Алексић, *Манастирска [illegible] на [illegible] градини*, 28/2004, 243–258.

— *[illegible] у околини Сјенице*, 29/2006, 269–275.

— *[illegible] Кобиље и других локалитета у околини Сјенице у 2006. години*, 30/2007, 265–292.

Прикази:

Марко Поповић, *Тврђава Рас*, 23/1999, 347–350.

140. Ђурић Милана:

— *[illegible]*, 2/1978, 51–54.

141. Ранић Стана:

Миграције [illegible] краја, 5/1981, 87–107.

142. Радосављевић Милош:

— *[illegible]*, 15/1991, 66–79.

— *[illegible]*, 16/1992, 45–54.

143. Радичевић Дејан:

Д. Радичевић, [illegible], *Керамика [illegible]*, 25/2001, 25–66.

144. Радић Радивој:

— *[illegible] XIV века*, 24/2000, 165–177.

— *Србија у делу византијског историчара Јована Кантакузина*, 27/2003, 125–131.

145. Радовић Миодраг:

Ослобођење Новог Пазара у Првом балканском рату, [illegible], 123–130.

— *Ослобођење Новог Пазара 1944. године*, 14/1990, 111–119.

— *Ослобођење Новог Пазара у Првом светском рату*, 15/1991, 126–140.

— *[illegible] у Другом светском рату*, 16/1992, 128–132.

[illegible], 18/1994, 193–203.

[illegible], 21/1997, 205–232.

[illegible] у Првом и Другом светском рату, 22/1998, 239–273.

— *[illegible] у Новом Пазару*, 22/1998, 277–302.

— *[illegible] у Новом Пазару*, 23/1999, 309–317.

— *[illegible]*, 24/2000, 287–341.

[illegible], 25/2001, 341–373.

[illegible] у Новом Пазару [illegible] у Другом светском рату, 27/2003, 297–322.

— *[illegible]*, 28/2004, 161–172.

— *[illegible] у Новом Пазару*, 29/2006, 169–177.

146. Радојковић Бојана:

[illegible], 8/1984, 19–22.

147. [illegible]

— [illegible], 4/1980, 171–174.

148. [illegible]

— [illegible] Новог Пазара, 18/1994, 215–220.

149. [illegible]

[illegible], 9/1985, 175–187.

— [illegible] у Новом Пазару, 10/1986, 183–195.

— [illegible], 11/1987, 175–185.

— [illegible] у Новом Пазару, 13/1989, 165–172.

[illegible] (1938–1941), 17/1993, 91–101.

150. [illegible]

— [illegible], 21/1997, 141–149.

151. [illegible]

[illegible], 15/1991, 89–136.

— [illegible], 29/2006, 83–95.

Прикази:

— [illegible], 16/1992, 175–179.

152. [illegible]

[illegible], 6/1982, 211–218.

153. Самарџић Новица:

— [illegible], 27/2003, 133–140.

— [illegible], 28/2004, 75–84.

— [illegible], 30/2007, 94–105.

154. [illegible]

[illegible], 20/1997, 95–112.

— [illegible] (1929–1939), 22/1998, 167–191.

— [illegible], 23/1999, 223–242.

155. [illegible]

— [illegible], 14/1990, 121–136.

— [illegible], 23/1999, 203–222.

— [illegible], 24/2000, 128–148.

— [illegible], 25/2001, 149–158.

[illegible], 26/2002, 133–147.

— [illegible], 28/2004, 145–158.

[illegible] од 1912. до 2002, 29/2006, 179–193.

— [illegible], 30/2007, 139–142.

156. Симић Зоран:

— [illegible], 11/1997, 15–20.

157. [illegible]:

[illegible], 24/2000, 313–314.

158. [illegible]:

[illegible], 23/1997, 275–276.

159. [illegible]:

— [illegible], 21/2005, 23–40.

[illegible], 20/2007, 7–15.

160. Срејовић Драгослав:

— [illegible], 11/1977, 73–82.

161. Станић Радомир:

— [illegible] XVII [illegible], 11/1977, 149–158.

162. [illegible]:

— [illegible] 1943. [illegible], 23/2001, 323–331.

163. Тадић Милутин:

— Тадић Милутин — Гордана Томић, [illegible], 20/2006, 29–41.

164. [illegible]:

— [illegible], 20/2004, 235–248.

165. Томић Гордана:

[illegible], 16/1992, 27–36.

Томић Гордана — Милутин Тадић, [illegible], 20/2006, 29–41.

Некролог:

— В. [illegible], Г. Томић: [illegible], 23/2001, 365–367.

166. Трифуновски Јован:

[illegible], 2/1978, 149–156.

[illegible], 9/1983, 167–173.

— [illegible], 10/1986, 151–159.

— [illegible], 15/1991, 90–95.

— [illegible], 16/1992, 105–109.

— [illegible], 17/1993, 51–57.

[illegible], 18/1994, 125–133.

167. [illegible]:

— [illegible] 2003. [illegible], 20/2007, 201–206.

168. [illegible]

— [illegible] у Новом Пазару, 24/2000, 283–299.

— [illegible] у Новом Пазару [illegible], 25/2001, 355–358.

169. [illegible]

— [illegible] у Новом Пазару — [illegible], 7/1983, 171–182.

— [illegible], 8/1984, 183–189.

[illegible], 9/1985, 189–192.

— [illegible], 11/1987, 187–192.

170. [illegible]

[illegible] у [illegible], 12/1988, 125–132.

171. [illegible]

— [illegible], 3/1979, 301–304.

172. Храбак Богумил

— [illegible] 1455–1700, [illegible], 3/1979, 3–12.

— [illegible] Нови Пазар, 4/1980, 3–18.

[illegible] 1985. и 1964. [illegible], 5/1982, 5–19.

[illegible] у XVII веку, 16/1992, 73–94.

— [illegible], 17/1993, 39–46.

— [illegible] 1500–1580. [illegible], 18/1994, 33–48.

— [illegible] у XVII веку, 18/1994, 53–58.

[illegible] 1775–1800. [illegible], 18/1994, 59–84.

[illegible] 1919–1929. [illegible], 19/1995, 155–178.

[illegible], 19/1995, 295–299.

— [illegible] у Новом Пазару у XVI, XVII и XVIII веку, 20/1996, 73–78.

— [illegible] (1912–1690), 20/1996, 83–92.

— [illegible] 70-их и 80-их година XIX века, 21/1997, 57–65.

[illegible], 21/1997, 265–273.

[illegible], 22/1998, 79–107.

— [illegible] од XV до почетка XIX века, 23/1999, 55–66.

[illegible] 1919–1923. године, 24/2000, 141–158.

[illegible] 1918–1941. године, 25/2001, 187–218.

— Нови Пазар [illegible] (XV–XVIII век), 26/2002, 109–118.

— [illegible] у XVII и XVIII веку, 26/2002, 121–134.

— [illegible], 27/2003, 241–251.

— *[illegible] у Сарајеву 1914*, [illegible], 26/2006, 103–114.

— *[illegible] у [illegible] и Сарајеву до 1918*. [illegible], 29/2006, 93–98.

[illegible], [illegible], 30/2007, [illegible].

173. [illegible]

[illegible]

— *[illegible]*, 27/2003, 369–378.

— [illegible] — [illegible]: *[illegible] (From Origins to Style)*, [illegible] 2003, 30/2007, 233–246.

174. [illegible]

[illegible], 29/2006, 71–81.

175. Чар-Дрнда Хатиџа

— *[illegible] XVI [illegible]*, 8/1982, 77–102.

[illegible], [illegible], 81–112.

— *[illegible]*, 12/1986, 69–71.

[illegible] 15. и 16. [illegible], 29/2006, 109–121.

176. [illegible]

[illegible] 1943–1945, 26/2006, 173–196.

177. [illegible]

— *[illegible]*, 27/2003, 329–342.

178. [illegible]

— *[illegible]*, 26/2002, 247–252.

179. [illegible]

— *[illegible]*, 30/2007, 121–133.

180. [illegible]

— *[illegible]*, 25/2001, 321–324.

[illegible] 1943. до 1951. [illegible], 26/2002, 273–281.

[illegible], 27/2003, 323–327.

181. [illegible]

— *[illegible] XVI [illegible]*, 3/1979, 39–52.

— *[illegible]*, 5/1981, 31–39.

[illegible], [illegible], 77–86.

— *[illegible] XVI [illegible]*, [illegible], 155–118.

[illegible] XVI [illegible], [illegible], 143–155.

182. [illegible]

— *[illegible]*, 12/1986, 271–283.

[illegible], 30/2007, 141–218.

Библиографију саставила [illegible]